

СТАТТІ

Методологія та методика

Історичних досліджень

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу

На зламі століть людство активно намагається осмислити подоланий шлях, оцінити зайняті рубежі й заглянути в майбутнє. Очевидно, саме з інтенсивністю і глибиною подібних спроб пов'язане гостре усвідомлення кризових явищ в різних проявах суспільного життя. Подвійне навантаження в даній ситуації відчувають історики, філософи, соціологи, економісти, оскільки вони вирішують не лише суто наукові, фундаментальні питання, але й виконують соціальний запит громадськості та держави, накреслюючи на підставі досвіду минулого і сучасного орієнтири на далеку і близьку перспективу.

У 60-ті рр. в Радянському Союзі в середовищі наукової еліти відбувалася дискусія між "фізиками і ліриками", об'єктом якої стала альтернатива вибору між технократичною і гуманітарною орієнтацією. На фоні сьогодення, коли мова йде про виживання української науки, та полеміка здається просто інтелектуальною грою, дозволеною владою, аби дати вихід енергії науковців. У наш час навіть високорозвинуті країни вибірково субсидують різні напрями фундаментальних досліджень. В Україні ж декому здається, що на підтримку заслуговують лише ті сфери наукових розробок, які мають безпосередній вихід на економічний результат. При цьому зовсім ігнорується або відводиться на другий план той факт, що без стимуляції гуманітарної сфери суто прикладні галузі знань не дадуть очікуваного ефекту. З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. На відміну від прикладних наукових дисциплін, роль гуманітарних в організації життєдіяльності людської спільноти менш помітна. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів наукової праці, механізму реалізації гуманітарних ідей, дія якого залежить від традицій, національної психології, існуючого політичного й соціально-економічного устрою. Необхідність посиленої уваги до гуманітарних знань диктується також певними їх особливостями. До них, зокрема, слід віднести описовий характер наукової продукції, що вимагає більших видавничих затрат, відсутність потреби у дорогому устаткуванні й обладнанні. Оскільки в гуманітарному циклі більш розмита межа між фундаментальними й прикладними дослідженнями, це істотно впливає на його статус у державі. Разом з тим гуманітарні дослідження мають значно масштабніше суспільне відлуння в порівнянні з природничими і точними науковими пошуками.

З огляду на сказане, ми хотіли б зупинитися не лише на суто наукових проблемах, але й на тих, що мають опосередкований вплив на гуманітарні науки, й історію в тому числі.

Ліквідація тоталітарних режимів у центрально- та східноєвропейських країнах, розпад СРСР поставили гуманітаріїв цих держав перед необхідністю переосмислення свого місця в суспільстві, своїх творчих здобутків, вироблення наукової стратегії на майбутнє. При цьому суспільствознавці посткомуністичних країн опинилися в більш складному становищі, ніж їхні колеги в країнах буржуазної демократії. "Залізна завіса", яка ускладнювала науковий обмін, тиск партійної цензури, репресії щодо науковців на кілька десятиліть загальмували природний, не обмежений державним втручанням пошук нових форм дослідницької роботи, вдосконалення методології, генерування новітніх ідей. Тому західна історіографія й філософія осмислюють кризові явища не в своєму науковому середовищі, а в суспільстві, в той час як спеціалісти різних галузей суспільствознавства на посткомуністичному просторі працюють на "два фронти": долають багаторічні "завали" і очищають "авгієві стайні" від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їх країнах протягом останнього десятиріччя.

Найбільш помітні кроки в цьому напрямку роблять вчені Польщі та Росії, де полеміка з приводу стану і завдань сучасних суспільних наук набула загальнодержавних масштабів. Ще в 1994 р. у Російській Федерації в рамках реформування науково-технічної сфери було створено Російський гуманітарний науковий фонд (РГНФ). Базуючись на державному фінансуванні, ця державна інституція до лютого 1998 р. прийняла на експертизу 13300 наукових проектів. Понад 4700 з них було відібрано в ході конкурсів та профінансовано. Гранти фонду одержали близько 20 тис. вчених з більш як півтисячі наукових організацій 68 регіонів Росії.

РГНФ проводить два спільні конкурси з іноземними науковими установами, що дає додаткові фінансові надходження.

Одним з важливих напрямів роботи фонду є фінансування підтримки інформаційних систем та розвитку наукових телекомунікацій. Тим самим РГНФ включився у здійснення реформи робочих місць вчених-гуманітаріїв, у подолання інформаційної ізоляції російської гуманітарної науки, розвиток електронної форми публікації наукових результатів.

Дослідницькі гранти фондів дали можливість здійснити систематизацію, обробку, аналіз великих блоків архівних документів радянського періоду, що принципово важливі для об'єктивної оцінки новітньої історії Росії, але до недавнього часу залишалися закритими для дослідників.

Діяльність наших російських колег в напрямі пошуку нових організаційних форм забезпечення умов діяльності гуманітарних наук вимагає уважного ознайомлення, а якщо цей досвід виявиться корисним, то і запозичення. Російські вчені активно працюють також над виробленням нових теоретико-методологічних засад. У 1995 р. в Російській Федерації вийшов № 1 "Исторических записок", в якому вміщені статті провідних російських істориків, об'єднані прагненням знайти вихід з ситуації, в якій опинилася наука в кінці ХХ ст.

За словами професора М. Емара, радянська історична наука постійно вводила людей в оману, поступово вгрузаючи в трясовину власної непослідовності та спроб мімікрії під режим. Кризу науки М. Емар пов'язує з кількома проявами. По-перше, радянська історіографія орієнтувалася на прогрес як мету розвитку цивілізації, змушуючи себе вивчати сучасне через минуле. Тому вона виявилася безпорадною в розумінні таких явищ сьогодення, як націоналізм, расизм, нетерпимість у різноманітних про-

явах, тероризм. По-друге, цілком визріла необхідність внутрідисциплінарних змін у самій науці. Це стосується в першу чергу оновлення її змісту та корінного перегляду методологічних засад. Внаслідок того, що звичні теоретичні побудови стосовно соціально-економічних систем не витримали випробування часом (соціалізм, система державного планування, соціальна модель американського зразка), і, навпаки, з'явилися нові життєздатні утворення, які теоретично не моделювалися (незалежні держави на пострадянському просторі, "Шангенський простір" і т. п.), історична наука втратила кілька стратегічних позицій, з яких пояснювалася суть і напрями цивілізаційного поступу. Істотно змінилися також погляди на історичне джерело, а також звичне розмежування між різними дисциплінами та застосовуваною ними методологією.

Член-кореспондент Російської Академії наук А. О. Чубар'ян вважає запорукою успіху синтез методів різних наукових дисциплін, нові орієнтації та підходи. Головна особливість ХХ ст., на його думку, полягає в дихотомії, наявності полярних процесів і тенденцій при зростанні єдності світу. До числа таких дихотомій він відносить зіткнення націоналізму й інтернаціоналізму, існування в суспільстві сил дроблення і консолідації, протистояння тоталітаризму і демократії, капіталізму і соціалізму.

Теоретичну розгубленість російської історичної науки констатував професор А. Я. Гуревич у статті "Історична наука і наукова міфотворчість (критичні замітки)". Показуючи негативний вплив деяких міфологем на методологію та кінцевий результат наукового пошуку, автор зупинився на проблемі підходів до вивчення культури. Культура, на його думку, традиційно розглядалася як історія шедеврів, досягнень художньої творчості, вищих проявів філософської думки і т. п. При такому підході культура різних часів і країн розглядалася істориками як хід думок окремого письменника, філософа, релігійного діяча. Історія культури, таким чином, відривалася від соціального життя і поставала як ряд, що складався з поетів, мислителів, художників, котрі височіли над "безмовною більшістю". А. Я. Гуревич пропонує звернути увагу на інший принцип вивчення — соціально-культурно-антропологічний, заснований на використанні дослідником колосального етнологічного матеріалу.

В Україні на сьогодні обговорення назрілих наукових проблем суспільствознавчого циклу має спонтанний характер і ще не набуло критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка. Очевидно, дається взнаки застарілий синдром "молодшого брата", тавро меншовартості, провінціалізму, котрий закріплювався не лише організаційними заходами центру в радянські часи, але й навіюванням громадської та наукової думки. В чому це виявляється особливо відчутно?

Порівняно невеликий досвід національного державотворення перекожливо довів, що технократичні підходи до вирішення проблем, що стоять перед Україною, є безплідними. Гуманітарне здичавіння породжує ланцюгову реакцію загальної деградації та соціальні антагонізми, що перетворюються на метастази. Одне з головних завдань сьогодні — повернути суспільство і державу обличчям до гуманітарних проблем, обґрунтувати і засвідчити їх пріоритети.

Гуманітарна сфера налічує близько 40 наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік та науковий потенціал. Криза сучасної історичної науки збіглася в часі з кардинальними політичними й соціально-економічними змінами в Україні. Фінансова скрута не дозволяє сьогодні організувати цілеспрямоване забезпечення коштами багатьох цікавих і перспективних наукових тем. Що там говорити про масштабні акції, коли для більшості периферійних науковців становить важку проблему "вибити"

відрядження до столиці, де знаходяться основні архівосховища й бібліотеки. Ось і "варяться у власному соку" досвідчені вчені й здібна молодь, зустрічаючись хіба що на регіональних конференціях, які з полігону перевірки авангардних ідей перетворюються у навколонукову "тусовку". Та ще важче вітчизняним дослідникам вибратися до архівних установ Російської Федерації, адже це вимагає принаймні на порядок вищих витрат. Крім того, існує проблема доступності джерел: зосередивши у своїх руках значні масиви документів, відповідні російські органи монополізували їх використання і забезпечують пріоритетні інтереси науковців Росії.

У радянський період на сторінках наукової періодики час від часу виникали дискусії навколо вузлових проблем, в яких брали участь представники різних республік Радянського Союзу. Навіть пам'ятаючи про їх певну запрограмованість і підконтрольність відповідним органам, слід визнати їх цінність для постановки і пошуку рішень складних наукових напрямів. Єдине профільне видання істориків України давно вже не ставало ареною наукової полеміки, хоча його редакція в будь-який момент готова надати шпальти "Українського історичного журналу" для учасників такої дискусії. Ситуація, що склалася, тривожить, оскільки означає занепад культури наукової полеміки, якою вигідно вирізнялася дореволюційна історична вітчизняна наука. Це позначається також на всіх жанрах наукових публікацій.

Розширення видавничих можливостей спрощує вихід наукової продукції в обіг. Однак ця обставина дозволяє деяким авторам уникати бодай формальної наукової експертизи, що негативно позначається на якості їх праць. Не закликаючи до цензури, дозволимо собі зауважити, що навіть зрілим професіоналам не завадять компетентні поради і рекомендації колег.

Звернемося до такого продукту наукової творчості, як дисертаційні дослідження. Серед дисертацій, що захищалися, наприклад, в Інституті історії України НАН України протягом останнього десятиріччя, за окремими винятками, немає таких, які присвячувалися б проблемам методологічного, концептуального пошуку, термінологічно-категоріальним питанням. Лише окремі дослідники (скажімо, д. і. н. В. М. Ткаченко, до праць якого ми ще повернемося) час від часу роблять спроби вирватися з поля дії інерції, створити праці, що дають наскрізний аналіз історичного буття України, або ж пропонують авангардні, проривні методологічні новації у вивченні традиційних проблем.

Фрагменти багатьох дисертацій, присвячені методологічним засадам дослідження, рясніють словосполученнями, значення яких інколи важко поєднати, а то і зрозуміти. Здебільшого пошуковці сором'язливо обмовляються про принципи "історизму, об'єктивності, структурно-хронологічного, конкретно-історичного" підходів, причому формулюються вони вже після написання тексту дисертації. Мало хто з нинішніх молодих дослідників чітко усвідомлює, в якій методологічній ніші він працює. Більшість дисертантів як ключові поняття наводять чимало таких, що несуть спотворене змістове навантаження і не відображають досліджуваних явищ і подій у всій їх багатоманітності й складності. Інколи має місце підміна понять, викликана їх невірним розумінням або неправильною інтерпретацією. Слід констатувати ще одну рису, притаманну багатьом дисертаційним працям: у них еkleктично поєднуються застарілі поняття й модні неологізми. Здебільшого пріоритет віддається фактам, а їх концептуальне осмислення відходить на другий план.

Вказані риси характеризують і решту жанрів наукової продукції. Коріння вказаних явищ сягає в систему освіти. Сьогодні учні середньої школи позбавлені можливості знайомитися з основами хоча б кількох гума-

нітарних наук (соціології, політекономії, політології тощо). В радянські часи дану функцію виконувало "суспільствознавство". Можливо, комусь здається, що його викладання приносило більше шкоди, аніж користі, але вдумливий і мислячий вчитель міг забезпечити учням певний мінімум знань про механізми функціонування людського суспільства і держави, дати запас понять і категорій, якими вони мали користуватися на майбутніх освітніх щаблях. "Виплеснувши з водою дитину", ми не змогли нічого запропонувати середній школі. До того ж, ускладнилося викладання історії, оскільки учні не мають елементарного базового термінологічного запасу, а програмою не передбачений додатковий час на його вироблення.

Своїми особливостями відзначається ситуація у вузах. Лише одиниці з них займаються цілеспрямованою підготовкою майбутніх дослідників. Більшість колишніх студентів приходять у науку без спеціальної, вузькофахової підготовки. Та й звідки їй взятися, якщо на більшості історичних факультетів хіба що такі предмети, як археологія та допоміжні історичні дисципліни, знайомлять студентів з найпростішими дослідницькими операціями? Епізодичні походи в музеї, архівосховища, відділи стародруків у бібліотеках здебільшого мають екскурсійно-ознайомлювальний характер.

Діяльність студентських наукових товариств як колись, так і тепер дуже часто орієнтується на кінцевий результат — студентські наукові конференції, де оприлюднюється незріла компілятивна продукція реферативного характеру. Відверто слід визнати, що справжньою школою наукової майстерності СНТ не стали, хоча слід віддати належне тим поодиноким викладачам, спілкування з якими стає для студентів першим щаблем на шляху формування особистості науковця.

У переважній більшості випускники вузів недостатньо знають іноземні мови, не володіють елементарним інструментарієм історичного пошуку, накопичення, систематизації та обробки фактологічного матеріалу, його теоретичного осмислення й узагальнення, не мають достатнього рівня ерудиції. Навіть те, з чим студент працював щодня протягом перебування у вузі, - книга — як історичне джерело сприймається ним надто примітивно. Годі вже й казати про інші види історичних джерел, робота з якими вимагає спеціальних навичок і вмінь. От і доводиться надолужувати прогаяне вже в аспірантурі, в ході підготовки дисертаційного дослідження.

Після набуття Україною незалежності стали більш доступними архівні джерела, зник тиск з боку партійно-ідеологічної цензури. Це викликало тематичний сплеск, постановку нових проблем та спроб їх незаангажованого вирішення. Разом з тим, з'явився крен у бік націоналістських побудов, які можна сприймати як хворобу зростання і природну реакцію на десятиріччя дискримінації національної тематики. Період "первісного нагромадження" емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Історики в переважаючій більшості не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам. Це надзвичайно збіднює палітру наукового пошуку, наперед програмує передбачувані результати, звужує евристичний потенціал історичної науки.

В Інституті філософії НАН України вже кілька років здійснюється дослідження планової теми "Тенденції розвитку сучасної методології науки". Спеціалісти, залучені до її виконання, розробляють систему засобів формального та змістовного опису предметних галузей методологічних дисциплін, що інтенсивно розвиваються. Здійснюється широке вивчення сучасних методик природничих, соціальних та гуманітарних наук у діапа-

зоні від формального та структурного підходів до змістовних засобів модельного, архетипного, герменевтичного і феноменологічного аналізу; розширення і збагачення поняття методу через узагальнення практичного досвіду наукового програмування, проектування, конструювання та реалізації великих наукових і соціальних проектів. Мусимо визнати, що історики комплексно подібну тематику не розробляють.

Поява багатьох наукоподібних праць, перетворення історіографії на різновид елітарної публіцистики підмивають підмурки фундаментальних досліджень, які залишаються такими доти, доки є відстороненими від політичної кон'юнктури і соціального замовлення, зберігають і збагачують оригінальний методологічний інструментарій та понятійний апарат.

Слід усе ж мати на увазі, що криза охопила всі етапи історичних досліджень, а не лише їх останню фазу, пов'язану з концептуальним оформленням їх результатів і теоретичних узагальнень. Тому необхідно сказати кілька слів про джерелознавчий аспект проблеми.

Серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних.

Радянські науковці закидали своїм західним опонентам нездатність створити єдину систему методів наукової критики джерел, в той час як марксистська методологія обробки і вивчення джерельних масивів вважалася безгрішною та ефективною.

Сьогодні немає сенсу говорити про те, що кожна джерелознавча школа має право на існування. Тепер вже не відмітають твердження Ш. Лангула і Ш. Сеньобоса, які відстоювали інтуїтивне проникнення в сутність джерела, в його "буття". Раціональне зерно уважний дослідник знайде і в суб'єктивістській концепції, сповідуваній А. І. Марру, Р. Коллінгвудом, Е. Дарделем, П. Рікером, згідно з якою можливість досягнення об'єктивного пізнання минулого засобами історичної науки ставиться під сумнів.

Особливо плідними нетрадиційні методології виявилися у процесі роботи над строго індивідуальними, специфічними джерелами, до яких важко, а іноді й зовсім неможливо, підібрати ключі з загальноприйнятого інструментарію.

Марксистське джерелознавство охоплювало два головних аспекти у вивченні історичного джерела: а) дослідження його зв'язків з історичним процесом; б) встановлення зв'язків історика з джерелом, яке він вивчає. Першочергова роль відводилася першому напрямку, а якість, глибина, спосіб інтерпретації джерела дослідником відходили на другий план.

Ще у середині 70-х рр. джерелознавці продемонстрували усвідомлення важливості розробки методологічних проблем природи історичного джерела для правильної постановки питання теорії експертизи цінності документів. Однак принципи джерелознавчих підходів до з'ясування вартісних характеристик документальних матеріалів трактувалися і застосовувалися вибірково, їх зв'язок з проблемами природи історичного джерела розкривався далеко не повною мірою. Центральною віссю теоретичного джерелознавства в той час стали об'єктивні властивості змісту і форми історичного джерела, його інформативний потенціал і властивості. Натомість суб'єктивні характеристики документа якщо і не ігнорувалися, то вважалися другорядними.

Практично тоді ж були сформульовані завдання теоретичного джерелознавства: 1) переосмислення змісту категорій та способів їх використання, наприклад, діалектики суб'єктивного й об'єктивного в історичному

пізнанні, категорії суспільно-економічної формації (СЕФ), класового підходу до аналізу історичних явищ тощо; 2) вдосконалення методів одержання інформації про соціальні процеси (пошук джерел, методів конкретно-соціологічних досліджень, безпосереднє спостереження й обробка їх результатів, прийоми критики джерел, перевірка їх достовірності, засоби роботи з джерелами різних видів (періодична преса, статистика, законодавство, рукописи, аудіовізуальні джерела тощо); 3) пошук методики аналізу суспільних явищ (фактичних основ соціального дослідження, застосування статистичного, порівняльно-історичного та інших методів); 4) узгодження питань історичного знання, у тому числі джерелознавчих, з теорією історичного процесу¹.

В кінці 80-х рр. на сторінках журналу "Вопросы истории КПСС" розгорнулася дискусія, присвячена теоретичним проблемам джерелознавства, її учасники розглянули основні напрямки розробки в теоретико-методологічному плані питань класифікації джерел, закономірностей їх виникнення та відображення в них об'єктивної дійсності, відбору й синтезу в дослідницькій роботі і т. п.

Однак наукова полеміка, що відбувалася, відображала стан джерелознавства та й всієї історичної науки на тому етапі його розвитку. Сучасні умови диктують необхідність генерування нових технологій джерелознавчого, теоретико-аналітичного пошуку, який має супроводжуватися копіткою щоденною роботою по створенню оновленого понятійного апарату.

Те, що зрушення в цьому напрямку з'явилися, засвідчили учасники V Всесоюзної наукової конференції "Перебудова в історичній науці та проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін". Рубіж 80-х і 90-х рр. ознаменувався смугою бурхливих соціально-політичних подій, які дістали широкий резонанс у суспільстві. Це наклало свій відбиток на актуалізацію ряду теоретико-методологічних проблем, оскільки швидко поповнювані раніше недоступними документальними масивами історичні джерела стали одним з важливих факторів формування суспільної свідомості, способу політичного мислення. Як відзначила у своїй доповіді московська вчена С. В. Воронкова, за умов, що склалися, "розробка проблем історичної критики джерел, у тому числі питань оцінки їх достовірності, адекватності, сприйняття реальних процесів дійсності творцями джерел, виявляється надзвичайно політизованою та ідеологізованою. Це ускладнює вирішення питань вироблення науково обгрунтованих критеріїв джерелознавчого аналізу документів". Принагідне зауважимо, що проблема подолання заангажованості в ході джерелознавчих досліджень не лише не втратила своєї актуальності в незалежній Україні, а, навпаки, ще більше загострилася.

С. В. Воронкова наголосила, що теоретико-методологічні аспекти проблеми вдосконалення наукової критики джерел вимагають більш прискіпливої уваги до понять видів історичних джерел. У сучасному ж джерелознавстві, як правило, відсутнє визначення видових ознак тих чи інших груп пам'ятників, рис та етапів їх еволюції. Доповідачка зосередилася також на таких питаннях, як адекватність джерельної бази та досліджуваного явища, шляхи і методи подолання "білих плям" у джерелах, нові історичні концепції та їх джерельне забезпечення. При цьому наголошено, що вказані проблеми знаходять концентрований вираз у розвитку джерелознавства масових джерел як найбільш ефективного шляху в пізнанні основних історичних закономірностей².

Поширення комп'ютерних технологій не обійшло стороною історичну науку, давши поштовх й апробації нових методичних прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделюванню сус-

пільних процесів. На V Всесоюзній конференції працювала окрема секція "Комп'ютер та історія". Доповідачі, які виступали на її засіданнях, ознайомили колег з можливостями таких методик, як контент-аналіз, регресія, імітаційне моделювання, обробка й аналіз зображень, застосування комп'ютерно-інформативних систем у палеографії та кодикології, накопиченні бази даних і т. п.

Треба з почуттям жалю констатувати, що цікаві думки з приводу використання комп'ютерної техніки в джерелознавстві звучали переважно з уст російських учасників конференції. Та це не означає, що вітчизняні дослідники не готові до освоєння нових наукових напрямків. Цікаві розробки проблеми документальних джерел наукової інформації (ДДНІ) здійснює київський дослідник С. Г. Кулешов³. Незважаючи на значну кількість спеціальних праць, присвячених документальним інформаційним потокам, система ДДНІ фактично не сприймалася і не розглядалася вченими як цілісність. На думку С. Г. Кулешова, реалізація такого підходу необхідна у зв'язку з процесами диференціації та інтеграції, що відбуваються в самій системі документів, та необхідністю узгодження даної системи з комп'ютерною науковою комунікацією. Водночас оцінка сучасного стану і перспектив розвитку ДДНІ неможлива без розгляду процесу їх еволюції, етапів формування системи документів з позицій історико-типологічного аналізу.

Дослідник трактує ДДНІ як текст, в якому домінує наукова інформація. У свою чергу, наукова інформація визначається як наукові знання, що передаються. Запропонований авторами підхід має і слабкі, вразливі місця. Серед них, зокрема, фактичне виведення за межі ДДНІ безлічі неписаних джерел, а також те, що формування системи ДДНІ здійснюється за відсутності єдиного критерію відбору джерел. Існують й труднощі у визначенні того, наукову чи лише пізнавальну інформацію несе джерело. Втім, типологізація ДДНІ на підставі жанрового критерію, запропонована С. Г. Кулешовим, має право на існування навіть за цих умов.

Одним з найбільш рельєфних виявів кризи сучасної історичної науки є проблеми, що стосуються її методології, основних категорій і базових понять.

Історична наука оперує кількома видами понять: загальнонауковими (процес, явище, прогрес), міжнауковими (конфлікт, етногенез, культура, соціум), конкретно-науковими (суспільство, революція, влада, держава, війна). За винятком понять, що становлять перший вид, всі інші різною мірою мають тенденцію втрати первинного змісту, девальвації і тому вимагають корекції, наповнення новим змістом. Якщо бути точним, то слід вказати, що з абстрактної точки зору всі терміни, якими позначаються ті чи інші історичні явища і події, є відносними, бо не відбивають їх дзеркально у всій багатоманітності проявів, наслідків і причинних зв'язків. Разом з тим, категоріально-понятійний апарат постійно наповнюється новим змістом, вдосконалюється. При цьому кризовий стан стосовно всього комплексу історичних понять і категорій можна вважати перманентним, оскільки з часом більшість з них зазнає істотних змін або втрачає сенс. І якщо полеміка навколо реального наповнення, скажімо, терміну "азіатський спосіб виробництва" чи понять, в яких відбиваються процеси складання ранньофеодальної держави Київська Русь, тривають кілька століть, то терміни "імперіалізм", "соціалізм", "держава диктатури пролетаріату", "нова спільнота — радянський народ" стали предметом переосмислення порівняно нещодавно. Взагалі ж розпад "соціалістичної системи" і Радянського Союзу поставив перед науковцями різних галузей проблему критичної сепарації законів, категорій, понять, які характеризували

явища, пов'язані з існуванням цієї системи. Проблема ця набуває методологічного спрямування, оскільки продукування "нової мови" історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів.

Наявність великої кількості історичних концепцій породила проблему варіативності значення однозвучних понять і термінів. Наприклад, поняття "клас" в історичному матеріалізмі й вітчизняній історіографії базується на відомому ленінському визначенні, тоді як західна дефініція відштовхується від інших критеріїв, зокрема майнових. Подібне можна сказати про такі терміни, як "демократія", "суспільний прогрес", "соціалізм", "закономірності розвитку суспільства", "капіталізм" та інші, що швидше несли ідеологічне, ніж науково-пізнавальне навантаження. Оперування подібними поняттями без відповідних застережень вихолощує живу динаміку історичних явищ, нівелює їх взаємозв'язок та обумовленість. Очевидно, певну обережність слід виявляти тоді, коли доводиться залучати різні теоретичні побудови сучасних істориків та суспільствознавців, оскільки вони також часто грішать потягом до демонстративних, невинуватих неологізмів, творення власного понятійного апарату.

Вербальна інтерпретація явищ минулого на підставі різних концептуальних підходів (цивілізаційного, формаційного, ірраціонально-провіденційного і т. п.) породила дивну суміш понять і термінів, з одного боку, переобтяжених традиційними, усталеними уявленнями про хід історичного процесу, а з іншого — таких, що не увійшли до широкого вжитку і не визнані переважною більшістю дослідників. Видатний філософ М. Мамардашвілі писав, що "філософія — це мова, яка має свої іманентні закони розвитку" ⁴. За аналогією скажемо: історія також має власну самобутню мову з притаманними будь-якій системі закономірностями. А закономірності передбачають повторюваність окремих елементів і цілих явищ суспільного процесу, що дає можливість закріплювати порівняно сталі змістовно-сміслові, семантичні смислові структури - поняття і категорії та будувати на їх основі наукові концепції.

Та чи існують чітко окреслені критерії історичних понять, наскільки вони вкладаються в алгоритм загальноприйнятих правил чи методологій окремих "шкіл"? Яке співвідношення раціонального та ірраціонального, інтуїтивного у наповненні понятійних структур змістом, що адекватно відбиває дійсність? Філософи, які поки що випереджають істориків, виробили кілька таких підходів: лінгвістичний, феноменолого-герменевтичний, постмодерністський, неопрагматичний. Щоб уявити собі, наскільки складною та різноманітною є сьогодні палітра критеріїв термінології історії, філософії, соціології, порівняємо герменевтичний та лінгвістичний (в інтерпретації відповідно Хайдеггера та Ніцше) підходи до критики мови науки.

Герменевтика — мистецтво правильно розуміти мову іншої людини, зокрема письмовий текст. Завдання герменевтики полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів, який наповнювався віками. При цьому герменевтика передбачає їх переосмислення, нове чуттєве сприйняття, переживання. Тому Хайдеггер відстоює для мислення право на незрозумілість, тобто безпонятійність. Понятійний спосіб виразу, як він стверджує, — істотна риса метафізики (у даному випадку цей термін означає філософське, строго наукове осмислення суспільних процесів. — **Авт.**), а з переходом від метафізики до герменевтики поняття лишуються остронь, і ті слова, які традиційно були поняттями, глибоко переосмислюються. Герменевтика пропонує людині власними силами пережити, пропустивши через себе, все те, що знаходить вираз у поняттях. Це дає практику пе-

реживання сутності мови, тобто встановлення співвідношення, взаємозв'язку слова і речі (явища, події).

Як давньогрецький бог Гермес, на думку його сучасників, ніс звістку божественної істини людям, тобто тлумачив її для людей, так і людина несе в собі істину буття: людина в самому своєму існуванні постійно виходить за межі свого внутрішнього світу, до навколишнього буття. При цьому людина дає буттю власне слово, яке може бути передане у світ. І саме це слово дозволяє події чи явищу стати тим, чим вони є. Саме таке, якщо не розуміння, то відчуття слова, за Хайдеггером, було притаманне давньогрецькому сприйманню мови як логоса.

Можна знайти чимало контраргументів, що поставлять під сумнів науковість такого підходу до творення і розуміння понять, адже наукову термінологію, на відміну від побутової і навіть літературної мови, характеризує якраз певний, чітко визначений зміст, який вкладається в той чи інший термін або категорію. Та чи варто відмовляти досліднику у праві включати, образно кажучи, додаткові рецептори сприймання й пізнання? До того ж і в Хайдеггера завдяки специфічному розумінню акту інтерпретації, який лягає в основу не лише гносеології, але й онтології, герменевтика набуває фундаменту філософського (а значить, наукового) статусу⁵.

Ніцше вважав, що "словами і поняттями... ми не лише позначаємо речі, ми думаємо з їх допомогою вловити початкову сутність речей". Однак "слова і поняття постійно спокушують нас... У мові прихована філософська міфологія, що постійно виявляється, як би ми не намагалися бути обережними"⁶. Німецький філософ писав, що "зовнішній щодо внутрішнього змісту мислення бік справи, лінгвістична "оболонка", вислизаючи з-під уваги і критики, слугує останнім оплотом міфологічних мрій".

Таким чином, згідно з Ніцше, явища оточуючого життя, пропускаючись і трансформуючись через лінгвістичне препарування, часто набувають уявних, міфологічних, ідеологічних аксесуарів. Базові поняття і терміни, якими оперує наука, зокрема історична, протягом тривалого часу залишаються константними і тяжіють до первісної, примітивізованої передачі змісту явищ, зовні схожих між собою, однотипних, але щоразу особливих у своїй глибинній динаміці та зовнішніх асоціаціях. З цією частиною ніцшеанських міркувань важко не погодитися. Скажімо, термін "пострадянська держава" стосовно України 90-х рр. недостатньо відбиває справжню суть механізму влади, який не лише за формою, але і за змістом недалеко відійшов від свого прообразу 60-80-х рр. Таким чином, даний термін включає не сутнісну характеристику явища, а лише позначає його місце в часі ("POST" - післярадянський). Такою ж малоприматною для означення умов діяльності третьої влади, правової ситуації в сучасній Україні є дефініція "правова держава". Тут швидше мова може йти про квазіправову державу. Подібних прикладів підміни понять, їх перевантаження бажаним, а не дійсним, існує чимало. Сучасні суспільні науки продукують безліч неологізмів, значну частину яких становлять модернізовані забобони, а ще якусь — аморфні, претензійні зліпки з абстрактно-філологічних вправ доколанаукової богемі.

Та повернемося до Ніцше, який підкреслював, що людина живе у світі ілюзій, фантазій, фікцій, слів, понять, звичок, які оточують її ніби "сферою", "сіткою", "павутиною". Однак людина може вирватися з цього кола й обрати для себе адекватний спосіб існування, для чого вона повинна змінювати свою мову. "Діючий світ", як сприймає його Ніцше, не збігається з нашою понятійною матрицею: "...Світ ще раз став для нас "нескінченним": оскільки ми не можемо заперечувати тієї можливості, що він приховує в собі незчисленні тлумачення". Підкреслюючи обмеже-

ність можливостей мови у відображенні дійсності, її самореферуючий характер (що з логічної точки зору є небажаною властивістю, адже приводить до семантичних парадоксів), скутість свідомості і недосконалі мовні побудови, філософ разом з тим закликає: "Давайте говорити..., хоч це і виходить погано. Мовчання ще гірше: всі істини, про які замовчують, стають отруйними". Ніцше скептично оцінює спроби відтворення реальних подій у наукових термінах, розвиваючи думку про те, що "вимога адекватних засобів відображення позбавлена сенсу". Він говорить, що інтуїтивне розуміння дійсності, пряий доступ до реальності може здійснюватися лише через "текст-явище", який сам ще потребує інтерпретації. Тому потрібно говорити не про реальність речі, а про реальність тексту, який є інтерпретованим уявленням, формою нашого тлумачення. "І це — не видимість, не обман, а шифр, з допомогою якого виявляє себе невідоме щось..., — цей шифр нам цілком зрозумілий, він створений для нас, він є наша людська точка зору на речі". "Мистецтво читати" - так філософ сформулював історичне значення філологічної роботи для концептуалізації пізнавального процесу. Однак він відмовляється бачити в науці знаряддя здобуття істини, інструмент пізнання у власному розумінні слова. Всі її "факти", "закони", на його думку, є парафразами, перекладом на формалізовану мову деякого первісного змісту, що знаходить у стародавній міфології. Те, що Ніцше перебільшує значення тлумачення тих чи інших закономірностей природничих та суспільних процесів, приводить його до нівелювання ролі понятійних структур як засобів пізнання.

Що ж, навіть прийнявши аксіому, що мова не може бути стовідсотково точним відбитком дійсності, що їй властиві певні "дефекти" й відхилення, ми все ж змушені будемо визнати, що іншого інструменту пізнання людство ще не винайшло. Тож йдеться не про нігілістичне ставлення до спроб творення наукової термінології, а про її максимальне наближення до свого об'єкта. Те, що ми визнаємо систему критеріїв оцінки понять, категорій, законів відносною, а методику їх творення й інтерпретації — далекою від досконалої, зовсім не означає, що слід заперечувати всі наслідки тисячолітніх зусиль людства в осягненні свого поступу. Навпаки, це має стимулювати пошукові зусилля на підставі позитивного закріплення досягнутих результатів. Інакше наука як сфера людської діяльності саморуйнується.

Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть сувора регламентація партійної цензури не змогла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи рамки можливих коливань методологічної думки. Однією з ілюстрацій такого становища став збірник "Методологічні проблеми суспільствознавчих наук" (К., 1985), авторами якого стали провідні філософи й історики. Відмовляючись від визначення методології як вчення про методи та обговорення під її виглядом теоретичних питань спеціальних наук (історії, політекономії, соціології), автори запропонували інший підхід до з'ясування особливостей і змісту методології. Він передбачає "розгляд методології як системи, але не методів, а принципів формулювання і практичного застосування методів пізнання і перетворення дійсності". Такий погляд уявлявся авторам більш продуктивним, оскільки дозволяє включати у визначення методології момент не лише дослідження, але і її зміни. У фокусі методологічного вивчення виявляється завдяки цьому як процес пізнання, так і практична реалізація його результатів. Подібне дещо надумане розширення функцій методології історичної науки на практиці означає змішування методології наукового пошуку та методології впровадження його результатів у життя, а це,

погодьтеся, досить різні функціональні операції. Спроба вчених відгукнутися на соціальне замовлення (потреби "соціалістичного будівництва") вилилася в чергову обережну інтерпретацію марксистських методологічних схем.

Претензії марксизму радянського зразка на знання абсолютної істини породжували хибну методологію. Так, перевірку істинності знань пропонувалося здійснювати шляхом зіставлення висновків про ту чи іншу історичну подію з наступним ходом історичного процесу. Зрозуміло, що такий спосіб осягнення істини вже від початку ґрунтувався на підтасуванні фактів, їх підтягуванні, ретушуванні, замовчуванні, перекрученні, аби лише вони не випадали з каркасу відомих формул. При цьому з порога відкидалася думка про релятивний характер пізнання й відносність істини. В подібному руслі тлумачилася дихотомія "закономірність-випадковість". Радянські ідеологи взагалі надали їй статусу стратегічної, оскільки шляхом спрощених маніпуляцій штампами-аксіомами доводилася закономірність процесів, що відбувалися в СРСР і вперто насаджувалися в "країнах народної демократії". На жаль, сила інерції ще настільки відчутна, що багато вчених не бажають визнати необхідність рівнозначного осмислення обох складових вказаної дихотомії. Без нових технологій пізнання ми так і не зможемо пояснити величезну кількість історичних явищ, які випадають з м'якого ложа закономірних і чітко детермінованих.

Наріжним каменем радянської історіографії було марксистське вчення про суспільно-економічні формації та механізм їх зміни. Кінець 80-х рр. ознаменувався активними спробами істориків вирватися з пут марксистських схем, появою концепцій, що прагнули модифікувати теорію формацій або зовсім поставити її під сумнів. Так, автори праці "Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу"⁷ ввели критерії "соціально-формаційної" характеристики суспільств з метою диференціації різних етапів розвитку в межах однієї СЕФ. При цьому під формацією розуміється "основа, внутрішня суттєва закономірність виробничої і соціально-економічних процесів", а під укладом — "конкретне виявлення, розкриття цих закономірностей". Автори сприймають уклад як "конкретну стадію окремої формації". Але ж смислове значення поняття "стадія" розкривається через дію явища, протягом певного проміжку часу, тоді як уклади (поміщицьке господарство, мануфактура, розвинене фабрично-заводське виробництво, державно-монополістичний капіталізм) є категоріями більш-менш статичними. Змішувати терміни "уклад" і "стадія" не доцільно ще й тому, що певні уклади "перекочовують" не лише з однієї стадії СЕФ до іншої, але й з однієї СЕФ до іншої (якщо користуватися цією термінологією).

Спираючись на "стадіально-регіональний метод" у трактовці авторів, можна визначити типологію не всього зрізу конкретного суспільства на певному хронологічному відрізку, а лише фрагмент, обмежений одним укладом. Відтворення ж загальної картини вимагає комплексного дослідження кожного укладу у їх взаємодії та розвитку.

Думається, що вся ця термінологічна шарада придумана для того, щоб завуалювати методологічну недолугість формаційного підходу до вивчення цілісних суспільних систем. За поняттями "стадіально-хронологічний розрив", "міжстадіальні та міжформаційні зрушення" проглядається дещо незграбна спроба охопити всю складну динаміку соціально-економічних явищ, спонтанних імпульсів окремих груп людей, цілком свідомих компенсаторних і регулятивних заходів держави, сумарна дія яких визначає напрямок історичного поступу.

Автори колективної фундаментальної двотомної праці "История Востока" (М., 1997) базують періодизацію світової історії на теорії формацій, хоч і визнають необхідність її модернізації. Вони виступають проти штучного протиставлення цивілізаційного і стадіального (формаційного) підходів, вважаючи їх різними вимірами цілісного історичного процесу.

Відмовляючись від концепції "азіатського способу виробництва", дослідники користуються розпливчастою категорією "типологічна відмінність". Те, що Схід з точки зору "азіатського способу виробництва" протиставлявся Заходу, сприймається ними як його випадання з процесу зміни СЕФ, "руйнування цілісності людства", що є для цієї групи дослідників, за їх виразом, "непорушним поступом".

Та як не хочуть того визнавати деякі вчені, розрив, дисонанс між різними способами виробництва, формами соціальної орієнтації, певної ізольованості соціально-економічних процесів окремих регіонів і народів сьогодні заперечити неможливо. Це зовсім не стосується штучної проблеми "цілісності людства", адже не лише у стародавні часи, але й у середні віки цивілізаційні потоки на різних континентах і материках мали свої особливості і були достатньою мірою незалежними.

Автор іншого оригінального дослідження — двотомної "Истории Востока" (М., 1998) Л. С. Васильев зовсім відмовляє категорії СЕФ у праві на існування і користується терміном "структурна модифікація" (антична, феодальна, капіталістична). Переконавши аргументуючи свою позицію, дослідник показує, що характерною рисою даних "структурних модифікацій" була приватновласницька ініціатива, хоч у початковій фазі феодалізму вона дещо відступала на задній план. Не можна не погодитися з автором цікавої наповненої нетрадиційними підходами праці, у тому, що чистих типів організації суспільства не буває. У надрах одного й того ж суспільства одночасно діє кілька підсистем, одні з яких відмирають, інші продовжують розвиватися і домінують, а деякі лише пробиваються до життя.

Ряд нетривіальних думок висловили російські вчені А. Данилов і А. Шаповалов (відповідно керівник і виконавець проекту "Радянське суспільство як історико-цивілізаційний феномен. 1917—1991")⁸. За їх влучним висловом, "криза очевидностей і зростання неочевидностей" пов'язані з розкладом старого ідеологічного каркасу суспільствознавства. Неefективність марксистського методологічного інструментарію, побудованого на матеріалістично-наслідкових схемах, у поясненні багатьох історичних явищ усе більше актуалізує питання, які важко знаскоку вирішити раціональними засобами. На думку науковців, методологічна еkleктика лише на перший погляд виглядає цілковито негативним фактом, що ілюструє неспроможність вітчизняних вчених спертися на єдину методологічну платформу. Насправді ж методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології.

Нестандартні рішення пропонує автор капітальної тритомної праці "Модернова світова система" (англійською мовою) І. Валлерстайн. У цьому виданні та інших публікаціях відомий вчений відстоює думку, що категорія "історична система" є найбільш продуктивним елементом аналізу минулого. Провідною ознакою цієї категорії він вважає "розподіл праці, що розвивається", а межі пропонує визначити емпірично. Незважаючи на вразливість окремих положень теорії Валлерстайна, вона має раціональне зерно. Якщо доповнити його головну ознаку "історичної системи" іншими, можна з достатнім рівнем вірогідності ідентифікувати історичну сис-

тему й культурно-історичний тип. За допомогою ж прийомів хронософії можна простежити взаємозумовленість і кумулятивні зв'язки "історичних систем", їх вдосконалення і розквіт.

Валлерстайн висловлює сумнів з приводу можливості пізнання всього складного механізму генези системи, правил, за якими вона діє. Рушіями історичної системи виступають способи її функціонування: якщо вони досконалі — система діє, якщо ні - вона занепадає чи гине. Зміну феодальної системи у Західній Європі дослідник пов'язує з колапсом трьох ключових інститутів, на яких вона базувалася: сеньйоріальної влади, держави і церкви.

Користуючись методами Валлерстайна, було б цікаво проаналізувати, як аналогічні процеси відбувалися в Україні, наскільки відхід від західно-європейського сценарія скоригував нашу історію.

Торкаючись проблеми альтернатив у розвитку людського суспільства, Валлерстайн відзначає: "Історичний вибір у часи кінця історичних систем — завжди моральний вибір. Сьогодні його можна прояснити з допомогою соціального аналізу, який сприяє нашій інтелектуальній та моральній відповідальності"⁹. З приводу даної тези слід зауважити, що для подій порівняно недавніх цей засіб годиться безумовно. Стосовно ж явищ і процесів давнього минулого його застосування передбачає якомога повніше знання системи тогочасних моральних цінностей, з точки зору яких і можна давати оцінку діяльності людей того часу. Спроби екстраполювати події глибокої давнини на сучасну етичну матрицю (загальнолюдські цінності, визнані міжнародною спільнотою) видаються науково некоректними. Універсальні моральні імперативи виявляють свою повну неспроможність, коли йдеться про такі явища, як, скажімо, велике переселення народів і "похід на Схід" гітлерівських полчищ, хоча в їх основі лежала одна мета — пошук життєвого простору.

Цікаві думки з приводу кризових явищ у сучасному суспільствознавстві висловлює дніпропетровський вчений Г. Заїченко. Серед рис, які є виявом кризи історичного пізнання, він називає, по-перше, відсутність вимоги глибинних, авангардних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, а по-друге, ігнорування евристичних методологічних прийомів, гіпотез, історіософських побудов. Але суспільство, що претендує на високий рівень самоорганізації, не може обійтися без узагальнених історичних досліджень, оскільки їх результати у вигляді універсальних історичних положень і категорій здатні окреслити наявність чи відсутність закономірностей окремих епізодів у загальноісторичному контексті. А така робота вимагає відповідної мови історичної науки.

Історичне знання, як і решта галузей знань, має два виміри — змістовний та операційний. Тому, на думку Г. Заїченка, критерієм істинності історичних положень можуть стати: відповідність наявних в історичних теоретичних побудовах ідей, що відповідають реальному стану речей, а також ефективність, результат операціонально-комунікативної діяльності в ході доказу істинності загальноісторичних теоретичних положень. Історик на теоретико-узагальнюючому рівні має шукати чи виробляти таку систему категорій та нових ідей, реалізованих у них, які дадуть змогу вийти на нові концептуальні рішення. У зв'язку з цим формулюється надзавдання фундаментальної історичної науки: обґрунтувати такий понятійний апарат, який стане феноменом, здатним здійснити на якісно новому рівні методологічний, світоглядний синтез сучасного пізнання і розуміння.

Звертаючись до творчої спадщини М. Хайдеггера, Г. Заїченко підкреслює, що шлях, видатного філософа — це шлях осягнення, розуміння, а не пізнання, в тому числі наукового, яке при всій своїй значущості саме по

собі однобоке. Картина світу і людини в науці — результат однобокого, неповноцінного мислення. Але наукове мислення, очищення від цих деформацій не є антиподом ні розумінню, ні мисленню в більш широкому хайдеггерівському розумінні. Хайдеггер залишає для процесу пізнання не лише точний інструментарій математичних викладок, аксіоматичних парадигм, але й почуттєво-інтуїтивні рефлексії: "Є речі, які я зовсім не схоплюю, коли я роблю їх предметом понятійного уявлення. ...Отже, суворості науки властиво, що вона у своєму проекті та методі приміряна до речі. Але не кожна строга наука є точною наукою. Точність — лише певна форма строгості науки, оскільки точність є лише там, де наперед передбачувана як щось вираховане. Якщо ж є реалії, які за своєю натурою чинять спротив вирахованості, то будь-яка спроба пристосувати їх визначення до методу точної науки виявиться нереальною"¹⁰ "Але якщо понятійність науки, очищена від неадекватної і нав'язаної їй претензійності універсального законодавця та пізнання і розуміння світу, знаходить своє законне місце у загальній, але різноякісній за своїми складниками системі осягнення світу, то про який ірраціоналізм герменевтики Хайдеггера може йти мова?", — слушно ставить риторичне запитання Г. Заїченко¹¹. Отже, "наукове" і "розуміюче" мислення є комплементарними і дозволяють інтенсифікувати процес осмислення людського буття.

Сучасні інтеграційні процеси, зближення і переплетіння інтересів та історичної долі різних країн і народів спонукають вчених до пошуку того, що є спільним, закономірним для них на шляху історичного поступу. Спроб створити концепції, теорії, які б давали каркас історичного процесу, було чимало в різні часи. Московський вчений Ю. І. Семенов умовно поділив їх на унітаристські та плюралістські. Представники першої групи виходили з поступального циклічного розвитку історії, коли народи проходять різні етапи генези, зрілості, розквіту, занепаду, після чого все повторюється, але вже на іншому рівні й за інших умов. Це - Гесіод, Платон, Арістотель, Геродот, Фукидід, А. Блаженний, Ібн-Халдун, Н. Макіавеллі, Д. Віко та ін. Суть цього підходу було покладено в основу марксистського історичного матеріалізму. Плюралістські позиції відстоювали М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін. Данилевський, наприклад, виділив 10 культурно-історичних типів, вважаючи, що лише народи, які становили ці типи, були позитивними діячами в історії людства. А. Тойнбі також виступав проти теорії єдності цивілізацій, висунувши близько 30 культурно-історичних типів.

Вказуючи на недоліки обох підходів, Ю. Семенов зауважує, що людство існує і розвивається не лише в часі, але й в просторі. Тому слід враховувати як хронологічний, так і географічний фактори. Перший передбачає вивчення історії у часовій послідовності, другий - вплив просторового середовища на формування нових суспільних відносин. Ю. Семенов назвав запропонований ним підхід унітарно-естафетно-стадіальним.

Останнім часом чимало прихильників здобула нова галузь дослідження природних і соціальних процесів — синергетика, яка виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки — відсутність рівноваги, збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку суспільства. У праці представників так званої Брюссельської школи І. Пригожина та І. Стенгерса "Порядок із хаосу" (М., 1986) історичні процеси подаються в такий спосіб, який відкидає запрограмованість і надає великого значення випадковостям. Складні динамічні системи, до яких відноситься і людське суспільство, час від часу потрапляють до смуги нестабільності, знаходячись певний період у "точці біфуркації". Незбалансована система здійснює пошук шляхів виходу з

кризи. При цьому діапазон вірогідних варіантів є надзвичайно широким: від виходу на вищий ступінь самоорганізації до занепаду й деградації. Пригожий і Стенгерс вважають, що в "точці біфуркації" принципово неможливо передбачити, в який стан система перейде. Однак після подолання динамічною системою своєрідного "рубікону" в свої права знову вступає принцип причинності — до часу нових спонтанних змін.

Українські дослідники також плідно працюють у руслі синергетики. Так, Ю. В. Павленко вважає цей загальнометодологічний погляд більш прийнятним для історика, ніж традиційний детермінізм, оскільки "він дає можливість враховувати як одну з найважливіших обставин руху людства чи його дискретних спільнот (цивілізацій, держав, окремих народів) свободу волі та вибір окремих індивідів та їх груп"¹². У зв'язку з цим В. Л. Храмова наголошує, що історія, в якій мають місце не лише об'єктивні фактори, але й індивідуальна свобода вибору, не може бути зрозумілою в рамках категоріальної структури: причина — наслідок — необхідність. Більш адекватно вона реконструюється на основі універсальної необхідності, випадковості, можливості та дійсності¹³.

Останнім часом підхід, базований на вивченні "точок біфуркації", дістав оформлення в цілому ряді публікацій. Група московських вчених (Б. Кедрін, С. Мироненко, К. Шицилла та ін.) під кутом зору нереалізованих можливостей проаналізувала найбільш драматичні, переломні пункти історії Росії в книзі "История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв." (М., 1991).

В Україні відносно новий напрямок наукового пошуку плідно розробляє ряд учених. У працях В. М. Ткаченка¹⁴ проводиться думка про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманній суспільству стихії, як свого роду вітальної енергії, котра служить рушійною силою розвитку суспільства і базовою інфраструктурою його самоорганізації. "Соціальна організація суспільства" (СОС) як специфічна динамічна підсистема забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. В процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори: усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу. Під таким кутом зору розглядається історія українського народу та його держави.

Аналогічні теоретичні засади лягли в основу інших праць, створених В. Ткаченком у співавторстві¹⁵.

Плідними результатами позначені методологічні пошуки Ю. В. Павленка. Дослідник вважає, що розуміння соціокультурного розвитку людства передбачає необхідність виходити принаймні з трьох методологічних засад: з ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності розвитку людства. І хоч кожна з них має власну історію, вчений твердить, що сьогодні на перший план висувається завдання синтезу їх евристичних можливостей, що дасть змогу відтворити багатомірну картину історії людства. "Стадійний підхід та розгляд історичного процесу з погляду ідеї полілінійності вдало доповнюють один одного. Працюючи в цих системах координат і використовуючи відповідний понятійний апарат, маємо можливість зафіксувати і пояснити глобальні явища всесвітньої історії в їх основних, типізованих формах. Але навіть поєднуючи парадигми стадійності та полілінійності, ми залишаємося ще на суто філософсько-історичному рівні, у сфері чистої теорії, далекої від емпіричних реалій. Для того, щоб наблизитися до них, необхідно ввести свого роду теорію "середнього рівня", а саме: теорію структури, функціонування та взаємодії із зовнішнім світом окремих цивілізованих систем як відносно самодостатніх і автоно-

мних соціокультурних реалій, як унікальних надетнічних феноменів, що самовідтворюються, саморозвиваються і мають визначені позиції у просторі і часі"¹⁶. Детальніше ці проблеми розглянуті дослідником у монографіях "Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу" та "Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства" (К., 1996). У відповідному методологічному ключі подаються окремі періоди вітчизняної історії¹⁷.

Визначаючи місце України в минулому і сьогодні, деякі вчені випускають з уваги, що окремі її регіони розвивалися в різних умовах: східні перебували під впливом Росії, західні — Литви, Польщі й Австро-Угорщини, а південно-західні - Туреччини. Все це витворювало мозаїчну етносоціальну, економічну й політичну картину, формувало неоднорідну ментальність населення України. Сьогодні говорять про євразійський феномен Росії. Ще складніше однозначно визначити ті домінуючі риси, які б характеризували особливості історичного поступу України. Зрозуміло одне: тут недоречно ані надмірна орієнтація на російську історичну модель, ані модерна вестернізація. Очевидно, найбільш плідним буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на генезу державотворення, соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків. Якщо ж взяти за основу лише цивілізаційний підхід, то ряд країн і народів випадають з кола вказаних цивілізацій. Так, минуле народу України не співпадає з західноєвропейською цивілізацією і водночас за рядом параметрів виходить за межі російської євразійської моделі. Скажімо, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

1) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізні організаційне (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер протистояння між українськими національними партіями на рубежі XIX—XX ст.;

4) перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон, у севе довище української еміграції.

Вже цей, далеко не повний перелік пересвідчує в тому, що вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних, творчих підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявитися не лише неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки гальмуватиме пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці. Іншу небезпеку становлять спроби консервації закамуфльованої віджилої методології радянських часів, орієнтовані на вульгаризовані псевдоцінності "загальної рівності й справедливості".

З огляду на викладене вище можна окреслити коло питань, які потребують особливої уваги організаторів вітчизняної науки, вчених, викладачів, усіх, кому не байдужа наша історія і наше майбутнє.

В теоретико-методологічному плані одним з найбільш складних і багатообіцяючих напрямів є виділення архетипів (першосхем), які склалися в різних галузях життя та в різні періоди історії України. Це дасть можливість ідентифікувати з максимальною достовірністю окремі елементи й ознаки суспільного буття українців, у тому числі й ті, що раніше не брали-

ся до уваги або вважалися другорядними. При цьому плідних результатів можна очікувати від вдалої трансплантації в історичний арсенал випробуваних методологічних рішень з суміжних і споріднених наукових дисциплін: соціології, філософії, герменевтики, етнографії, релігієзнавства, психології та ін.

Відчувається нагальна потреба у більш активному і всебічному використанні потенціалу допоміжних історичних дисциплін. Так, для дослідника середньовіччя надзвичайно важливим є знання основ текстології, палеографії, етимології, лексикології. З огляду на розвинуту синонімічність, лексичну варіативність та полісемантичність мови середньовічних слов'янських текстів, складність соціально-економічних та ідейно-політичних умов, у яких вони творилися, важко переоцінити вироблені вказаними дисциплінами прийоми і засоби опрацювання писемних джерел. Не вдаючись до переліку інших ДД, констатуємо лише, що сучасний стан історичної науки лише актуалізує їх розвиток. Це доводять і результати праці групи науковців Інституту історії України на чолі з професором М. Ф. Дмитрієнко.

Вульгарно-матеріалістичне розуміння історії засноване на поєднанні ультрараціоналістичних підходів з утопічно-абстрактними схемами та їх безапеляційною апологією. За радянських часів чуттєва форма пізнання, що ґрунтувалася на багатому й різноманітному досвіді, асоціаціях, переживаннях, була витіснена з суспільних наук з прагматично-ідеологічних міркувань. Тим часом Л. Фейєрбах, якого при нагоді полюбили цитувати марксистки, сприймав волю, мислення, почуття не просто як властивості людини, а як "сили", зумовлені людською природою, мету і засоби її існування. "Вони становлять корінні елементи, що обґрунтовують її сутність... Це сили, що оживляють, визначають, панують, це божественні, абсолютні сили, яким людина не може протистояти"¹⁸, — писав він. З ним перекикалося твердження Ф. Енгельса, який вважав: "Історія — не що інше як діяльність людини, що переслідує власні сили"¹⁹. Отже, саме людина у всіх її багатоманітних виявах і зв'язках має стати центральним об'єктом історичного дослідження. Увага до ролі особи в історії, мотивації її вчинків, факторів, що оптимізували чи ускладнювали її самовияв і вплив на суспільні процеси (всього того, що применшувалося радянською доктриною), має відплатити дослідникам сторичною вагомим, хоча інколи й несподіваних, результатів.

Особливих зусиль вимагає з'ясування комплексу рушіїв суспільного поступу, причин дискретності у розвитку як цивілізацій, так і окремих народів та держав. Ця надскладна, фундаментальна проблема відзначається не лише своєю науковою, теоретичною привабливістю, але й прагматичним потенціалом, що має безпосередній зв'язок з потребами сьогодення. Реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні. Тим самим теоретична історіографія, що займається вичленуванням загальних тенденцій розвитку історичного об'єкта, може дати розуміння тих механізмів, які рухають суспільні процеси у певному, бажаному напрямі.

Пріоритетними напрямками вітчизняної історичної науки залишаються питання, пов'язані з етногенезом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостями соціально-економічних відносин, національно-визвольними рухами, державотворчими процесами. В центрі уваги дослідників лишаються етнополітичні, міжнаціональні, міжконфесійні відносини в Україні, стосунки між церквою та державою. Зовсім неосвоєною цариною є проблема формування такого соціокультурного ге-

нотипу, як "радянська людина", його взаємовідносини з радянським політичним режимом, засоби самореалізації і т. ін. Своєрідність геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясування специфічних і загальних, спільних рис розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею народу України.

Традиційно у дослідницькому фокусі перебуватимуть періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями. Перехідні етапи історії завжди приховують в собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов.

Як ніколи актуальним сьогодні є дослідження історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникнення та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій.

Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України.

Сталим напрямом досліджень залишаються також міжнародні й міждержавні зв'язки України.

Призначення фундаментальних наукових досліджень полягає в тому, щоб вчасно відділяти "зерна від половин", нагромаджувати життєспроможну термінологічно-концептуальну базу, позбавляючись усього, що віджило й застаріло. Такій дії закону "заперечення заперечень" не можна відмовити в існуванні. У такий спосіб час від часу з'являються революціонізуючі ідеї, що порушують відносний спокій, викликають спалахи дискусій, спонукають до нових пошуків та інколи дають початок несподіваним і перспективним напрямам наукових досліджень.

Саме в цьому руслі можна розглядати роботу вчених Інституту історії України над створенням "Матого словника історії України" (К., 1997) та п'ятитомної "Енциклопедії історії України". Підготовка цих видань сприяє кристалізації нових, сучасних підходів до визначення основного спектра понять, якими оперує сьогодні історична наука, сепарації віджилих, ідеологізованих дефініцій, що не витримали перевірки часом, наповнення новим змістом тих, які адекватно відбивають певні явища і процеси.

В інституті розгортається робота щодо створення багатотомної "Історії українського народу", серії книг "Реабілітовані історією". Науковці інституту беруть активну участь у підготовці "Зводу пам'яток історії і культури України", п'ятитомної "Історії української культури", археографічних і довідкових видань, нового покоління підручників та хрестоматій.

Керівництво Інституту історії України, усвідомлюючи свою відповідальність перед державою і народом, спрямовує свою діяльність на вдосконалення структури провідної наукової установи історичного профілю, організацію дослідницької і видавничої діяльності. З метою раціонального використання наукового потенціалу співробітників інституту, його концентрації на визначальних, пріоритетних напрямках історичних досліджень передбачається структурна реорганізація установи.

Послідовно здійснюється курс на омолодження колективу науковців, Вченої ради та спеціалізованої ради по захисту дисертацій, редакційної колегії "Українського історичного журналу".

Окремі відділи вже сьогодні працюють над госпрозрахунковими і грантовими темами, залучаючи позабюджетні кошти. Все це має прискорити вихід з кризової ситуації, в якій опинилася наукова сфера.

На сучасному етапі історична наука не може обійти стороною свого самообґрунтування, самоідентифікації. Без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово

перетворюючись на царину навколонукового нарцисизму й провінційної самодостатності.

Нас має втішати думка, що поле теоретико-методологічного осмислення історії людства давно перестало бути цілиною. Пошук нових магістральних шляхів розвитку історичної науки, вдосконалення її операційного арсеналу не припиняється ні на мить. Українські вчені не повинні знаходитись осторонь, адже їм є що сказати. Варто лише пам'ятати, що кризові явища в науці — процес логічний і ніколи не можуть характеризуватися виключно від'ємними величинами і негативними оцінками. Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи. Сподіватимемося на те, що кроки вітчизняної наукової еліти по шляху пізнання будуть дедалі впевненішими, а результати фундаментальних досліджень — вагомішими.

¹ Див.: М е д у ш е в с к а я О. М. Теоретические проблемы источниковедения (Автореф. дис. док. ист. наук). - М., 1975. - С. 8—9.

² В о р о н к о в а С. В. Актуальные теоретико-методологические проблемы источниковедения // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин (Тез. докл. и сооб. V Всесоюз. конф. 30 мая — 1 июня 1990 г.). - К., 1990. - С. 10.

³ К у л е ш о в С. Г. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). — К., 1990. — Препринт № 1 та ін. праці.

⁴ М а м а р д а ш в и л и М. К. Современная европейская философия (XX век) // Логос. - М., 1991. - № 2. - С. 117.

⁵ Див.: Ф а л е в Е. В. Герменевтический метод М. Хайдеггера в применении к стихотворению Стефана Георгие "Слово" // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. — 1997. - № 1. - С. 94-105.

⁶ Тут і далі цит. за: Лаврова А. А. Критика разума как критика языка (Философско-лингвистический аспект творчества Ф. Ницше) // Вести. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. - 1997. - № 2. - С. 58-72.

⁷ Жуков Е. М., Бар г М. А., Черняк Е. В., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. — М., 1979.

⁸ Данилов А. А., Шаповалов А. И. "Советское" как историческая система // Вестник РГНФ. - 1997. - № 3. - С. 75-87.

⁹ Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. - 1997. — № 1. — С. 21.

¹⁰ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Логос - 1991. - № 2. - С. 124.

¹¹ Заиченко Георгий. Философия языка и язык философии. Статья вторая // Философская и социологическая мысль. — 1996. — № 7—8. — С. 81.

¹² П а в л е н к о Ю. В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблема их синтеза // Философия и общество. — 1997. — № 3. - С. 102.

¹³ Х р а м о в а В. Л. Целостность духовной культуры. — К., 1995. — С. 224.

¹⁴ Т к а ч е н к о В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. - К., 1993; в і н ж е. Україна: історіософія самоорганізації. — К., 1994.

¹⁵ Т к а ч е н к о В., Р е с н т О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політичні розвідки). - К., 1995; Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: Альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). — К., 1996.

¹⁶ Павленко Юрій. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. - 1996. - № 5. - С. 118.

¹⁷ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919рр. — К., 1995.

¹⁸ Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. произв.: В 2-х т. — М., 1955. - Т. 2. - С. 39.

¹⁹ Энгельс Ф. Святое семейство или критика критической критики // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - 2-е изд. - М., 1957. - Т. 2. - С. 102.

Новий погляд на проблему

Ю. П. ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.)

Історична наука колишнього Радянського Союзу, в тому числі й України, проблемами соціально-психологічної самобутності різних прошарків населення фактично не займалася. Це повною мірою стосувалося й проблеми "побуту та буденності" хліборобської людності, яку цілком виправдано слід віднести до "білих плям" тогочасної вітчизняної історіографії. Навіть так звані "царистські ілюзії" селян трактувалися не інакше як прімітивний порівняно з пролетаріатом рівень їх політичної свідомості. Щоправда, в 80-х роках було опубліковано ряд статей А. Я. Гуревича з досліджуваного нами питання ("От истории ментальностей к историческому синтезу", "Проблемы ментальностей в современной историографии" тощо), однак їх автор відносився вже до нової генерації істориків.

Останнім часом науковий інтерес до історії селянської ментальності у Росії помітно зріс. Різні її аспекти плідно розробляють відомі вчені Інституту російської історії РАН та фахівці провідних периферійних вузів, зокрема В. П. Данилов, Л. В. Милов, Ю. П. Бокарев, О. Ю. Яхшиян, А. В. Гордон, Л. Т. Сенчакова, Т. А. Тарабанова, Л. Н. Пушкарьов, А. П. Корелін та ін. Про рівень вивченості цієї проблематики істориками Російської Федерації, почасти США та інших країн Заходу на середину 90-х років свідчать матеріали міжнародної конференції "Менталитет и аграрное развитие России (XIX^XX вв.)", яка відбулася в червні 1994 р. за участю зарубіжних науковців.

На відміну від вітчизняних учених зарубіжні дослідники вже давно обґрунтовували необхідність вивчення історії селянської ментальності (менталітету). Перший ґрунтовний аналіз цього явища в історичному аспекті здійснили представники щонайменше трьох поколінь школи "Аннаїв". Найвідомішими з них були Л. Февр, М. Блок, Ж. Лефевр (перше покоління), Ф. Бродель (друге покоління), Ж. Ле Гофф, Е. Леруа-Ладюрі, Р. Дарнтон. При допомозі психологів вони в контексті розроблюваних школою "Аннаїв" парадигм плідно працювали над проблемами морально-психологічної сторони релігійного світогляду, вірувань селян, прихильності землеробського населення до патріархальних методів господарювання, консервативного характеру селянської психології, взаємозумовленості духовного складу простого народу й духовно-моральних домінант психології еліти суспільства. Один з представників цієї наукової школи Е. П. Томпсон у 1971 р. вперше спробував простежити реакцію "докапіталістичної ідеології" селян на еволюцію ринкових відносин¹.

Важливість вивчення сутності, специфіки, суспільно-історичної значущості селянської ментальності в Україні диктується, на наш погляд, багатьма обставинами. Щодо досліджуваного періоду, то, по-перше, численністю землеробської людності, яка навіть на рубежі XIX—XX ст. становила абсолютну більшість української нації — близько 9/10 населення. Не випадково історики — представники народницької школи В. Антоновича—М. Грушевського, аналізуючи в той час селянську проблематику, не-

рідко вдавалися до термінології "народ", "українці" тощо. Додамо лише, що селянство принаймні до середини ХХ ст. становило більшість нації, а це дає підстави говорити про українців як про націю хліборобську не тільки в історичному, а й в соціально-культурному, загальноцивілізаційному контексті.

По-друге (і це не менш важливо), впливом домінант духовно-моральних цінностей селян на світогляд всього українства, на стереотипи сприйняття ним навколишнього світу. Цей вплив протягом досліджуваного періоду був настільки визначальним, що філософи та етнографи, не вдаючись до конкретного історичного аналізу, тривалий час говорять про український менталітет як про землеробський. При цьому поза їх увагою традиційно залишається станова основа, соціальні витoki української національної самобутності.

Крім того, актуальність дослідження порушеної проблеми на рубежі ХХ—ХХІ ст. зумовлюється своєрідними історичними паралелями, які в останні 100-150 років переживає українське суспільство, їх суть в узагальненому вигляді відображають наступні напрями суспільної трансформації: від монархічного (тоталітарного) політичного режиму до ліберального (діберально-демократичного); від натурально-споживчої (планово-адміністративної) економічної системи до ринкової (соціально-ринкової).

Причому саме злободенність соціальної сторони, соціальної доцільності сучасних епохальних перетворень в українському суспільстві найбільше зумовлює необхідність ретроспективного погляду, прискіпливого аналізу минулого селянської ментальності.

Отже, після скасування кріпосного права, інших реформ 60—70-х років ХІХ ст. українські селяни зберігали свої традиційні культурно-світоглядні цінності, станovo-класову самобутність. Основою консервативності їх ментальності залишався спосіб життя, уклад, який був тісно пов'язаний з працею на землі. З огляду на ідентичність специфічних духовно моральних домінант фактично не існувало відмінностей між "плебеями-грецькосями" Правобережної, Лівобережної, Південної та Західної України.

Саме з думками про працю на власних наділах українські селяни протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. пов'язували надії на поліпшення свого економічного становища, зростання заможності, зрештою, на щасливе життя. В світобаченні, світорозумінні пересічного селянина існування від землі було, точніше залишалось, соціально справедливим, правильним, істинним життям. Наведемо деякі факти. Під час проведення реформ 1861, 1863, 1866 рр. місцеві урядовці неодноразово констатували, що українські хлібороби вимагали надати їм земельні ділянки, щоб земля не пустувала чи здавалася в оренду (використовувалася як капітал), а щоб "її обробляти, працювати на ній"². Напевно тому в умовах дедалі зростаючого земельного голоду селяни в пошуках вільних ґрунтів (особливо починаючи з 80-х років ХІХ ст.) виселялися не лише з тих місцевостей, де панувало напівнатуральне господарство, а й з губерній, повітів, де високого рівня розвитку набули промисловість, торгівля, капіталізоване поміщицьке господарство.

У ставленні до господарювання на землі більшість українських селян (на відміну від російських) залишалися протягом пореформеного періоду індивідуалістами, "певною мірою егоїстами"³. Внаслідок Історичної традиції потяг українських землеробів до "сімейного користування ґрунтами" особливо виявлявся на Правобережній Україні. В листі від 9 червня 1870 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю О. М. Дондуков-Корсаков, звертаючись до міністра державного майна, так описував звичай тамтешніх селян щодо користування землею: "Якщо в селянина декілька

синів, то старші отримують ділянки... понад піший (наділ. — Ю. П.), а молодший — садибу та піший або корінний наділ. Цей останній ніколи не ділиться, і двох синів, які володіють пішою ділянкою, ніколи не було".

Як бачимо, прагнення до особистої сімейно-господарської свободи, подвірної-земельної незалежності від батьківської родини спричинило те, що нерідко "старші брати переводилися в городники або бобилі"⁴.

Великий знавець селянського побуту другої половини ХІХ ст. П. П. Чубинський, досліджуючи самотність "малорусского племена", неодноразово наголошував, що в українських селян дуже розвинена ідея міцної особистості, яка "пронизує їхнє господарство та сімейний лад" \

Разом з тим, індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах українських селян, як правило, не перешкождали організації такої важливої й необхідної їм колективної праці. Про це, зокрема, свідчили спільні польові роботи (супряги), толоки, чумацькі ватки, візникування, сільські артілі та кооперативи. Майже завжди співпраця була добровільною.

Думки селянина роїлися (часто навіть у снах) здебільшого навколо власного господарства. Побоювання несприятливих погодних умов, сумніви за долю врожаю повсякчас посилювалися турботами про худобу, доповнювалися переживаннями за здоров'я та працездатність членів родини. Натуралізм ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації значущості фізично виснажливої праці.

Перманентно перебуваючи в соціально-економічній скруті і не знаходячи з неї вихід, пересічний український селянин змушений був відповісти у глибинах своєї душі на такий стан речей адекватною психологічною протигагою. Відтак природно поставала дилема "я — вони". Зневага, а інколи й ненависть трудівника-землероба до привілейованих верств населення виявлялася в його критично недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля (хоча, зрозуміло, й "мужикові" хотілося такого життя). Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності ("від землі"), тим більше, що з існуючих він був найдавніший ("вічний"), простий і зрозумілий.

Але ж земля? Моральну перевагу селянинові на землю перед дідичем, державою давала праця. "Кривдники" ж і "ледарі" не лише монополізували володіння ґрунтами, але й не працюють на них ("нічого не роблять"). В міру того, як злиденне, потом вистраждане існування ставало ще тяжчим і нестерпнішим, селянин дедалі більше "пишався" "єдино правильним" способом життєдіяльності, майже обожнюючи в пошуках правди власні фізичні та духовні страждання. У контексті такої філософії життя пересічний мешканець українського села не міг дорікнути собі в скоєнні "неправди", як-от хабарництво, крадіжка.

У пореформений період ідеї натуралізації (своєрідного селянського егалітаризму) внаслідок їх консервативної сутності виявилися живучими. Психологічно, можна сказати генетичне, пересічний український селянин був проти будь-яких змін, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували усталеному способу його життєдіяльності, передовсім звичним формам господарювання, традиційним соціально-економічним зв'язкам. Натуралізм землеробського менталітету обмежував здатність людей, "століттями посаджених на землю", сприймати, втілювати в життя, а тим більше ініціювати новачі навіть в умовах поживлення товарно-грошових відносин.

Перш за все селянин намагався уникати господарського ризику, який у хліборобській ментальності продовжував асоціюватися з перспективою зубожіння, розорення чи щонайменше голодування. Тому нерідко специфічна самотність світогляду мешканців українського села виступала гальмівним чинником перспективних, пов'язаних з трансформацією сільсь-

кого господарства в ринкові відносини, тенденції економічного розвитку. Так, більшість селян виявилася неспроможною співробітничати з Селянським поземельним банком, відділення якого відкривалися в Україні з 1883 р. а також допоміжно-ошадними касами, сільськими та волосними банками, кооперативними закладами дрібного кредиту.

З тієї ж причини не змогли українські селяни скористатися наданим їм державою правом на торгівлю вином. Порушуючи чинне законодавство, вони нерідко передавали це право місцевим поміщикам або євреям. Внаслідок цього окремі родини несли подвійні збитки. Зокрема, сім'я Рудів (с. Хвостове Володимир-Волинського повіту Волинської губернії) за подібну угоду з євреєм Зайвилевичем мала віддати як штраф обидві корови. А оскільки вона вчинила опір, то Київська судова палата порушила проти неї 4 червня 1870 р. кримінальну справу⁶⁷.

Консервативність патріархальних світоглядних цінностей більшості українського селянства зумовлювала, як зазначалося вище, його недовіро до упереджене ставлення до агротехнічних новацій. Останні, зокрема, запроваджувалися в сільському господарстві України (здебільшого на Правобережжі і Півдні) німцями, чехами, сербами, болгарами, волохами та іншими іноземними іммігрантами-землеробами. Згодом традиційна середньовічна психологія українських селян виявилася неспроможною перейняти більш високу агротехнічну культуру сусідів-колоністів. Проживши з сусідами навіть 10—15 років, українські хлібороби "досить часто нічого в них... із земельної культури ... не запозичували". "Німці", як свідчать сучасники, маючи за розмірами такі ж, як і українські селяни, ділянки землі, "виглядали проти них поміщиками"⁸.

Майже не позначилися на культурно-світоглядних цінностях українських селян і спричинені дією ринкових механізмів часткова товаризація їх господарств та соціально-економічне розшарування. Так, збіднілі односельчани, залишаючись за психологічною сутністю, ментальністю трудівниками-хліборобами, всіляко намагалися зберегти мізерні (надільні, орендні, приватні) земельні ділянки, зняряддя їх обробітку. Вони не бажали перетворюватися в мануфактурних чи фабрично-заводських робітників, а тим більше сільських наймитів, інстинктивно (свідомо чи підсвідомо) боролися за спосіб життєдіяльності, оснований "на злитті виробника із землею, засобами виробництва", на "органічній" єдності фізичних та розумових зусиль. Обезземелення ж пауперизувало, люмпенізувало, певною мірою зомбізувало мешканців українського села. Більшість з тих, хто позбувся ґрунтів, трагічно переживали їх втрату, психічно надломлювалися, морально нікчемніли.

Водночас заможні селяни, якщо й використовували свої капітали, здебільшого купували землю або збільшували пасіки. На початку 70-х років XIX ст. П. П. Чубинський з цього приводу писав: "Прикутий (своєю ментальністю. — Ю. П.) до землі малорос цілком позбавлений торговельної підприємливості"⁹.

Жага українських селян до землі була настільки сильною, що на неї звертали увагу навіть посадові особи держави та громадськість. У щорічних звітах губернаторів українських селян часто описували як винятково хліборобське населення, "відмовляючи" їм у заняттях ремеслами й промислами (хоча це було далеко не так). Той же П. П. Чубинський, характеризуючи особливості соціально-економічного становища на Правобережній Україні, назвав усе сільське населення, а також мешканців містечок краю селянами¹⁰. Відтак розбагатілі (які мали вдостачь землі) селяни, відстоюючи свої інтереси, боролися за вкладену працю, а зубожілі мешканці села, мріючи про земельні ділянки, — за право на працю.

Селянський суспільний ідеал, передбачаючи симбіоз таких складових, як земля, особиста воля та праця, доповнювався індивідуально-сімейним началом, прагненням до типовості й взаємодопомоги (особливо в разі голоду, епідемій, стихійних лих, проведення громадських робіт, толок). Відсутність або відхід від того чи іншого елемента вносили у життя хлібороба психологічний дискомфорт. Залежно від "підбурювача уявної ідилії" у селянському світогляді до його суб'єкта виявлялися зневага, образа ("духовна тяжкість"), заздрість або, навпаки, схвалення, захоплення.

Як бачимо, прискорена ринкова трансформація українського суспільства не супроводжувалася форсованою зміною соціально-психологічних стереотипів сільської людності. Крізь призму критеріїв індустріального суспільства соціальний інфантилізм селянства проглядався особливо контрастно.

В другій половині XIX — на початку XX ст. українські селяни не змогли внаслідок окреслених вище особливостей їх ментальності примиритися з тим, що промисловість, торгівля за значенням витісняють в економічному житті суспільства сільське господарство. Це поєднувалося, доповнювалося ще одним усталеним стереотипом їх соціально-станової свідомості, а саме - пріоритетністю фізичної праці людини над її інтелектом. Напевне, в цьому потрібно шукати одну з причин неприязні, зневажливого ставлення селян до "панів", до яких вони, як правило, відносили поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників, інтелігенцію. Цікаві спостереження з цього приводу залишив Б. Грінченко. В 1892—1893 рр. він писав: "Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота" ¹¹.

Саме в досліджуваній період "вишукане" дворянство, "святе" духівництво та освічена інтелігенція вперше звернули увагу на "інфантильність і безвідповідальність" селянства. Останнє несподівано здивувало, вразило всіх своєю соціально-господарською патріархальністю, "культурною дикістю" ¹². Однак "провина" українських землеробів полягала лише в тому, що вони й в добу капіталізму з її епохальними змінами в усіх сферах суспільного життя залишалися самими собою.

Станова самобутність українських селян у поєднанні з соціально-правовими обмеженнями в адміністративних і судових компетенціях, недосконалістю сільської демократії зумовлювала збереження їх принизливого соціального становища в пореформеному суспільстві. Одне з ключових питань порушеної проблеми — наскільки селянство було готове до "вільного" існування в пореформений період? Поставлене в ході реформ в напівринковій відносині, воно в короткий історичний строк повинне було пристосуватися до раніше невідомих, до того часу непотрібних йому форм суспільного, в тому числі політичного, життя. Лібералізація суспільно-політичного життя на селі створила певні можливості для підвищення соціального статусу хліборобів шляхом реалізації кар'єристських прагнень.

Цілком логічно, що в другій половині XIX ст. зайняття посад в органах сільського й волосного самоврядування селяни почали ототожнювати з поняттями "стати людиною", "вибитися в люди", "зробити сина людиною". Поступово виробилася й громадська думка про те, що "освіта — засіб до чиновництва й збагачення" ¹³.

Більшість судових справ з поміщиками, представниками духовенства селяни програвали. При цьому через низький соціально-правовий статус, відсутність коштів, бюрократизм у судових інстанціях, а ще більше через побоювання хліборобів, які вважали, що виграти судову справу у "панів" — річ безперспективна, судові справи, ініціаторами яких були самі се-

ляни, розглядалися досить рідко. Так, серед апеляційних справ, які надійшли до Київської судової палати в 80—90-х роках XIX ст., таких зустрічаємо лише одну¹⁴.

Не маючи змоги займати під час слідства активну позицію, селяни намагалися в будь-який спосіб надолужити втрачене при виконанні судових рішень. Не дивно, що багато цивільних справ згодом перетворювалися на кримінальні. Зокрема, з 9 грудня 1896 р. до 6 червня 1897 р. Київська судова палата розглядала справу по звинуваченню селян І. Сліпчука. М. Семенюка з с. Оздова Луцького повіту Волинської губернії, що вчинили опір судовому приставу і землеміру в момент відчуження земельної ділянки на користь поміщика Стецького (рішення про передачу ділянки дідичу напередодні прийняв Луцький окружний суд). Втративши частину землі, селяни відбули ще й тримісячне тюремне ув'язнення¹⁵.

В пореформений період так звана "селянська політика" проводилася переважно в селах і волостях. Саме до волості, незважаючи на соціально-правову обмеженість, структурну недосконалість органів самоврядування, були звернуті "погляди, слух і вся сутність селянина". Сучасник зазначав, що після ліквідації кріпосного права, проведення інших реформ 60-70-х років XIX ст. волосні управи перетворилися на джерело, звідки українська сільська людність черпала всі необхідні для громадського та сімейного побуту "закони, акти, постанови, інструкції, викладки, виписки"¹⁶.

Разом з тим землеробське населення виявляло апатію до політичного життя громад, здебільшого цуралося участі в органах самоврядування. Оскільки виконання упраатінських функцій оплачувалося недостатньо¹⁷, селяни ставилися до виборних посад як до натуральної повинності. Відрив сільських урядників від власного господарства завдавав їм відчутних втрат. Сформований упродовж століть своєрідний селянський абсентеїзм зумовлював політичну пасивність його носіїв і в нових історичних умовах: виконання своїх обов'язків десятицькими, соцькими, старостами, старшинами селяни нерідко оцінювали як службу, що "не давала ніякої поваги і прибутку"¹⁸.

Ставлення українських селян до місцевого політичного життя мало й інший аспект. Сільськими та волосними урядовцями хлібороби часто обирали "спокійних", слабкодушких односельців, які не звертали уваги на порушення своїми підлеглими законів, розпоряджень уряду та місцевих органів влади. Та й сільські й волосні сходи розглядалися "активними" членами громад не як форма, спосіб політичного самовираження, а передовсім як нагода черговий раз поспілкуватися, як своєрідний колективний відпочинок. Священик з с. Верещак Кременецького повіту Волинської губернії залишив на початку 90-х років XIX ст. з цього приводу цікаві спостереження: "Народ дуже мало цікавиться мирськими справами, хороший (! - Ю. Я.) господар дуже рідко з'являється на сход, дуже добре знаючи, що користі від нього мало"¹⁹. Прагнення обійняти керівні посади у волосній управі було притаманне лише незначній частині сільських жителів.

Процес втягування українських селян у "місцеву політику" відбувався непередбачувано і державою не контролювався. Участь хліборобів у представницьких органах — сходах, як і в епоху середньовіччя, залишалася в основному формальною. Щоденна виснажлива праця, на думку селян, немовби компенсувала їх аполітичність та громадську пасивність. Турбота за долю країни і навіть сільської громади перекладалася селянами на соціальні верхи суспільства. В той же час управлінці "від плуга", які мали реальну владу, швидко "замикалися в собі", соціальне відмежовувалися від односельчан. При цьому, залишаючись за ментальністю, світоглядом

хліборобами, вони намагалися мати з неї зиск у межах традиційного способу життєдіяльності.

Примітивно розуміючи сутність, специфіку політичної влади і своїх прав, українські селяни вели себе на сходах, як зазначалося вище, пасивно. Неохоче відвідуючи сход, за винятком небагатьох, які вважали себе громадськими діячами, вони знали заздалегідь, що кардинальних питань на ньому не буде розв'язано, лише "крикуни покричать, посваряться і ... розійдуться по домівках"²⁰.

Під час таких зібрань селяни здебільшого лише були присутніми. Почасти вони не мали жодної можливості взяти участь в обговоренні того чи іншого питання. Траплялося, що присутні навіть не знали, які питання розглядаються. Якщо на сході були сільський староста, волосний старшина чи волосний писар, "крикуни" мовчали і урядовці без надмірних зусиль добивалися прийняття вигідного їм рішення²¹.

Соціально-політична активність, не пов'язана з основами буття пересічного хлібороба, тобто така, від якої його традиційний добробут, соціальна стабільність безпосередньо не залежали (частіше дійсно не залежати, але нерідко селянин не розумів своєї ролі в складних ідеологічно-політичних митарствах), здебільшого позначалася формальністю, "парадністю", надмірним сентименталізмом. За ними проглядалися глибинна особиста інфантильність, байдужість, які в хвилини тяжкої праці, відпочинку чи дозвілля доповнювалися поверховим саркастичним анатом побаченого, почутого, пережитого.

Якщо серед членів сільської громади виникали суперечки з приводу несправедливого використання землі, незаконного розмежування поля тощо, тобто життєво важливих для селян речей, вони діяли рішуче, не дотримуючись "кордонів і меж у злостивості"²². Такою ж впертою і безкомпромисною була їх боротьба проти поміщиків, орендарів, чиновників.

У тих селах і волостях пореформеної України, де влада зосереджувалася в руках впливових односельчан, які вміли не тільки протягом тривалого часу утримувати її, але й, заручившись підтримкою мирових посередників, поліцейських чинів, мати з неї особисту користь, селяни усвідомлено, а частіше підсвідомо, інтуїтивно ставилися до старшин, соцьких, писарів, збирачів податків уже як до представників, хоча й не зовсім зрозумілого для них, але такого всесильного чиновницького апарату держави "як до нових бурмистрів"²³. Авторитет сільських та волосних посадових осіб почасти забезпечувався їх вищим соціальним статусом, заможністю, підтримувався своєрідною селянською становістю. До сільського клану (їх могло бути декілька) — більш-менш стійкого соціального утворення — входили, як правило, родичі, свояки, куми чи просто приятелі.

Зосередження сільської влади в руках декількох осіб, недостатня плата за службу за відсутності належного правовою забезпечення, чіткого адміністративного й громадського контролю призводили до процвітання беззаконня та посадової злочинності. Зловживання владою представників сільської й волосної адміністрації в пореформений період набуло масового характеру. У річному (за 1898 р.) звіті подільського губернатора зазначалося: "Потяг виборних до задоволення, перш за все, власних вигод ... доведений до нестерпних розмірів і є головним недоліком громадських селянських установ"²⁴.

Звичним явищем у відносинах між селянами та місцевою "політичною елітою" були хабарі, що здебільшого гарантували успіх справи, угоди, домовленості²⁵. Обурювали їх (як і подільського губернатора) лише дедалі зростаючі апетити нових "господарів" сіл і волостей.

Корумпованість посадових осіб внаслідок відсутності за їх діяльністю ефективного державного контролю та протекціонізму з боку вищих чиновників зумовлювалася також "страхом" низів Так, у 1875 р. Київське губернське у селянських справах присутствіє не реагувало на факт протизаконних прирізок землі подвірним господарям Чигиринського повіту (як відомо, такі прирізки не були передбачені правилами від 30 жовтня 1867 р.), за які члени люстраційних комісій отримали хабарі. Однак скривджена зубожіла частина селян повіту, проклинаючи землемірів-хабарників, доказів їх вини не подала, то пояснювалося її небажанням конфліктувати із заможною частиною односельчан, "з якими їм жити разом"²⁶.

Землеробський менталітет передбачав високий рівень вимогливості українських селян до моральної оцінки надмірно персоніфікованих в їх уяві владних структур. Незважаючи на істотну організаційно-правову структуру організації органів селянського самоврядування, моральна оцінка діяльності посадових осіб залишалася в пореформений період чи не найважливішим чинником, який визначав "політичні відносини" на селі. Задовольняючись здебільшого словесним осудом, часто не звертаючи уваги навіть на злочинні вчинки, селяни не бажали терпіти байдужість, бездіяльність, прорахунки, сваволю старост, писарів, старшин в екстремальних для себе ситуаціях: під час епідемій, епізоотій, неврожаїв, занепадів господарства, антиурядових виступів.

Отже, у відносинах з адміністративними органами села й волості пересічний український селянин здебільшого почувався безправним і беззахисним. Ще більш безпомічним він виглядав, коли мав справу з волосним судом. (Почасті структуризовані, а в деяких місцевостях України створені під час скасування кріпосного права, вони склалися з 4—12 суддів кожний. Щороку місцевих судочинців переобирали на волосних сходах. Незважаючи на перепідпорядкування селянського стану, за реформою 1861 р., загальним судам, волосні суди продовжували розглядати більшу частину селянських справ (70—75 %), у тому числі майже щоденних у житті села суперечок, сварок, образ, сутичок, бійок). Навіть вважаючи себе невинним, селянин відчував страх, знаючи, що "або люди зведуть наклеп, або судді розсудять несправедливо, або самі не зможуть виправдати себе"²⁷. Невипадково землероби містечка Грицева Заславського повіту Волинської губернії, як і багатьох інших сіл і містечок України, "залюбки віддавали перевагу мировим судам над власними волосними судами"²⁸.

Становище селян ускладнювалося тим, що їх справи розглядали не обрані волосними сходами судді, а волосні старшини та писарі. Останні ж, як відомо, не мали права (до кінця 80-х років XIX ст.) втручатися в судові процеси, однак робили це постійно. Апеляції ж до з'їзду мирових посередників, вищих судових інстанцій рідко приносили бажаний селянам результат. Волосні писарі так уміло, "законно" складали постанови волосних судів, що повітові чиновники, не вникаючи глибоко в суть справи, не вбачали в них ознак перевищення влади, порушення законів, а тим більше місцевих звичаїв.

Пересічний український селянин спрощено сприймав, викривлено розумів, розцінював право, законність, порядки, спільність станових інтересів, був неспроможний протиставити клановості та бюрократизму влади, в тому числі місцевої, що-небудь конструктивне. Його безпорадність у разі незаконних дій, свавільних вчинків, а часто й звичайного дармоїдства посадових осіб різного рівня не видається дивною. Така протиправна та аморальна поведінка значною мірою була типовою для тогочасного українського села, тому знаходила "розуміння" серед його загалу. Багато в чому типовою виглядала ситуація, яка склалася в 1889 р. в управі

Воронянської волості Уманського повіту Київської губернії, де волосний писар дворянин Бабенко, ігноруючи зневажливе ставлення до себе тамтешніх селян, на службі грав у карти, розважався, за рік розтринькав 25 крб.²⁹

Правова свідомість українських селян пореформених десятиліть характеризувалася збереженням патріархальних норм звичаєвого права: гроші у борг нерідко давалися ними "на віру", тобто без оформлення боргових розписок, лише близько 20 % позовів у волосні суди селяни підтверджували документами. Коли не було вагомих доказів, волосні сходи керувалися архаїчними звичаями, як "гріх надвоє" (сума позову ділилася між позивачем та відповідачем). Понад третина волосних судів практикувала в спірних випадках "божіння" (позивачу або відповідачу пропонували перехреститися перед іконою на доказ своєї правоти). В окремих випадках винуватця визначав жереб³⁰.

В правосвідомості пореформеного українського селянства зберігався й такий релікт часів кріпосництва, як широке розповсюдження тілесних покарань. (Нагадаємо, що право на фізичне покарання селян згідно з тогочасним законодавством надавалося, по суті, всім адміністративним, судовим органам та поліції. Приблизно 70 % покарань, які присуджувалися волосними судами, передбачали побиття різками³¹. Мали місце випадки, коли узаконені езекуції закінчувалися трагічно³²).

Слід зазначити, що в селян чіткого розуміння приниження людської гідності при застосуванні тілесних покарань у досліджуваний період ще не сформувалося. Більше того, удари різками відповідали уявленню хліборобів про справжню суть покарання, яке, на їх думку, крім завдання фізичного болю, повинно було ще й "постилати" винуватця. Невипадково сікли за вироком "на людях", в присутності сільського старости, волосного старшини.

Не цінуючи належним чином суспільну вагу розумової праці, в тому числі значення діяльності сільських вчителів, українські хлібороби визнавали, підтримували, добровільно фінансували лише таку освіту, яка задовольняла їх господарські та релігійно-світоглядні потреби, тобто власне селянські інтереси.

Водночас за умов трансформації господарства у ринкові відносини, інтенсифікації праці хлібороби України змушені були дедалі частіше "корегувати" своє ставлення до справляння релігійних обрядів і дотримання канонів. На рубежі XIX—XX ст. сільські священики нерідко скаржилися, що на церковні свята "по селах можна бачити вози з снопами, скиртування хлібів..., на полях дзвенять коси та серпи"³³. На ці ж дні, а також на неділю українські селяни, звичайно, призначали шлюбні, хрестини, водосвяття, а то й похорони.

Отже, пореформена капіталістична еволюція суспільства, яка внесла у традиційний спосіб життєдіяльності українського селянства низку радикальних змін, якнайменше позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, яка, в свою чергу, характеризувалася пріоритетністю праці на землі, імперативністю гарантії прожиткового мінімуму і виявлялася у відповідних духовно-моральних домінантах.

Внаслідок консерватизму світоглядних цінностей селянство не спромоглося повною мірою оцінити і належним чином використати можливості ринку, надані (хоч і з суттєвими обмеженнями) економічні та громадянські права. "Прикута до землі", позбавлена торговельної підприємливості селянська маса не пов'язувала реорганізацію й функціонування

органів самоврядування з сподіваннями на краще життя. Потребуючи додаткових грошей, відбираючи значну частину часу, воно не вписувалося в селянський суспільний ідеал, а нерідко й суперечило йому. Століттями орієнтована на інші цінності (земля, особиста свобода) й умови (родючість ґрунтів, кріпацька залежність), землеробська ментальність мало сприяла формуванню в українських хліборобів політичної культури демократичного суспільства. Селяни виявилися морально й психологічно не готовими до політичної діяльності навіть на рівні села й волості. Для пересічного представника української сільської людності другої половини ХІХ - початку ХХ ст. "місцева політика" була швидше однією з ланок державної системи управління, ніж можливістю власної суспільно-політичної самореалізації.

Зрештою, землеробська ментальність стала однією з основних причин того, що мешканці українського села не стільки використовували досягнення індустріального суспільства, яке активно почало формуватися в другій половині ХІХ ст., скільки через державні та ринкові механізми інвестували їх.

¹ Т а р а н Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української науки // Укр. іст. жури. — 1998. - № 5. — С. 34-35.

² ЦДІА України в Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 2923, арк. 44.

³ Там же. ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 31 зв.: Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II // Материалы для истории освобождения крестьян. - Бонн-на-Рейне, 1863. - Т II. - Ч I - С 65.

⁴ Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). - К., 1934. - С. 44-45.

⁵ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995. - С. 7.

⁶⁻⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 14, арк. 1—2 зв.

⁸ Там же. ф. 2205. оп. I, спр. 116, арк. 8 зв.: РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1263. оп. I, спр. 4256, арк. 369 зв.

⁹ Ч у б и н с к и й П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. - СПб., 1877. - Т. VII. - С. 351, 355.

¹⁰ Там же. — С. 513, РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1281. оп. 3, спр. 62, арк. 7 зв.: оп. 4, спр. 82, арк. 47 зв. - 48.

¹¹ Б. Грінченко - М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 — початку 20ст. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 38.

¹² Б о в у а Д. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етшчних конфліктах. - К., 1998. -С. 120.

¹³ С. л о в а ч е в с к и й М. По поводу статьи из Заднепровской Украины, помещенной в № 52 дня 1863 г. // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1864. — Кн. 4. - С. 29.

¹⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 318. оп. I, спр. 47, арк. 1—3.

¹⁵ Там же. спр. 54, арк. 1-2, 27 зв. - 28.

¹⁶ Церковно-приходские попечительства // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. - № 23. - С. 431.

¹⁷ Згідно із звітом волинського губернатора за 1886 р.. посадові особи волосних управ > середньому отримували по 110 крб. на рік. у тому числі сільські старости — 75 крб. Однак це не відповідало дійсності. Так. річний оклад старости с Білокриниччя Заславського повіту становив 26 крб.. внаслідок чого "мешканці села ухилялися від виборів" (ЦДІА України в Києві, ф. 442. оп. 618. спр. 92, арк. 4 зв. - 5; ф. 2205. оп. 1. спр. 90, арк. 18).

¹⁸ Там же, ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 32 зв. - 33; спр. 120, арк. 13.

¹⁹ Там же. спр. 240, арк. 45 зв — 46.

²⁰ Там же. спр 54, арк. 10 зв.: спр. 90, арк. 17 зв.: спр. 116, арк. 9; ф. 442. оп. 314. спр. 5, арк. 10-11.

²¹ Там же, ф. 442. оп. 310, спр. 373, арк. 3—4; Дружинин Н. П. Очерки крестьянской общественной жизни. - СПб., 1905. — С. 11 — 12.

²² ЦДІА України в Києві, ф. 301, оп. 1, т. 1. спр. 229, арк. 5-6 зв.: ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 32.

²³ Там же. ф. 2205. оп. 1. спр. 199, арк. 13 зв. — 14; спр. 200, арк. 13 зв.: Слово к сельским прихожанам о суевериях, употребляемых пред зовом на сельский суд // Киевские епархиальные ведомости - 1862. — № 13. — С. 437.

- ²⁴ Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам губернаторов, военных губернаторов и градоначальников за 1898 г - СПб.. 1901. - С. 96^{тм}99.
- ²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 225. оп. 1, спр. 116. арк. 9; спр. 240. арк. 45 зв. - 46; спр. 84. арк. 89 зв. - 90; спр. 25. арк. 29 зв. - 30.
- ²⁶ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО), ф. 18. оп. I. спр. 91. арк. 6
- ²⁷ Е ф и м о в В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 8. - С. 583; Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. — Львов. 1974 — С. 162.
- ²⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 2205. оп. 1. спр. 25. арк. 32 зв.
- ²⁹ ДАЧО. ф. Р-3990. оп. 1. спр. 51. арк. 13.
- ³⁰ Г а р а б а и о в а Т. А. Менталитет крестьянства пореформенной России (по материалам волостных судов) // Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование. XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений. Москва. 27—30 сентября 1994 г. - М.. 1994. — С. 79.
- ³¹ Там же. - С. 80.
- ³² ЦДІА України в Києві, ф. 301. оп. I. т. 1. спр. 252. арк. 1 — 14.
- ³³ Там же. ф. 2205. оп. 1. спр. 54. арк. 10 зв.: спр. 125. арк. 5; Из деревенской жизни // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. — № 14. - С. 264.

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система

У ХХ ст. величезна частина людства на приватий час опинилася в умовах тоталітаризму. Події цього століття показали, що останній має початок і кінець. Проте тоталітарний політичний устрій може виникнути знову й в інших формах. Жодна країна не застрахована від цієї соціальної трагедії.

Здавалося б українські суспільствознавці старшого покоління, які пройшли через усі кола тоталітаризму, мали можливість вивчити цей історичний феномен та його складові ознаки. Однак, на жаль, дослідники все ще не можуть виявити всіх причин появи тоталітаризму, плутаються з визначенням його складових елементів, ознак, чинників. Доказом цього є безліч означень зазначеного явища. Кожний автор характеризує тоталітарний політичний устрій по-своєму, а це є найпершим свідченням недостатнього розуміння його глибинної природи.

Усі наявні означення тоталітаризму якоюсь мірою відбивають його сутність, але не дають її цілкового розуміння. Справа в тому, що на це явище треба дивитися, ретельно відділяючи в кожній досліджуваній країні державу від суспільства. Якщо це зробити, то ми зможемо визначити тоталітаризм через поняття, йому протилежне, - демократію.

Ці поняття становлять нерозривну пару. Якщо дана держава залежна від суспільства, а її органи формуються на основі вільних виборів, якщо у ній закони рівні для всіх (хоча б теоретично), то такий устрій слід називати демократичним. І, навпаки, якщо суспільство залежить від держави, а органи останньої здатні маніпулювати всіма проявами суспільного життя, якщо ті, хто панує в країні, мають можливість встановлювати закони для будь-кого, але тільки не для себе, то такий устрій слід називати тоталітарним.

Розвиток людського суспільства йде по висхідній. Його переродження з ієрархічного у громадянське — процес об'єктивний. Проте в ході цієї трансформації може з'явитися тоталітаризм. Як правило, державний уст-

рій, який здатний звільнитися від суспільного контролю і привласнити собі суверенні народні права, виникає в країнах, підготовлених до цього всією своєю попередньою історією.

Темою цієї статті є система внутрішніх паспортів, за допомогою якої радянська тоталітарна держава здійснювача силові маніпуляції над суспільством. Паспорт був головним документом для кількох поколінь радянських людей. Він і тепер залишається основним посвідченням особи в країнах СНД, оскільки суспільне життя не міняє одразу своїх форм після загибелі тоталітарного політичного устрою.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати систему внутрішніх паспортів як елемент тоталітаризму. Власне, увагу її авторів привертає та мета, заради якої паспортну систему було відроджено в СРСР, — регламентація населення, виявлення осіб, які могли б становити небезпеку для існуючого режиму, ізоляція їх у певних, віддалених від життєвих центрів країни регіонах.

Ми не випадково вжили термін "відроджено", коли мова зайшла про витоки радянської паспортної системи. Вперше паспорти були запроваджені у Російській імперії в добу Петра I. Але тоді вони виконували свою звичайну для всіх країн функцію: засвідчували, що держава випускає свого підданого за кордон, надаючи йому правовий захист. Згодом паспортна книжка використовувалася для встановлення контролю за оплатою податку й виконанням рекрутських повинностей. Оскільки водночас вона була посвідченням особи, то почала виконувати невластиву для інших країн функцію внутрішнього паспорта.

В 1894 р. прийнято положення про види на проживання, а в 1903 р. - статут про паспорти, в яких детально вписувалися регламентуючі й обмежувальні норми паспортного режиму. Ці документи містили перелік місцевостей, у яких діяв режим підвищеної пильності. До них, зокрема, були віднесені 25-верстні райони навколо деяких міст України та 50-верстна смуга у прикордонних повітах Волинської і Подільської губерній. Особи, які могли становити небезпеку для державного та громадського спокою, з таких районів виселялися. Мова йшла про політичне неблагонадійних представників деяких національностей і осіб, засуджених у минулому за кримінальним кодексом.

Запровадження внутрішнього паспорта і практика виселення небажаних осіб з певної місцевості не збігалися в часі. Паспорти з'явилися тоді, коли регламентуючі обмежувальні норми проживання у певній місцевості вже існували. Вони полегшували пошук тих, хто був небажаним для держави в цих місцевостях. Отже, в Російській імперії внутрішні паспорти стали засобом виявлення підозрілих елементів.

Подібні причинно-наслідкові зв'язки були властиві також Союзу РСР. Радянські внутрішні паспорти з'явилися набагато пізніше практики адміністративного вислання. Вони задовольняли потребу держави у переміщенні частини населення в інші, більш зручні для неї регіони.

Поява внутрішніх паспортів була можливою тільки в тоталітарній державі, яка заперечувала елементарні права людини та визнавала за собою право визначати, де жити людям. Компартійно-радянська влада виселяла у віддалені регіони не тільки своїх реальних противників, а й потенціальних опонентів.

Найбільше, як і за царату, охоронялися міста й прикордонні зони. Паспортну систему вперше було запроваджено у великих містах та в 100- або 50-кілометрових зонах навколо них. Відповідно до цього люди, яким не видавалися паспорти через підозру в їх нелояльності, могли проживати тільки в населених пунктах не ближче від 51-го та 101-го кілометра від ве-

ликих міст, тобто жити у відповідному географічному "мінусі". Тому у радянському репресивно-каральному жаргоні з'явився термін, відсутній в офіційному діловодстві, — "мінусники".

Реально такі люди з'явилися набагато раніше від цього терміна. У роки громадянської війни компаргійно-радянський режим розправлявся зі своїми противниками або шляхом розстрілів, або ув'язнення в тюрми і концтабори. Коли війна закінчилася, методи боротьби "пом'якшилися": поряд із старими її формами почати застосовувати вигнання. Перші партії ідеологічних противників режиму у серпні-вересні 1922 р. було депортовано з Петрограда, Москви, Києва та інших великих міст за кордон. Однак найчастіше більшовики запроторювали своїх ворогів у віддалені місцевості країни.

Законодавчу основу для таких актів сваволі було закріплено декретом ВЦВК "Про адміністративне виселення" від 10 серпня 1922 р. Згідно з цим документом органам державної безпеки надавалося право "з метою ізолювання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких президія ВЦВК дає дозвіл на ізолювання більш як на два місяці, у випадках, коли є змога не вдаватися до арешту, встановити виселення за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку". Зокрема, в Україні для попереднього розв'язання цих питань при НКВС УСРР утворювалася спеціальна комісія (комісія з адміністративних виселень, адмінкомісія), якій було надано право виселення осіб на строк до трьох років¹.

У тому ж році Кримінальний кодекс України, який мав широкий спектр покарань, що застосовувалися до контрреволюційних елементів, збагатився вже згадуваним заходом "вигнання з меж УСРР на строк або безстрокове", а також сумнозвісним позбавленням прав. Самовільне повернення у межі України за статтею 71 цього кодексу каралося смертною карою².

Через два роки державним органам було надано додаткові права щодо покарань людей. Так, 28 березня 1924 р. президія ЦВК СРСР затвердила положення про права Об'єднаною державного політичного управління у сфері адміністративних висилок, заслань і ув'язнень у концентраційних таборах. Згідно з цим положенням, ОДПУ мало право без суду відправляти громадян у заслання на строк до трьох років, а також висилати їх за межі державного кордону Союзу РСР. Рішення про заслання приймала Особлива нарада у складі трьох членів колегії Об'єднаного державного політичного управління³.

Щодо осіб, визнаних соціально небезпечними, ОДПУ могло вживати й таких заходів:

"а) висилати їх з місцевостей, де вони мешкають, із заборонаю подальшого проживання у цих місцевостях на строк не більше трьох років:

б) висилати їх з тих же місцевостей із заборонаю проживати понад це у ряді місцевостей або губерній відповідно до списку, встановленого Об'єднаним ДПУ, — на той же термін;

в) висилати із зобов'язанням проживання у визначених місцевостях за спеціальною вказівкою Об'єднаного ДПУ і обов'язковим у цих випадках гласним наглядом місцевого відділу ДПУ — на той же термін;

г) ув'язнювати до концентраційного табору строком до трьох років;

д) висилати за межі державного кордону на той же термін..."⁴.

Виключно до компетенції Особливої наради при ОДПУ були віднесені позасудові рішення щодо політичних ворогів, причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших видів державних злочинів⁵.

Особливим нарадам ДПУ союзних республік надавалося право висилати в межах території своєї республіки і лише осіб, що вчинили кримінальні злочини. Як додатковий вид покарання до всіх названих категорій осіб союзна і республіканські особливі наради могли застосовувати позбавлення прав.

Таким чином, і судові органи, що відображено у Кримінальному кодексі, і позасудові (особливі наради при ОДПУ) могли виносити аналогічні вироки щодо політичних опонентів існуючої влади. Отже, в арсеналі заходів державних інституцій були одні й ті ж важелі впливу на нелояльних громадян — вислання і відселення.

Тодішній начальник особливого відділу ОДПУ Генріх Ягода відіграв зловісну роль у справі законодавчого оформлення перших кроків більшовицької влади в формуванні "мінусників". Саме він у квітні 1925 р. надіслав до президії ВЦВК СРСР прохання надати Об'єднаному державному політичному управлінню право забороняти особам, які відбули покарання, проживати у певних місцевостях⁶.

В 1927 р. вигнання за межі Радянського Союзу було проголошено безстроковим. Положення про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління), затверджене ЦВК СРСР 25 лютого того ж року, започатковувало вживання терміна "ворог трудящих"⁷. Згодом цей термін отримав широке розповсюдження як "ворог народу" (він з'явився ще з часів Великої французької революції). У Кримінальному кодексі Радянського Союзу термін залишився у первинному вигляді.

Час від часу компартійно-радянське керівництво здійснювало чистки партії, радянських органів влади, державних організацій та кооперативних підприємств. Ці акції проводилися систематично. Згодом громадяни, вищипені за різними обставинами з державних установ та кооперативних підприємств, потрапили до чорного списку "мінусників" радянської доби⁸.

Ведучи мову про заходи по вилученню "зайвих" людей з радянського суспільства, треба наголосити, що роботу по їх виявленню у 20-і рр. було організовано досить хаотично. Наприклад, національність встановлювалася різними способами: за прізвищем, шляхом опитування сторонніх осіб, за традиційним місцем проживання, на основі віросповідання, за метричними записами і церковними книгами, що були вилучені органами державної безпеки з метою складання відповідних переліків. З початку 20-х років у губернських реєстраційно-статистичних відділах ДПУ існував облік "неблагонадійних" у вигляді алфавітної картотеки. Вона містила інформацію про місце проживання та роботи скомпрометованих осіб. Без згоди цих відділів людина не могла отримати дозволу на влаштування на роботу, виїзд за кордон, зміну прізвища та призов на військову службу.

Полегшило роботу чекістським органам по виявленню і відповідно ізоляції "соціально небезпечних осіб" запровадження 1925 р. прописки населення.

28 січня 1928 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК "Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком" було визначено і відповідний перелік територій, до яких, зокрема, віднесені: АМСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, а також Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. НКВС УСРР за погодженням з ДПУ і НКЮ доручалося видати інструкцію про застосування цієї постанови⁹.

Розповідаючи про формування загону "мінусників", не можна обминути увагою таких його типових представників, як "позбавленці". Цей ви-

раз широко використовувався у ті роки не лише як спосіб покарання певних осіб, а навіть як жаргонне слівце для образ. За Конституцією УСРР 1929 р. до "позбавленців", тобто до тих, хто був позбавлений права обирати і бути обраним в органи влади, відносилися:

- а) особи, що вдаються до найманої праці з метою одержання зиску;
- б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна тощо;
- в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;
- г) духівництво, служителі релігійних культів усіх віросповідань і напрямів, для яких це заняття є професією, та ченці;
- д) службовці й агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, члени російського царського дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;
- е) особи, визнані у встановленому порядку психічно хворими;
- ж) позбавлені прав судом на строк, встановлений вироком ¹⁰⁾.

Встановлення категорій громадян, які позбавлялися виборчих прав, формально належало ВУЦВК (за ст. 68 Конституції УСРР), а насправді це визначали відділи партійних комітетів, відповідальних за виборчі кампанії в органи радянської влади. Спочатку кількість "позбавленців" була дуже високою, оскільки правляча партія почувала себе досить непевно, особливо в сільській місцевості. Так, під час виборчої кампанії 1925-1926 рр. було позбавлено виборчих прав близько 12 відсотків дорослого населення України. У 1930—1931 рр. кількість "позбавленців" зменшилася до 4,4% ч.

Позбавлення виборчих прав судами використовувалося як самостійний або додатковий вид покарання. Порівняно з Кримінальним кодексом 1922 р. у Кодексі 1927 р. статус "позбавленців" був розписаний досить детально. В ньому, зокрема, зазначалося: "Поразка в правах полягає у позбавленні: а) активного і пасивного виборчого права; б) права займати виборні посади у громадських організаціях; в) права обіймати ті чи інші державні посади; г) права носити почесні звання; д) батьківських прав; е) права на пенсії, що видаються в порядку соціального страхування та державного забезпечення, і на допомогу по безробіттю" ¹²⁾.

Позбавлення прав призначалося на термін не більше 5 років. Однак "позбавленцями" мала шанс стати велика кількість засуджених. Якщо особу засуджували хоча б до одного року покарання, то суд був зобов'язаний обговорити питання про позбавлення її прав.

Кодекс проголошував, що вислання засуджених із заборону прожити на певній території відбувається в тому разі, коли "залишення цих осіб у даній місцевості є соціальне небезпечним" ¹³⁾.

Початок 30-х років став справжнім "апофеозом" у справі очищення країни від "соціально небезпечних" осіб. До числа "мінусників" у ті роки потрапили мільйони розкуркулених і членів їх сімей, яким пощастило не потрапити до концтаборів. Потрапивши в жорно соціалістичних "перетворень" на селі, вони змушені були надовго, іноді назавжди, оселятися у великому географічному "мінусі" по відношенню до своєї споконвічної домівки. Ті з розкуркулених, які опинилися в містах, змушені були залишати їх, потрапивши до вже згадуваного "чорного списку" як колишні куркулі.

Держава не заперечувала проти того, щоб селяни знаходили роботу на новобудовах, оскільки зростаючій промисловості була потрібна робоча сила.

Разом з тим колосальні масштаби міграції сільського населення ставили перед репресивно-каральним апаратом серйозні проблеми. Він не

міг у нових умовах надійно тримати в полі зору кожного громадянина. І тоді компартійно-радянське керівництво вирішило докорінно змінити систему обліку населення. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів"¹⁴. 31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК. УСРР¹⁵.

Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: "З метою покращення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом та роботою у закладах і школах, та не зайнятих суспільне корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисуспільних елементів Центральний Виконавчий Комітет та РНК СРСР постановили:

1) Встановити по Союзу РСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти.

2) Ввести єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Радянському Союзу протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда. Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону. Владивостока й Одеси"¹⁶.

14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено "Інструкцію" про видачу паспортів, у якій, зокрема, проголошувалося: "Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в ЮО-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова"¹⁷.

У цьому документі вперше вводилося поняття "географічного мінуса". Хоча на папері цей термін був відсутній, але введення заборони проживати певним категоріям громадян у 100- та 50-кілометровій смузі навколо визначених законом міст автоматично робило "мінусниками" велику кількість людей.

Зокрема, стаття 19-та "Інструкції" декларувала: "Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви й Ленінграда й 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати — коли їм відмовили видати паспорта — протягом десяти днів...".

Цей документ визначав й коло осіб, яким не дозволялося проживати у зазначених постановою містах та місцевостях навколо них. Стаття 20-та проголошувала: "Особам, яким не дозволено проживати у Москві, Ленінграді і Харкові та в межах 100-кілометрової смуги навколо Москви і Ленінграда та 50-кілометрової смуги навколо Харкова, надається право *безперешкодного* (курсив наш. — **Авт.**) проживання в інших місцевостях Союзу РСР і видається паспорт за новим місцем проживання після введення у цих місцевостях паспортної системи"¹⁸.

Слід зазначити, що для безперешкодного проживання треба було ще пережити примусове виселення із своєї рідної домівки, а у разі непокори відповісти перед законом за свої дії. Громадян, які за тих чи інших обставин не залишили паспортизовані місцевості протягом відведених для цього десяти днів, викликали до міліції і брати у них зобов'язання про виїзд протягом 24 годин. Якщо вони не виконували цього, їх притягали до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним розділом згаданої "Інструкції" і відповідним додатком - секретним переліком "для службового ко-

ристування", що не підлягав оголошенню. До нього ввійшли вже згадані вище "позбавленці" (за Конституцією 1929 р.), а також: особи, не зайняті суспільне корисною працею; колишні куркулі, що втекли з місць заслання; "вичищені" з державних установ і партійних органів; колишні поміщики; ті, що відбули покарання за політичними статтями; члени родин репресованих і всіх категорій громадян, внесених до переліку; ті, що відбули покарання за контрабанду, бандитизм, спекуляцію, розбійницькі напади; професійні гравці у карти, шахраї, утримувачі будинків розпусти; особи, що мали у минулому не менше двох звинувачувальних вироків за кримінальними справами; приватні торговці; духівництво і т. ін.^{18а}

Цей перелік діяв до 1940 р., але багатьох з перерахованих категорій вже не треба було обмежувати у праві десь жити: їх знищили фізично.

Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях і т. ін.), а їх села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. Постанова РНК СРСР від 28 квітня 1933 р. "Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР" декларувала це положення і зазначала: "Облік населення у цих (непаспортизованих сільських. — Авт.) місцевостях провадиться за поселенськими списками сіл і селищними радами під контролем районних управи робітничо-селянської міліції"¹⁹.

З одного боку, селян дискримінували. Не маючи документів, вони були позбавлені права селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях без обґрунтованих серйозних причин (мобілізація на будівництво новобудов, промислових гігантів тощо), не могли вільно пересуватися по країні. З другого боку, вони хоча б на якийсь час, доки до них не дійшла черга потрапити у поле пильного зору компетентних органів, могли жити, уникаючи тієї прозорості, якою, на відміну від них, були обтяжені власники паспорта. Звичайно, це торкалося лише тих, кому було що приховувати від чекістів — чи то своє походження, чи "незручну національність", чи куркульське минуле, або причетність до антирадянських воєнізованих формувань. Названі та деякі інші категорії громадян у разі свого переїзду до сільської місцевості, яка була за межами паспортизованих і режимних територій, мали хоча й мізерний, але все ж таки шанс не потрапити до лещат репресивного механізму.

Такого сплеску боротьби репресивно-каральних органів по виявленню нелояльного елемента країна ще не знала. Навіть широкомасштабні заходи по виселенню куркулів не можуть конкурувати з тим, що відбувалося після початку паспортизації. Діяльність чекістів по вилученню нелояльних елементів із суспільства у процесі паспортизації була справді "ювелірною".

Процес формування "мінусників" зростав день у день. І не тільки тому, що за перший рік цією акцією були охоплені території, зазначені у постанові 1932 р. Завдяки додатковим роз'ясненням до переліку осіб, яким за секретним списком заборонялося мешкати у відповідних місцевостях, додатися й ті громадяни, які на момент паспортизації того або іншого міста не проживали там більше трьох років. Особи, які, наприклад, не могли достатньо аргументовано довести, що вони проживали за конкретною адресою у місті весь зазначений час, мусили залишити своє житло і вирушати у пошуках нової домівки. Безвинні люди цілими родинами нищівною рукою діючого законодавства потрапляли до "мінусників".

З початку 1933 р. було прийнято цілу низку нових постанов, директив, інструкцій та роз'яснень на розвиток положення про паспортну систему й

обов'язкову прописку паспортів. Це викликало зрушення з місць десятків тисяч людей.

13 лютого 1933 р. постановою народного комісара юстиції УСРР, "щоб забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти" було зупинено справи про зміну прізвищ та імен²⁰. Державні органи стали на перепоні тих, хто шляхом зміни прізвищ шукав шляхів, щоб уникнути репресій. У разі виявлення родичів тих, хто мав нещастя потрапити до секретного переліку, останнім також не видавався паспорт. Вони автоматично виселялися з паспортизованих місцевостей.

У липні 1933 р. у зв'язку з широкомасштабними заходами по вилученню нелояльних і підозрілих громадян з міст України уряд республіки вніс відповідні зміни й доповнення до чинного законодавства. До нього було додано статті про стягнення штрафів, виселення, притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення паспортного режиму²¹.

Створені під паспортизацію законодавчі акти озброювали органи НКВС надійним важелем впливу на населення. Вони полегшували виявлення "непевних осіб" і постійне їх утримування у полі зору. Паспортний режим став ефективним засобом тотального контролю за громадянами.

Процес паспортизації автоматично охоплював усі ті категорії населення, які вже згадуватися вище у зв'язку із створенням секретного переліку. Спеціальними секретними циркулярами регламентувалася заборона проживати у паспортизованих і режимних місцевостях великої групи людей, які за своїм соціальним походженням та іншими показниками були небажані для держави у великих містах.

І, нарешті, сам паспорт ставав для людини своєю рідною мотузкою, завдяки якій вона не лише таврувалася обмежувальними записами, а й ставала більш "прозорою". Небажані відомості про себе, які до паспортизації можна було приховати, ставали доступними для органів НКВС завдяки обов'язковості отримання паспорта. У графі 10-й після переліку документів, на підставі яких було видано паспорт, робився відповідний запис, що обмежував громадянина у пересуванні всередині держави, вказував на кримінальне минуле або іншу причину перебування в тюрмах і концтаборах тощо.

Небезпечним записом для власника паспорта ставала і графа про його соціальне походження, скасована лише у 1974 р.

Дедалі важче ставало утаємничити справжню національність в разі, коли вона була "не тією, що треба". Саме з моменту паспортизації почався процес виявлення реальності національності власника документа. "Пошукова" робота державних органів у цій галузі розпочалася в 1933 р. й тривала аж до 1945 р., коли визначення і документування національності було вирішене остаточно.

Зокрема, у 1937—1938 рр. національність батьків дитини почала фіксуватися у загсівських документах. У свідоцтві про народження спеціальну графу "національність батька, матері", на підставі якої робився подальший запис у паспорті, було введено офіційно лише у 1945 р. Тоді розпорядженням НКВС СРСР "Про вписування у свідоцтва про народження, що видаються громадянам органами ЗАГСу, національності батьків" було вироблено нові бланки, і цей запис почав робитися в обов'язковому порядку²².

"Мінусникам" заборонялося жити не тільки у великих містах, а й на режимних територіях. Останні поділялися на дві категорії — першу і другу. До першої категорії відносилися місцевості, на яких розмішувалися підприємства оборонно-промислового комплексу, наближені до прикордонної смуги. Столиці республік та великі індустріальні центри також були

віднесені до режимних місцевостей вищої категорії. До другої категорії відносилися місцевості, де розташовувалися великі підприємства.

Громадяни, визначені "непридатними" для проживання на режимній території, після повідомлення їм про це мусили протягом 10 днів звідти виїхати. Після подання апеляції й отримання повторної відмови вони мали виїхати за 24 години. В разі порушення цих настанов ці громадяни при-тягалися до адміністративної або й кримінальної відповідальності.

Архівні документи свідчать про той розмах, з яким проводилася робо-та по виявленню соціально небезпечного та кримінального елементу на паспортизованих територіях.

На підставі численних інструкцій органів НКВС серед населення роз-повсюджувалися відповідні агітаційно-пропагандистські матеріали, які роз'яснювали значення та зміст паспортизації населення. Детально і кон-кретно було вписано обов'язки керівництва підприємств, установ та за-кладів, окремих свідомих громадян по виявленню "контрреволюційного елементу". Такими агітками рясніли всі малотиражні видання установ та підприємств, не кажучи вже про великі періодичні видання союзного та республіканського значення.

Так, у газеті Харківського тракторного заводу "Темп", крім інших стандартних звернень, містився заклик: "Коменданти, домогосподарки! Виявляйте класових ворогів! Постанова ЦВК СРСР від 27.XI.32 р. про проведення паспортної системи - це один з історичних документів, який відтворює волю і диктатуру пролетаріату у боротьбі з класове чужим еле-ментом очистити соціалістичні підприємства від тих, хто примазався до виробництва... Отримання паспорта для кожного робітника, ударника та ІТП повинно стати стимулом у боротьбі з ворожим класовим елементом, який заважає виробництву виконувати завдання по промфінплану. Кожен з нас повинен бути озброєним великою революційною пильністю тому, що ворожі елементи можуть капостити, про що заздалегідь треба повідо-мити відповідні партійно-профспілкові і радянські органи..."²³.

Справжній "фронт боротьби з контрреволюційним елементом" утво-рився на ниві паспортизації. Тут розгорнулася робота на всіх шаблях. Ви-явлення ворогів було поставлене на планову основу. У цій справі виникло навіть "соціалістичне змагання". Склалися плани рознарядки на кіль-кість осіб, які зобов'язані були отримати паспорти, а також на тих, яким у цій справі відмовляли і відповідно висилати їх з паспортизованої місцево-сті. Очманілі від старанності місцеві функціонери наввипередки доповіда-ли нагору про виконання планів, їм у відповідь йшли листи-директиви про ненатежну старанність у боротьбі з "ворогами". На докору недолугим ставилися "недостатня увага до збирання компрометуючих матеріалів". "недостатня кількість відмов"²⁴.

Справа дійшла до того, що від "активістів паспортного фронту" вима-гали складання зустрічних списків на виявлення нелояльного елементу. Характерним у цьому відношенні є приклад по Дзержинському району Харківської області. В одному з рапортів про хід паспортизації навесні 1933 р. місцеві керівники доповідали про недоліки у цій роботі з боку окремих житлових кооперативів: "... Керівництво у справі паспортизації виключно погане, яке межує з явним опортунізмом. Є ряд жилкоопів, які замість зустрічних списків подають протокольні постанови про те, що класове чужих елементів в їх жилкоопах немає"²⁵.

Деякі з мешканців паспортизованих місцевостей, налякані сумною перспективою, заздалегідь виїжджали, щоб не потрапити під ковадло ши-рокомасштабних заходів полювання на людей. Зокрема, у вже згаданому вище рапорті зазначалося: "Куркулі, які відчувають, що їм буде відмовле-

но в отриманні паспорта, заявляли, що від комунізму І радянської влади їм не сховатися, куди б вони не поїхали, де б вони не влаштувалися... Треба прямувати самим у північні краї" ²⁶. Таким чином, люди самі прирікали себе на виселення. Мабуть, це траплялося тому, що деякі з них передбачали: в разі офіційного виявлення їх географічний "мінус" буде значно більшим.

У довідках про хід паспортизації в Україні, крім звітних даних, містилися і нові пропозиції від виконавців. Пропонувалося, наприклад, щоб несвідомі громадяни не ухилялися від суцільної паспортизації, "форсувати цю роботу через громадські важелі, вживати заходи адміністративного впливу на осіб, котрі ухиляються від подання документів" ²⁷. Ті, хто бажав уникнути розсекречення своєї "непевності" й затягував явку до паспортних столів з довідками про свою особу, лише на короткий час могли уповільнити репресії. Зашморг на них уже був накинтий.

Звертаючись до документів 1933 р., читаємо: "Паспортним пунктом канатного заводу (м. Харків) відмовлено у видачі паспорта робітнику Зінченко, як позбавленцю. Апеляційна комісія постановила паспорт видати по тій причині, що громадянин Зінченко проживає в м. Харкові з 1915 р. Остання примітка до п. 4 секретного переліку дозволяє видачу паспортів позбавленим, які є уродженцями м. Харкова, постійно проживають у такому". І далі: "Колишньому поміщику Пацаєву паспорт не виданий, а його дружині 38-м пунктом паспорт видали. Райміліція паспорт відібрала"²⁸. Більшість випадків, коли відмовляли у видачі паспорта, наводиться з посиленнями на п. 5 секретного переліку — особам, що мають судимість за невиконання хлібозаготівель, таємний забій худоби, крадіжки. Таким чином, більш-менш вірогідно можна встановити той фатальний для багатьох секретний перелік, який на довгі роки став своєрідною доленосною кармою для багатьох людей, поставив їх поза звичним оточенням, зробив "мінусниками".

Звільнення населених пунктів від небажаних елементів проводилося скрізь. Поза увагою на короткий термін залишилися лише непаспортизовані місцевості. Але й там згодом розгорнулася така ж робота. Практична діяльність у цій справі проводилася через розгалужену мережу органів НКВС. Щоб полегшити роботу репресивним органам, було вироблено низку відповідних наказів та обіжників.

5 листопада 1934 р. прийнято постанову ЦВК і РНК Союзу РСР "Про Особливу нараду при НКВС СРСР", якою Наркомату внутрішніх справ надавалося право "застосовувати до осіб, визнаних соціально небезпечними: а) заслання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевості, список яких встановлюється народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР; б) вислання на строк до 5 років під гласний нагляд із заборонаю проживання у столицях, великих містах і промислових центрах Союзу РСР; ...г) вислання за межі Союзу РСР іноземних підданих, які є суспільно небезпечними" ²⁹. Про вислання громадян СРСР за межі країни мови вже не було.

У тому ж році було прийнято статтю-доповнення до Кримінального кодексу України — "зрада Батьківщини". Вона суттєво вплинула на зростання загону "мінусників". Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. "Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління)" декларувалося: "Члени родин, якщо вони будь-чим сприяли зраді, що готувалася або вже здійснена, або хоча б знали про неї, але не довели до відома влади, караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією всього майна. Інші повнолітні члени родини зрадника, які разом з ним проживали або знаходилися на його утриманні на момент

здійснення злочину, підлягають позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру на 5 років..."³⁰.

Кричущою за своєю спрямованістю була директива прокурора С РС Р від 23 січня 1935 р. про кваліфікацію окремих контрреволюційних виступів. Нею дозволялося "справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також і справи групові, по яких нема достатніх документальних даних для розгляду у судах, як правило, напрашати для розгляду особливим нарадам при НКВС СРСР"³¹. Таким чином, для вирішення долі людини не вимагалось особливих доказів. Особливій нараді було достатньо голосливих звинувачень, щоб вислати людину у далекий "географічний мінус".

¹ Б і л а с І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. У 2-х кн. Кн. перша. - К., 1994. - С. 87.

²Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х т. Т. 2. Лютий 1917 р. — 1996 р. - К., 1997. -С. 197.

³ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. - М., 1997. -С. 10.

⁴ Там же. - С. 179.

⁵ Там же. -С. ISO.

⁶ Б і л а с І. Назв, праця. - С. 89.

⁷ Сборник законов СССР. - 1927. - № 12. - Ст. 122.

⁸ Архів МВС України, ф. 45. оп. 1. спр. 9, арк. 108.

⁹ Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків. 1927. - С. 105-106.

¹⁰ Історія Радянської Конституції. - 1917-1936. - К., 1937. - С. 291.

¹¹ История Украинской ССР. - К., 1984. - Т. 7. - С. 331

¹² Уголовный кодекс УССР. - К., 1935. - С. 10-11. 13.

¹³ Там же. -С. 15.

¹⁴Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932.-№84. - Арт. 516.

¹⁵ Збірник законів та розпоряджень уряду України. - 1933. - № 1. — Арт. 5.

¹⁶Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932. -№84. -Арт. 516.

¹⁷Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. - 1933. - № 3. - Арт. 2.

¹⁸ Там же.

^{18a} П о п о в В. П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) // Соцкс. 1995. - № 8. - С. 4-5.

¹⁹Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. - 1933.-№28. -Арт. 168.

²⁰ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. - 1933. - № 7. - Арт. 79.

²¹ Там же. - № 33. - Арт. 427.

²²Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 145, арк. 110.

²³ЦДАВО України, ф. 6. оп. 1. спр. 2131, арк. 72.

²⁴ Там же. арк. 11.

²⁵ Там же, арк. 103.

²⁶ Там же, арк. 125 зв.

²⁷ Там же, арк. 12.

²⁸ Там же. арк. 125 зв.

²⁹Сборник законов СССР. - 1935. - № 11. - Ст. 84.

³⁰ Там же. - 1934. - № 33. - Ст. 255.

³¹ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 38—39.

(Далі буде)

* * *

О. В. АНТОНЮК (Київ)

Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан

Історичні витоки

Світова етнополітична думка веде свій родовід з часів існування давньої Греції та Риму. Саме тоді зароджуються перші етнополітичні ідеї, виникають два основних напрямки у підходах до вирішення етнополітичних проблем: ліберально-демократичний (Демокрит, Перікл, Сократ та ін.) й консервативний (Арістотель, Геракліт, Платон та ін.).

В українській історичній суспільно-політичній думці виділяється два найважливіших аспекти прогнозування етнополітичного розвитку України. Це розробка різних ідей, концепцій української державності та спроби моделювання державної етнополітики в Україні. В історичному контексті між цими двома напрямками існував й існує тісний взаємозв'язок у теоретичній й практичній площинах. Зумовлено це тим, що тільки в умовах незалежної України відкрилася реальна перспектива державотворчих процесів, зокрема проводиться власна державна політика щодо численних етнічних спільнот, які населяють її територію.

Перед українською інтелігенцією постали два тісно пов'язаних між собою завдання. Перше — в теоретичному плані обґрунтувати можливі варіанти етнополітичного розвитку України, друге — домогтися втілення їх у життя.

Діяльність у цих напрямках активно розпочалася з середини ХІХ ст. Важливу роль у розвитку етнополітичної думки в цей період відіграло Кирило-Мефодіївське братство (1846—1847 рр.). Його засновниками та активними діячами були М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Антонович, М. Гулак, М. Савич та ін. Виходячи з ідей панславізму, його члени розробили модель суспільства, що мало базуватися на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Основним своїм завданням братство ставило перебудову суспільства на засадах християнства й об'єднання всіх слов'янських народів в федерацію, в якій кожний з них зберігав би внутрішню свободу. При цьому провідна роль відводилася Україні, а Київ мав стати столицею федерації, де збирався б загальний сойм. Народами-братами названі: українці, росіяни, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари.

На політичних поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства позначилася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Але було й нове, а саме ідея месіанізму українського народу. Голос України, писав Костомаров, що "звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світі слов'янському... І встане Україна з своєї могили й знову озветься до своїх братів... І встане Слов'янщина... і Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським...".

Трибуною для висловлювання ідей, поглядів щодо етнополітичного розвитку України після розгрому братства став перший український часопис "Основа", який видавався з 1861 р. П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Білозерським. У третьому його числі було надруковано програмно-теоретичну статтю М. Костомарова "Дві руські народності", в якій висвітлюється процес формування російського та українського народів, доводиться самотуність української нації в історії, мові, культурі, національному характері. Особливою рисою українців він вважав їх прагнення до особис-

тої свободи. Цим обґрунтовувалась ідея федерації як протиположна російській общині².

Значну увагу проблемам етнополітичного розвитку України приділяв М. Драгоманов, якого називають патріархом українського федералізму. Він вказав перспективу історичного розвитку України — самостійне політичне існування на європейському континенті. Зіткнувшись під час перебування за кордоном із виявами німецького шовінізму стосовно слов'янських народів та політикою російського самодержавства щодо різних народів, які населяли Російську імперію, М. Драгоманов дійшов висновку про перспективність федералістичної програми, висунутої Кирило-Мефодіївським братством. У статтях "Восточная политика Германии и обрусение" (1872), "Новокельтское и провансальское движение во Франции" (1875), "Евреи и поляки в Юго-Западном крае" (1875), "Очерки новейшей литературы на маорусском наречии" (1874) він обґрунтував перевагу федеративно-демократичних ідей розвитку багатонаціональних країн перед унітарно-централістичними принципами політики Росії й Німеччини. В одній з своїх праць М. Драгоманов писав: "Ми не хочемо панування однієї народності над другою. Ми — прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватися успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи"³.

М. Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу — "Проект основаній устава украинскаго общества "Вольный союз" - "Вільна спілка" (1884). Адміністративний устрій в проекті нагадує федеративні республіки (США, Швейцарія)⁴. Він вперше в межах Російської імперії не тільки дав ґрунтовний перелік основних прав людини й громадянина, але й визначив гарантії їх реалізації та захисту.

На думку М. Драгоманова, забезпечення громадянських прав та самоврядування створить певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та визволення українського народу. Заслугою М. Драгоманова було й те, що, розглядаючи в цілому права людини як єдиний взаємопов'язаний і взаємозумовлений комплекс прав і свобод, він поряд з політичними, економічними та іншими правами виділяє національні. Під ними М. Драгоманов розумів широке коло етнічних, культурних, соціальних прав та свобод, гарантування та захист яких є невіддільною умовою наявності прав людини.

Спадкоємцем етнополітичних ідей та концепцій кирило-мефодіївців, М. Драгоманова, інших представників української інтелігенції став М. Грушевський. На арену українського політичного руху на початку ХХ ст. він виступив з чітко визначеними ідеями федералізму.

Саме в цей час, напередодні першої російської революції, у Росії розпочалася широка дискусія щодо можливих варіантів перевлаштування Російської імперії, яку називати в'язницею народів, майбутнього її національно-державного устрою та перспектив розв'язання національного питання. Фактично оформилися три пануючі партійно-ідеологічні моделі.

Першу модель представляли монархісти і крайні праві партії. За нею Росія повинна залишитися єдиною і неподільною монархічною імперією. Цілісність Російської держави забезпечувалася пріоритетом і провідною роллю руської народності серед трьох слов'янських народів: великоросів, малоросів і білоросів. Така роль повинна бути забезпечена у п'яти основних суспільних сферах: верхній державній владі ("Самодержавна влада Руського Монарха"), релігійній сфері ("вільно і гідно проживаюча Руська Православна Церква"), сфері ділового спілкування ("єдина руська державна мова"), правовій системі ("єдиний Ру-

ський закон") і освіти ("єдина Руська Державна школа"). Лише в разі обов'язкового виконання цих п'яти умов руської державної єдності вказана модель допускала, що "національні особливості окремих груп населення можуть вільно існувати і розвиватися" \

Монархисти, не заперечуючи необхідності надання неруському населенню деяких прав місцевого самоврядування, використання рідної мови у тих чи інших сферах громадського життя, наголошували на підпорядкуванні неруських національностей (іногородців) руській, щоб "перші вважали за честь і за благо належати до складу Російської імперії і не тяжили своєю затежністю" ⁶, але при цьому були не господарями, а "чолобитниками" ⁷.

Другу модель в и с у н у л и ліберали. Найбільш повно вона обґрунтована у програмних документах конституційно-демократичної партії — провідної сили в ліберальному політичному русі. Кадети вважали найдоцільнішою формою національного устрою нової Росії унітарну державу, в якій, "крім повного громадянського і політичного рівноправ'я усіх громадян, повинно гарантуватися право вільного культурного самовизначення" *.

Конституційні демократи допускали існування, поряд із загальноросійською державною владою і представницькими структурами, "місцевої автономії і обласних представницьких зборів з правом участі у здійсненні законодавчої влади щодо відомих предметів, відповідно до потреб населення"⁸. Особливе автономне облаштування (зокрема наявність власних законодавчих установ) кадети передбачали лише для Царства Польського і Фінляндії, але за обов'язкового входження їх до складу Російської держави ⁹.

Третя модель належала с о ц і а л і с т а м , їх позиція щодо перебування національної сфери ґрунтувалася на спільному для соціалістів як Росії, так і Заходу загальновідомому тезисі про право націй на самовизначення. Це положення було включено до програм усіх російських соціалістичних партій, у тому числі більшовиків.

Тривалий час більшовики ставилися до розв'язання національного питання в царській Росії як до питання другорядного, що роз'єднує революційні сили у боротьбі з самодержавством. На II з'їзді РСДРП у її програмних настановах було зафіксовано право націй Російської імперії на самовизначення. Однак ця теза постійно протиставлялася тенденціям на відокремлення і всляким намаганням самостійного існування соціал-демократичних партій неросійських народів Росії. Такий підхід повністю збігався з поглядами більшості російської інтелігенції, яка напередодні першої світової війни вбачала у національно-визвольних рухах неросійських народів загрозу розпаду імперії.

Разом з тим, розвиток революційної ситуації в Росії, піднесення політичної активності народних мас на окраїнах імперії зумовили потребу в перегляді програмних засад національної політики. З усіх політичних сил тільки більшовики зуміли це зробити. Зокрема, у серпні 1913 р. відбулася нарада ЦК РСДРП, на якій, по-перше, було засуджено "чорносотенний великоруський націоналізм", по-друге, підтверджено підтримку права неросійських народів на "самовизначення, тобто відокремлення і утворення самостійної держави". В той же час у резолюції наради зазначалося, що "питання про право націй на самовизначення ... не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно..." ¹⁰.

Таким чином, основні політичні сили, крім більшовиків, що оформились і діяли в центрі Росії, не мали обґрунтованих програм, концепцій національно-державного облаштування постсамодержавної багатонаціональної країни, які б відповідали потребам численних народів, які її населяли.

Власну концепцію майбутнього конституційного ладу в Російській імперії виклав М. Грушевський у статті "Конституційне питання і українство в Росії", опублікованій в "Літературно-науковому віснику". В її першій частині автор проаналізував тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. Друга частина присвячена спростуванню поглядів російських лібералів і викладу нового конституційного проекту, спрямованого на відродження національно-державних прав як українського народу, так й інших. М. Грушевський пропонував здійснити децентралізацію імперії, провести прямі парламентські вибори, забезпечити регіональну автономію з наданням широких прав місцевим органам влади, гарантувати права національних меншин та їх пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування¹².

У збірнику "Визволення Росії та українське питання" М. Грушевський зазначав: "Вірні завітам українського визвольного руху, висунувши федеративний принцип як основу майбутнього устрою відносин політичних і національних і незмінно проводячи його, починаючи з т. зв. Кирило-Мефодіївського братства, ми промовляємо федеративні форми найбільш досконалим засобом поєднання державного союзу з інтересами вільного і неутисненого розвитку національного життя"¹³

М. Грушевський та його однодумці В. Винниченко, Д. Антонович, І. Мазепа, С. Петлюра та інші розглядали федералізм, передусім, як шлях розв'язання національних проблем й надання державно-правових гарантій самовизначення народів. По-друге, ідеї федералізму, яких дотримувалися представники української інтелігенції, були не застиглою догмою. Вони ґрунтувалися на основі глибокого дослідження етнополітичної думки й практики Росії, зарубіжних країн, формувалися в ході гострих наукових та політичних дискусій, постійно розвивалися. По-третє, федеративний постулат побудови української держави, висунутий політиками України ХІХ — початку ХХ ст., не суперечив її політичній незалежності. Федералізм вважався тією державницькою концепцією, яка повною мірою відображала незалежність і самостійність української нації, інших народів у тих історичних умовах.

Слід зазначити, що до кінця 90-х років ХІХ ст. українська політична думка далі автономії й федерації України у складі Росії не йшла. Перші заклики до незалежності містяться у брошурі Ю. Бачинського "Україна irredenta" (1895). де аргументовано доводилися необхідність та історична неминучість політичної самостійності України. Цю сміливу ідею підтримали українські політичні партії, які виникали наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Про це, зокрема, заявила Українська радикальна партія на ІV з'їзді, який проходив у Львові 29 грудня 1895 р. На Наддніпрянщині ідею самостійності підтримала Революційна Українська партія (РУП), заснована 1900 р. в Харкові. Вже у першій брошурі партії "Самостійна Україна", написаній М. Міхновським і виданій 1900 р. у Львові, найближчою метою партійної діяльності висувалася боротьба за самостійну державу, а ідеалом стала "одна єдина, нероздільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ"¹⁴.

Діячі націонал-радикального напрямку в українському визвольному русі виступали з власним варіантом конституційного облаштування України. Ним став проект Основного Закону, підготовлений групою членів Української народної партії (УНП), що вийшли з РУП. Його було надру-

ковано в першому номері часопису УНП "Самостійна Україна" (вересень 1905 р.). Авторів документа (одним з них вважають М. Міхновського) не задовольнив принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізовано¹ демократичної держави. В Конституції Спільки народу українського взагалі не згадується Росія. В її основу було покладено принцип повної самостійності України¹⁵.

Таким чином, на початку ХХ ст. виділяються два основних напрями в українській політичній думці: народницько-федеративний, пов'язаний, передусім, з М. Грушевським, та консервативно-державницький, який представляв М. Міхновський.

Становлення етнополітики в період існування УНР

Можливості втілення в життя ідей самостійного етнополітичного розвитку України з'явилися в 1917 р. Саме відтоді почала формуватися політика Української держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Очолили цей процес М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, С. Єфремов та ін. Перед ними постали такі завдання: по-перше, втілити ідею федерацізму у практику політичного життя, і, по-друге, виробити концепцію етнополітичних перетворень в Україні з активним залученням до них усіх національностей, які населяли її територію.

Відновлення української державності (саме на такому контексті наголошував М. Грушевський) розпочалося з створення Центральної Ради 17 березня 1917р. її керівники, передусім, доклали зусиль для оформлення принципів автономії й федерації в найважливіших законодавчих актах (перших трьох Універсалах). По-друге, провідні діячі української революції прагнули створити правову базу регулювання міжнаціональних відносин у поліетнічній Україні, де кожний четвертий житель був неукраїнцем. По-третє, на початку діяльності Центральної Ради М. Грушевський рішуче підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У брошурі "Вільна Україна" він запропонував визнати "всюкі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочином"¹⁶.

Принципово не погоджуючись з гаслом "Україна — для українців!" (яке відстоювали М. Міхновський та його прихильники), М. Грушевський засуджував прояви національної нетерпимості та екстремізму, робив все можливе для нормалізації міжетнічних відносин в Україні.

Першим законодавчим актом був I Універсал, в якому проголошувалася необхідність розробки власних законів і самостійного порядкування на своїх землях. Універсал містив одну з головних вимог України: "Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію"¹⁷.

В Універсалі повідомлялося, що центральне Російське правительство відкинуло домагання Центральної Ради, і вона була приневолена взяти свою долю в свої руки, щоб оборонити край від анархії та руїни. Рада закликала всі села, волості і міста організувати власну владу і підкоритися Центральній Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин. "В городах і тих місцях, де українська людність живе в суміш з іншими національностями, — зазначалося в цьому документі, — приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя"¹⁸.

Крім того, Центральна Рада висловила надію, що "народи неукраїнські, що живуть в нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України" ¹⁹.

Оголошення "краєві і світові" автономії України викликало занепокоєння Тимчасового уряду. Для нормалізації українсько-російських відносин 11 липня 1917 р. до Києва прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським. Наслідком дискусії стало прийняття Центральною Радою II Універсалу, в якому підкреслювалося, що, "прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання" ²⁰.

Щоб нормалізувати стосунки між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, Генеральний Секретаріат підготував 29 липня 1917 р. "Статут Вишого Управління України". Однак Тимчасовий уряд не затвердив його і видав "Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату" від 17 серпня 1917 р., яка значно обмежувала права української автономії.

Після жовтневих подій в Петрограді втратила чинність і "Тимчасова інструкція". Керівництво Центральної Ради в цих умовах обирає шлях подальшої самостійної розбудови Української держави.

20 листопада 1917 р. був проголошений III Універсал, який законодавче зафіксував фактичне відділення України від Росії. "Віднині Україна стає Українською Народною Республікою... До Установчих зборів України, — вказувалося в цьому документі, — вся влада творити лад на землях наших, давати закони і правити належать нам. Українській Центральній Раді, і нашому правительству - Генеральному Секретаріатові України" ²¹.

При цьому слід підкреслити. Ідо в I та II Універсалах Центральна Рада наголошувала лише на автономних правах українського народу, а в III Універсалі Україна проголошувалася народною республікою в складі федеративної російської республіки як рівноправна держава. "Не віддаляючись від республіки Російської, — зазначалося в III Універсалі, — і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів" ²².

III Універсал визначав і програму діяльності у сфері міжнаціональних відносин. "Український народ, - підкреслювалося в ньому, - сам довгі роки борючися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію" ²³.

Бурхливий розвиток політичних подій у Росії, загроза окупації більшовиками Києва спонукали М. Грушевського та його сподвижників піти на повний розрив з північним сусідом. Цей рішучий крок був підготовлений усім попереднім політичним розвитком, і до нього був готовий М. Грушевський. Про це він неодноразово писав у своїх працях. Так, \ статті "Повороту немає" (вересень 1917 р.) він наголошував на "неминучій потребі забезпечити українському народові державне право (бути) або Федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України" ²⁴. 22 січня 1918р. IV Універсал проголосив самостійність і незалежність України. В ньому зазначалося, що "всі ... демократичні свободи,

проголошені III Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і, зокрема, проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії..."²⁵.

Керівництво Центральної Ради добре розуміло, що в багатонаціональній Україні залучити, крім українців (титульної нації), представників інших національностей до державотворчих процесів можна лише завдяки послідовному проведенню демократичної етнонаціональної політики, основу якої становила б відповідна правова база, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми іноетнічного населення України.

На цьому шляху важливими подіями стало прийняття Центральною Радою двох законодавчих документів: "Закону Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад" (2 грудня 1917 р.) і "Закону Української Центральної Ради про національно-персональну автономію" (9 січня 1918 р.).

Прийняття першого закону було значною мірою зумовлено активністю єврейської національної меншини. В той час вагому частку населення становили євреї, що мешкали переважно в містах та містечках, рідше - в селах. Представники єврейського народу брали активну участь у політичному житті України. Існували їх різні національно-політичні течії, створені кілька впливових політичних партій. Активісти-євреї входили до складу Центральної Ради, сприймали її як свій орган, виступали на її засіданнях як рівноправні члени. Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало з середини червня 1917 р. як складова частина Генерального секретарства з міжнаціональних справ.

Загалом Генеральне секретарство з єврейських справ УНР діяло дуже активно і наприкінці листопада 1917 р. підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування, прийнятий 2 грудня 1917 р. Згідно з ним у місцевостях із значною кількістю єврейської людності обиралися єврейські громадські ради. У спеціальному розділі закону сформульовані тимчасові правила про проведення виборів членів єврейських громадських рад.

Для проведення виборів формувалися комісії з "7 осіб, які мали обиратися зборами євреїв — гласних городських дум, волосного земства або поселкового зібрання їх кількості, і по одному представнику від кожної з нижчеписаних партій в місцевостях, де існують органи цих партій: 1) "Нехай Ісроель", 2) "Хейрус Мосейро", 3) Сіоністської партії, 4) Єврейської народної групи, 5) Єврейської народної партії, 6) Єврейської с. д. робітничої партії "Поалей — Ціон", 7) Об'єднаної Єврейської соціалістичної робітничої партії (СС і ЄС) і 8) Загальної Єврейської робітничої спілки "Бунд"²⁶.

Члени єврейських громадських рад, що обиралися за списками від цих же організацій, мали повноваження до 1 січня 1919 р., тобто вважалися тимчасовими, а до цієї дати мав бути прийнятий новий статут єврейських громад і відбутися нові вибори. Відповідно до параграфа 5 закону загальне керівництво проведенням виборів до єврейських громадських рад покладалося на генерального секретаря єврейських справ.

Отже, кроки, які здійснювала Центральна Рада щодо залучення єврейської національної меншості до державотворчих процесів в Україні, фактично свідчили про початок автономії єврейського народу в Україні.

У контексті формування сучасного міжнародного механізму захисту прав національних меншин досвід Центральної Ради заслуговує на особ-

ливу увагу в зв'язку з прийняттям нею 9 січня 1918 р. закону про національно-персональну автономію.

Політика захисту прав національних меншостей в Українській Народній Республіці зумовлювалася згідно з резолюцією з'їзду народів (вересень 1917 р.) тим, "а) що цілковите територіальне розмежування заселяючих Росію народів неможливе; б) що між ними є народи, котрі не складають більшості ні в однім краю; в) що національно-територіальна автономія не вирішує остаточно питання національних меншостей та матих націй" ⁻⁷.

Закон про національно-персональну автономію складався з 10 статей, що увійшли як окремий розділ "Національні Союзи" до Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Цей закон був підготовлений на виконання доручення, зазначеного у III Універсалі для Генерального секретарства національних справ. Також цей закон містив конкретний механізм набуття автономії націями у трьох варіантах.

У першій його статті зазначалося, що кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом нації і жодна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в цьому ²⁵.

У другій статті вказувалося, що згідно із зазначеним законом національно-персональна автономія надавалася великоруській, єврейській і польській націям. Білоруська, чеська, молдавська, татарська, грецька та болгарська нації могли скористатися правом національно-персональної автономії за умови подання на розгляд Генерального суду заяви, підписаної не менш як 10 тис. громадян УНР незалежно від статі і віри, не обмежених судом у політичних правах, що заявили про свою належність до даної нації. Заяви від інших націй (не названих у цій статті) подавалися до парламенту УНР. Генеральний суд повинен був розглянути таку заяву на публічному засіданні не пізніше, ніж через 6 місяців з дня її подання, повідомити про свою постанову Раду народних міністрів і оголосити її населенню.

У статті третій підкреслювалося, що формою реалізації права на національно-персональну автономію є Національні союзи, які можуть утворюватися на території УНР громадянами даної нації.

Згідно з четвертою статтею Національному союзу надавалося право законодавства і врядування в межах компетенції, яка встановлювалася в порядку, визначеному у сьомій статті закону. У ній, зокрема, зазначалося: "Обсяг справ, належних до компетенції Національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначаються постановою Установчих зборів даної нації, котрі разом з цим визначають порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного союзу, належать до розгляду, затвердження Установчими зборами УНР або її парламенту" ²⁴. Суперечки, які могли виникнути з цього приводу між Національними Установчими зборами і Установчими зборами УНР або її парламентом, повинні були розв'язуватися погоджувальною комісією, яка складалася з рівної кількості представників цих установ. Постанови погоджувальних комісій остаточно затверджувались Установчими зборами УНР або її парламентом.

Національному союзу належало виняткове право представництва даної нації, яка проживала на території УНР, перед державними і громадськими організаціями.

Статтями п'ятою і шостою визначався порядок фінансового забезпечення діяльності Національного союзу. Так, в його розпорядження перераховувались із загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування певні суми, пропорційні кількості членів даного Національного союзу. Відповідно до статті шостої Національний союз міг приймати свій щорічний бюджет і мав право: а) оподаткування своїх членів на підставах, встановлених для загальнодержавного оподаткування; б) випускати позики й вживати інших фінансових заходів для забезпечення діяльності Національного союзу.

Статті восьма, дев'ята та десята визначали особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів. Так, Національні Установчі збори утворюватися з осіб, обраних належними до даної нації громадянами УНР, яким виповнилося 20 років, на основі загального (без різниці статі і віри), рівного виборчого права, шляхом прямих виборів і таємного голосування, за принципом пропорційного представництва. Органи Національного союзу визнаватися державними органами. Вищим представницьким органом Національного союзу були Національні збори, а вищим виконавчим органом — Національна рада, яка обиралася Національними зборами і була перед ними відповідальною. Усі суперечки з питань компетенції, що могли виникати між органами Національного союзу, з одного боку, та органами державного місцевого самоврядування й інших Національних союзів, — з другого, мати розв'язуватися адміністративним судом³⁰.

У світовій практиці це був перший закон про національно-персональну автономію, що включав персоніальну автономію у загальні конституційні рамки.

Незаперечними залишаються результати, досягнуті Центральною Радою у справі реалізації прав національних меншин. Передусім, це діяльність керівників Центральної Ради щодо залучення представників національних меншин до її складу. Якщо на початковому етапі її існування представництво у ній формувалося за територіальним (від губерній, українських колоній у Росії і міст Одеси, Катеринослава та Харкова), професійним та партійним принципами, то з середини літа 1917 р. останні були доповнені й національним принципом³¹.

Про необхідність й причини проведення такої політики Центральною Радою розповів у своїй багатотомній праці "Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр." П. Христюк — один з найближчих соратників М. Грушевського. Він, зокрема, писав, "...що без введення в склад Центральної Ради представництва від національних меншостей не можна було так легко перетворитись в орган крайової територіальної влади, до чого так прагнула і Центральна Рада і Генеральний Секретаріат. 13 липня н. ст. детально було обговорено Радою питання про необхідність досягнення порозуміння і доповнення її представниками національних меншостей. У цьому питанні Центральна Рада винесла наступну ухвалу: "Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць у складі Центральної Ради, згідно з численістю населення цих національних меншостей України"³².

Фактично це рішення Центральної Ради у тогочасній складній революційній обстановці дало змогу, по-перше, досягти політичного консенсусу між українською демократією та неукраїнськими демократичними колами. По-друге, воно перетворило Центральну Раду з органу суто національного в тимчасовий крайовий парламент. Хоча в цей час існувала й інша точка зору: створення замість Центральної Ради нового органу, що

було в тих умовах кроком назад. Із введенням до її складу представників національних меншин Центральна Рада перетворилася на центр політико-правового життя в Україні.

Іншим важливим напрямом діяльності Центральної Ради у сфері задоволення прав національних меншин було створення у структурі її виконавчих органів (спочатку у складі Генерального секретаріату, а потім у Раді народних міністрів) генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ й трьох товаришів секретарів (міністрів) - з російських, єврейських та польських справ. Вони мали права повноважних членів уряду й називалися генеральними секретарями або міністрами.

Генеральне секретарство міжнародних (міжнародних) справ та його керівництво (С. Єфремов, О. Шульгін) своє завдання вбачало у вирішенні наступних питань: боротьба за автономно-федеративний устрій Росії; налагодження порозуміння українців з неукраїнською людністю; досягнення угоди з національними меншостями, захист їх від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах; сприяння на засадах свободи і демократизму вдосконаленню існуючих та створення нових національних установ та інституцій тощо³⁻¹

В складних політичних обставинах, в яких діяла Центральна Рада, їй зрозуміло, не вдаюся здійснити намічену програму демократичних перетворень у сфері міжнародних відносин. На перешкоді були численні внутрішні і зовнішні фактори, які значною мірою нейтралізували її зусилля.

Передусім, слід зазначити, що недостатньо був підготовлений до побудови власної незалежної держави український народ, його еліта. Роз'єднаність його у політичних, соціально-економічних, духовно-культурних процесах внаслідок існування у складі двох імперій обумовили незавершеність етнічної консолідації українців. Це виявилось, зокрема, в тому, що до кінця XIX — початку XX ст. вони не мали спільної самоназви. Українці, які проживали на території Російської імперії, називалися маторосами, в Австро-Угорщині, Польщі — русинами. Серед українського народу не було належного розуміння значення своєї державності, готовності до активної участі у державотворчій діяльності.

До цього слід додати, що більшість керівництва Центральної Ради також не мала достатнього політичного досвіду та професійної підготовки, необхідних для побудови незалежної держави, перебувала нерідко у полоні "романтизму", не завжди реально оцінювала стан справ у державі.

Ситуація ускладнювалася руйнуванням економіки України в роки першої світової війни.

Дослідники виділяють й інші причини поразки Центральної Ради:

- нерозвинутість українського національного руху;
- відсутність боєздатної укомплектованої армії та кваліфікованого адміністративного апарату;
- негативне ставлення та ворожі дії до державницької діяльності Центральної Ради спочатку Тимчасового уряду, а потім Ради Народних Комісарів;
- політичні розбіжності як між політичними партіями, що входили до складу Ради, так і її політичними лідерами¹⁴.

Слід підкреслити і ту обставину, що заходи Центральної Ради щодо регулювання міжетнічних відносин по-різному сприймалися в середовищі найбільш структурованих національних меншин, зокрема, російської, єврейської, польської. Так, Д. Дорошенко, один з найактивніших політичних діячів української революції, писав, що серед "запланованих національних меншостей тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті своїх

національних інтересів", євреї ж "зовсім не думали якось відокремлюватись, навпаки, беручи якнайживішу участь в революції, вони вважали, що загальні досягнення революції цілком задовольняють і їхні інтереси; з упадком всіх національних чи релігійних обмежень падав для них усякий смисл якогось відокремлення від спільного фронту з загальноросійською демократією"³⁵.

За оцінкою історика І. Нагаєвського, українсько-єврейське співжиття в Українській державі можна було поділити на два головні періоди: 1) період федеративного становища Центральної Ради і 2) період самостійності України, що почався після проголошення IV Універсалу. В перший період євреї активно підтримували Центральну Раду, брали участь у її роботі, демонстрували прихильне ставлення своїх партій до української державності

і рівноправності всіх націй у цій державі.

У другий період змінилося ставлення представників євреїв до української державності. На їх думку, самостійність України загрожувала відділенням українського єврейства від решти євреїв Росії. Це було причиною перших незгод між українцями і євреями, що виявилось, зокрема, під час голосування в Центральній Раді за проголошення Універсалу. Після ознайомлення з його текстом росіяни і представники єврейського "Бунду" проголосували проти, а решта єврейських національних представників утрималася (представники сіоністів не з'явилися на засідання) ^.

Особливо складною, зазначав Д. Дорошенко, була ситуація з російськомовним населенням: "Говорити про якусь великоруську народність, яка жила на Україні відокремленими колоніями, взагалі було дуже тяжко, бо й мова йшла не за якісь там дійсно великоруські села, вкраплені подекуди серед української етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині. Харківщині чи ще десь там. навіть не про робітників Донецьких копалень, які в значній більшості склалися з захожих москалів, мова йшла про населення більшості міст, яке складалось з зросійщених українців з домішкою природних москалів, які побували на Україні як урядовці, військові, купці, робітники. Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління. Всі вони зовсім не хотіли визнавати себе на Україні за якусь "національну меншість", а в обмеженні російських культурних впливів і зрості українства бачили упадок культури взагалі. Та відокремити всіх цих людей в якусь осібну національність було тяжко ще й тому, що сьогднішній "руський" чи "малорос" міг завтра національне усвідомитись і стати вже українцем. Навпаки, сьогднішній соціаліст-українець, ставши більшовиком, дивився на "український націоналізм" як на щось реакційне, вороже інтересам "трудова мас", і вступав з українським рухом в боротьбу"³⁷.

У лютому 1918 р. коли Київ був захоплений радянськими військами під керівництвом Муравйова, закон про національно-персональну автономію був відмінений, а генеральні національні секретарства ліквідовані.

Після повернення через декілька тижнів Центральної Ради та її уряду до столиці України було віднолено правомірність закону й діяльність цих національних інституцій. 28 квітня 1918 р. на останньому засіданні Малої Ради при затвердженні Конституції УНР даний закон увійшов до неї як сьомий розділ "Національні союзи".

Під час гетьманського режиму П. Скоропадського секретар його уряду заявив про несумісність закону і національних міністерств з політичною ситуацією в Україні, і у липні 1918р. гетьман анулював закон про національно-персональну автономію, ліквідував національні міністерства.

З приходом до влади Директорії чинність закону про національно-персональну автономію була підтверджена. До затвердження національних міністерств тимчасово створено відділ у справах національних меншостей. Однак з різних причин розпочало роботу лише одне з них — з єврейських справ. В. Винниченко це пояснював тим, що за єврейською меншістю не стояла як протектор жодна сусідня країна. Тому українським євреям залишалося лише орієнтуватися на Українську державу³⁸.

Політичні сили, які представляли інтереси інших національних меншин, в умовах нестабільної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в Україні відмовилися від співробітництва з Директорією у розбудові держави. Дослідники зазначають, що частина українських поляків, спочатку підтримавши українців у їх боротьбі за самостійність, згодом не змогла розпрощатися з уявленням про "хлопський" характер українців та їх неспроможність створити незалежну державу. Такі тенденції особливо загострилися у зв'язку з проголошенням Західно-Української Народної Республіки та намірами її керівників до злуки з УНР, що закономірно зумовлювало зміну державних кордонів. Такий радикалізм перетворень в українській революції фактично відвернув польську меншину від подальшої участі в них³⁹.

Політичні розбіжності в середовищі керівних кіл національних меншин, поглиблення громадянської війни, національні погроми прирекли на невдачу наміри та ідеї Директорії щодо побудови національної сфери Української держави.

Національне питання гостро постало перед створеною в жовтні 1918 р. багатонаціональною Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Її представницький орган - Українська Національна Рада, яка очолила національно-визвольний рух у Галичині, в своїх перших правових актах підкреслила, що всім громадянам ЗУНР будь-якої національності і віросповідання надаються і гарантуються "громадянська, національна і віросповідна рівноправність". Основним національним меншинам — полякам, євреям, німцям було запропоновано обрати своїх представників до Української Національної Ради. Однак поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт, вирішили не брати в них участі⁴⁰. Керівництво ЗУНР високо оцінювало закон про національно-персональну автономію УНР. Агресія Польщі перешкодила державотворчим процесам в ЗУНР.

Таким чином, у період існування Української Народної Республіки було започатковано формування політики у сфері регулювання міжетнічних відносин. У цей час особливо проявилася велич її теоретика і фундатора М. Грушевського. Саме йому належить обґрунтування безперервності українського державотворчого процесу, який завершився утворенням нової державної формації — УНР. Очолювана М. Грушевським Центральна Рада виступила основним політичним чинником в Україні і своєю діяльністю:

- надала відповідну легально-державницьку структуру Українській державі, що визначила генеральний напрям української історії ХХ ст. — перехід українців до державної нації;
- забезпечила високий рівень демократичності і гуманізму законодавчих актів, пов'язаних з міжетнічною сферою;
- надала росіянам, євреям, полякам право на національно-персональну автономію та на вільний духовно-культурний розвиток іншому іноетнічному населенню України.

(Далі буде)

- ¹⁻² Исторические монографии и исследования Н. Костомарова. - СПб., 1863. - Т. I. — С. 264-265.
- ³ Драгоманов М. Собр. полит. соч. — Париж, 1906. — Т. I. — С. 200.
- ⁴ Драгоманов М. "Вольный Союз" — " *Вильна-Спылка*". — Женева, 1884.
- ⁵ Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. — М., 1991. - С. 197-198, 200, 203.
- ⁶ Там же. - С. 198.
- ⁷ Политические партии России (первая четверть XX в.): Справочник. - М., 1993. - С. 17.
- ⁸ Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. — С. 169.
- ⁹ Там же. - С. 117.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Всесоюзная Коммунистическая партия (большевики) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Ч. II. - К., 1941. - С. 201-202.
- ¹² Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1905. — Т. XXI.
- ¹³ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос — СПб., 1907 — С. 88.
- ¹⁴ Етнопонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993. - С. 30-31.
- ¹⁵ Слюсаренко А. Г., Томченко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. - С. 42.
- ¹⁶ Грушевський М. Вільна Україна. — К., 1917. — С. 12.
- ¹⁷ Вісті з Української Центральної ради. — 1917. — № 9. — Травень.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Національні відносини в Україні у XX ст. 36. док. і матеріалів. — К., 1994. — С. 48.
- ²¹ Нова Рада. - 1917. - 8 листоп.
- ²² Там же.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень—квітень 1917). - К., 1917. - Вид. 3. - С. 7.
- ²⁵ Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. — 1918. — № 3. — 13 січ.
- ²⁶ Національні відносини в Україні у XX ст. 36. док. і матеріалів. — С. 58.
- ²⁷ Рент О. П., Андрусин Б. І. З'їзд поневолених народів (8—15 вересня 1917 р.) (21—28 вересня н. ст.). - К., 1994. - С. 5!
- ²⁸ Національні відносини в Україні у XX ст. 36. док. і матеріалів. - С. 71.
- ²⁹ Там же. - С. 72.
- ³⁰ Там же. - С. 72-73.
- ³¹ Мала енциклопедія етнології. - К., 1996. - С. 332.
- ³² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. - Прага, 1921. - Ч. I. - С. 85-86.
- ³³ Мала енциклопедія етнології. — С. 272.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - Т. 2. - С. 470—476: Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991. - С. 308—309.
- ³⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. - Ужгород, 1932. - Ч. I. - С. 270.
- ³⁶ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. - К., 1993 - С. 284-285.
- ³⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. - Ч. I. - С. 270—271
- ³⁸ Проблеми соборності України в XX столітті. — К., 1994. — С. 80.
- ³⁹ Там же. - С. 81.
- ⁴⁰ Субтельний О. Україна: Історія. - С. 322.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С. А. ЛЕП'ЯВКО (Чернігів)

Українське козацтво на державній службі (початковий період)

В історичній літературі вже давно склалося певне уявлення про початковий етап стосунків українського козацтва і державної влади Великого князівства Литовського та Польщі у XVI ст., а саме: у 1520—1530-х роках з'явилися плани використання козацтва в інтересах держави, але вони не були реалізовані; у 1568—1572 рр. королем Сигізмундом II Августом була проведена перша козацька реформа; у 1578 р. Стефан Баторій проводить другу козацьку реформу. Ця схема найкраще висвітлена в праці М. С. Грушевського¹. Вона і сьогодні залишається пануючою в українській історіографії². Однак нещодавно в науковий обіг було введено нові документи з Литовської Метрики, зокрема "Книга публічних справ за 1553—1567 роки", що дає змогу скоригувати вищезазначені уявлення. У світлі цих документів початок державної служби козацтва припадає не на 1568, а на 1561 р. А відбулося це за таких обставин.

У 1558 р. московський цар Іван Грозний розпочав війну проти Лівонського Ордену з метою захоплення Прибалтики. Слабкий Орден зазнав цілковитої воєнної поразки і розпався, але у війну вступило Велике князівство Литовське, а потім і об'єднана Річ Посполита. Лівонська війна затягнулася більш як на двадцять років і завершилася лише наприкінці 1581 р., коли Іван Грозний був змушений повністю відмовитися від Прибалтики. Однак початок Лівонської війни був для Литовської держави вкрай несприятливим. У 1563 р. вона втратила одне з найбільших міст країни - Полоцьк, чим було відкрито дорогу на столицю — Вільно. Становище країни здавалося критичним³.

Ще з 1561 р., коли перевага московських військ стала очевидною, литовський уряд почав шукати нові способи поповнення збройних сил. На всіх міських торгах мали "кликати" листи із заохоченням добровольців іти на війну⁴. Водночас проводилися заходи по зміцненню обороноздатності східного кордону. Прикордонним старостам наказувалося тримати замки в належному стані і наїагодити ефективну сторожову і розвідувальну службу⁵. Особлива роль при цьому відводилася Києву. Можливо, що литовські стратеги побоювалися наступу Москви саме на цьому напрямку. Адже Іван Грозний неодноразово заявляв свої претензії на "матір міст руських". Київський воєвода Костянтин Острозький дістав великі права на мобілізацію українських сил, вживалися заходи для будівництва нового замку, забезпечення міста продовольством і гарнізоном⁶.

Московське прикордоння потребувало додаткових сил, до того ж з доброю виучкою. Наявні матеріали дають підстави для припущення, що ідея найму козаків виникла ще влітку 1561 р., після повернення з Москви на Придніпров'я князя Дмитра Вишневецького. Литовському уряду потрібно було виманити з татарського прикордоння людей князя, щоб забезпечити мир на півдні і водночас отримати досвідчені кадри. Тому київський воєвода і черкаський староста Михайло Вишневецький мали запросити

козаків на службу в Лівонію "за даток і живність" ⁷. А вже після цього в урядових колах нарешті звернули увагу на значний і незадіяний військовий резерв країни — козаків. Напередодні боротьби за Полоцьк, 15 листопада 1561 р., до вітебського, полоцького і київського воевод та всіх прилеглих до московського рубежу старосте було розіслано спеціальні листи "о козаки". Про їх зміст довідуємося на прикладі листа до державця Орші князя Андрія Одинцевича: "Абы еси казал закликати там *людей служебных казаков, которые бы ся у войско ку службе нашей господарской згодили, имена их на реистр списал* (виділення наше. — С. Л.), и тот реистр до нас ничего не мешкаючи послал же быхмо, о них от тебе ведомост маючи, тым, которые ку службам будут годны, ведали, на який почот в тот край пенези з скарбу нашого жалованы послати, а они теж о том ведаючи, жебы се вже нигде не отсожали..." ⁸.

З огляду на історичний контекст, цей документ можна вважати етапним у становленні політики уряду князівства Литовського стосовно козацтва. Запрошуючи козаків до себе на службу, він обіцяв їм відповідну плату. А документом, який засвідчив би таку службу (відомістю на видачу плати), мав бути реєстр.

Форма залучення козацтва до державної служби була невинуватою. Саме в ті роки яскраво виявився занепад традиційної системи мобілізації військових сил країни. Податки і норми військової повинності дедалі збільшувались, але, засновані на старих принципах, вони не відповідали вимогам часу⁹. Князі, пани і шляхта явно не поспішали на "земську службу". Посполите рушення ставало все більшим анахронізмом. Необхідно було шукати якісь альтернативні способи комплектування війська. А таким єдиним і дійсно ефективним засобом був найм на службу. Він уже широко використовувався в Західній Європі і поступово поширювався у Великому князівстві Литовському через найм драбів (піхоти) для гарнізонів у замках.

У квітні 1562 р., в розпал війни на півночі Білорусії, до старост прикордонних замків, що знаходилися південніше від Орші, в стороні від основного театру бойових дій, були розіслані накази про завдання флангового удару на московські землі вздовж усього кордону. При цьому старости мали підтримувати обороноздатність своїх замків "...через служебники свои и козаки, и подданные наши тамошние...". Водночас господар (великий князь) знову закликав, щоб кожний староста "...козаком и подданным тамошним... оповедил...", щоб ті за гроші йшли служити "на Низ, на Днепр". Старости мали простежити і за організацією добровольців, щоб вони "...людей тамошних осельх десятниками себе обравши и в реистр до них ся вписывали". Усім їм було обіцяно плату зі скарбу ¹⁰.

Невдовзі Сигізмунд Август розіслав "воєнні листи" до князів і шляхти Волинської землі. Вони разом з власними почтами мали йти на день св. Миколая (весняного — 22 травня) до Річиці під команду князя Богуша Корецького. Водночас спеціальне завдання отримав шляхтич Микола Білостоцький: "...жебы до Киева ехал и под справою своею мел козаки, которые з замков украинских водою до Киева прийти мают" ". Тут тільки залишається гадати, які козаки малися на увазі. З одного боку, це могли бути козаки з Черкас і Канева, а з іншого, — люди Дмитра Вишневецького. Це могли бути і козаки з верхів'я Дніпра, згадувані в попередньому документі. Місце їх збору могло вказувати на бажання зміцнити оборону Києва, або підготовку походу на Чернігів — на той час стратегічно важливий московський замок.

Про уважне ставлення уряду до козацтва свідчить той факт, що почали вживатися заходи і щодо їх фінансового забезпечення. Так, волинсь-

кий поборця Василь Загоровський мав видати на козаків сорок кіп* грошей з луцьких податків, очевидно, на їх збір. Серед організаційних заходів також передбачалося запрошення з далекого Луцька п'ятдесяти десятників, "...которые козаки збирати маюг" ¹². Що ж до збору шляхти на земську службу, то, незважаючи на неодноразові нагадування й погрози, ні численна волинська шляхта, ні шляхта інших земель Великого князівства Литовського не поспішали збиратися на призначені місця - чи то до Річиці, чи то на "друцькі поля" ¹³. А з війська в Лівонії масово тікати драби і "їздні" ¹⁴. Тому уряд з дедалі більшою увагою ставився до козаків, з якими було менше проблем такого роду.

15 червня 1562 р. київському поборцю Василю Шешковичу було наказано видати тодішньому державцю остерського староства Філону Кміті двісті кіп грошей для передачі в Остер "на козаки тамошние". Туди ж зі скарбу посилалося вісім поставів** сукна "лунського" (лондонського) і п'ятдесят — вроплавського. "На козаки любечские" той же Василь Шешкович мав дати п'ятдесят кіп грошей, а королівський дворянин — передати п'ятдесят сім поставів різного сукна. "На козаки черкаские" виділялося двісті п'ятдесят кіп грошей і, крім того, черкаському старості Михайлу Вишневецькому — ще сто кіп ¹⁵. Це була перша відома виплата грошей козакам, яка свідчила про виконання урядом своїх обіцянок.

Логіка розвитку подій вела до розширення сфери застосування козацьких загонів, їх починають активно використовувати у воєнних операціях. Уже в 1562 р., під час виправи на Невель, поряд з литовцями і поляками було чимало й козаків¹⁶. У новій ролі вони себе добре зарекомендували, і урядом було зроблено відповідні висновки. У розісланих 22 вересня 1562 р. до українських старост листах господаря повідомлялося, що посланці великого гетьмана Миколи Радзивілла мають право вербувати козаків ("вільно Козаков приимовати"). В ряді листів, виданих тим же днем, козацтва стосується лист у Дубровенський замок (під Оршею), в якому наказується приймати козаків, і, можливо, лист до якогось Миклашевського з вимогою іти до Орші ¹⁷. Цікаво також, що тоді ж до українських старост було розіслано листи із заборонаю нападати на белгородських та перекопських (кримських) татар, які виступали союзниками литовського князя, а серед можливих порушників спокою називалися козаки ¹⁸.

У березні 1563 р. після закінчення чергового спалаху воєнних дій з Москвою, до тих же прикордонних урядників було надіслано вимогу не нападати на московські рубежі ¹⁹. Однак її тимчасовий характер був очевидним. Принагідно можна також зазначити, що, віддаючи такі накази, уряд сам провокував їх невиконання, що згодом стало нормою.

У ті роки присутність козацтва на білорусько-московському прикордонні стала звичним явищем. Коли заходила мова про виплату грошей за військову службу, то називалися статті видатків: "на люд служебний", "на козаків", на "шпектів". Звичайно, за відсутності козаків гарнізонну, сторожову і розвідувальну службу виконували "люди служебні", старостинські слуги. Однак козаки були найкраще підготовлені і звичні до безперервних прикордонних конфліктів. Тому не випадково, що до козацьких частин була прикута особлива увага литовських гетьманів.

Документи того часу з концелярій великого литовського князя дають можливість додати окремі штрихи до питання про соціальне обличчя козацтва. Вже в першому документі про вербування козаків від листопада 1561 р. закладено суперечність при визначенні їхнього соціального становища. В ньому йдеться про "...людей служебных Козаков, которые бы ся у войско ку службе нашей господарской згодили..."²⁰. З одного боку, це люди служебні, але тоді б вони мали відбувати військову повинність відпо-

відно до звичаїв і права. Однак князь обіцяв їм плату, тобто вони були до служби не зобов'язані, або їхні обов'язки невизначені, неусталені. Зрештою, невдовзі великий князь поширив практику військового найму і на власну шляхту²¹. Тому головний інтерес для нас становить тут визначення козаків як служилих людей.

В інших документах козаки згадуються в таких контекстах: 1) "служебники свои и козаки и подданные наши тамошние"²²; 2) йти на службу за гроші "козаком и подданным тамошним"²³; 3) "земляном, мешаном и подданным нашим... и слугам своим, и теж козаком тамошним...". Отже, козаки згадуються поряд із служебниками (слугами) старост прикордонних замків, з одного боку, і підданими (селянами або міщанами), - з іншого. Таке їх становище найкраще можна пояснити, посилаючись на теорію, щоправда ще не до кінця обгрунтовану, про дрібнобоярське коріння козацтва. Після "Устави на волоки" і поступових змін у соціально-правовому становищі дрібне боярство потрапило у своєрідний правовий вакуум. Не будучи визнане боярами-шляхтою, воно вже не мало відбувати військову повинність у звичній формі. Водночас до розряду підданих воно ще не потрапило. І якщо частина дрібних бояр перейшла на становище старостинських слуг, то інша надовго залишилася у невизначеному становищі (що, зрештою, можна говорити і про самих старостинських слуг). Але військово-службове населення прикордонних придніпровських замків, давно освоївши дорогу на Низ, могло жити за рахунок воєнних і господарських промислів, що сприяло його консолідації навколо козацтва на основі спільних воєнно-промислових інтересів. Це дало підстави сучасникам і уряду вже на початку 1560-х років виділяти його в окрему категорію населення, хоча ще й неусталену в становому відношенні.

Ряд матеріалів дає можливість визначити територію, на якій урядові документи локалізують козаків. Так, лист від листопада 1561 р. про вербування козаків адресовано до полоцького, вітебського і київського воевод, старост черкаського (і канівського), остерського, мозирського, оршанського, чичерського, рогачівського, кричевського, мстиславського і луцького²⁴. У вересні 1562 р. згадувалося про забезпечення оборони за участю козаків замків Чичерськ, Пропойськ, Кричів, Річиця, Гомель, Орша, Київ, Овруч, Любеч, Мозир, Остер²⁵. Козаки згадуються в листах до старост брашлавського, вінницького, чорнобильського, річицького, овруцького, остерського, любецького, житомирського, черкаського і канівського у зв'язку з їх обороною від нападів татар²⁶. Гроші виплачувалися козакам любецьким, черкаським і остерським²⁷, а десятників для організації козаків шукають у далекому Луцьку²⁸. Можна говорити про постійну присутність козаків на лівому березі Дніпра від Орші і Дубровни на півночі до Остра на півдні. Початкове ситуативний характер, очевидно, мали згадки про козаків у Вітебську і Полоцьку, оскільки саме той регіон опинився в епіцентрі воєнного конфлікту. Але невдовзі присутність "вітебських козаків" вже нікого не дивувала. Так само конкретною ситуацією можна пояснити рідкі згадки в розглянутих документах Брацлава, Вінниці, Києва, Канева і Черкас, оскільки йшлося передусім про прикордоння московське.

Увагу привертають часті згадки територій на захід від Дніпра — староства Мозирське, Овруцьке і Житомирське, хоча вони знаходилися далеко від театру воєнних дій. До них можна долучити Луцьк і Луцьке староство, де шукали аж п'ятдесят десятників для козацьких формувань. Ці землі в басейні річки Прип'ять були традиційно пов'язані з придніпровським Низом.

Можна припустити, що вже на той час козацтво мало значні людські резерви, а їх чисельність на державній службі значною мірою залежала від кількості виділених на них грошей. Водночас було б помилкою вважати,

шо все досвідчене козацтво покинуло давно освоєне і звичне степове прикордоння, де, крім воєнного, займалося і господарським ухощництвом, і перебалося до Білорусії. Тому є всі підстави припускати, що основні резерви козацтва перебували на територіях, тісно пов'язаних з традиційним козакуванням, але дешо віддалених від татарського прикордоння і, навпаки, наближених до білорусько-московського театру воєнних дій. Такою територією було українсько-білоруське Полісся, басейни річок Прип'яті і Дніпра на захід і північ від Києва.

Їе підтверджує лист Сигізмунда Августа до козаків від 20 листопада 1568 р. Король закликав козаків повернутися з Низу, з ухощів до замків і пообіцяв взяти їх на державну службу. Оскільки вважається, що цей документ поклав початок першій козацькій реформі, то він заслуговує на окрему розмову. Однак тут звернемо увагу лише на кілька обставин. Перша: на той час Велике князівство Литовське особливо потребувало служилому люду проти Московії, козацькі гарнізони на білорусько-московському прикордонні відповідно себе зарекомендували, і тому король, обіцяючи службу в замках, очевидно, мав на увазі саме порубіжні з Московією фортеці. Друга обставина не згадується у загальновідомій публікації в "Архиве Юго-Западной России", але присутня в публікації з "Архіву дому Сангушків": названий лист був адресований "житомирським козакам", тобто козакуючому населенню київського Полісся²⁹. І, зрештою, третя і остання обставина: звернення Сигізмунда Августа 1568 р. прямо перегукується з таким же зверненням 1561 р. Тобто, протягом 1560-х років литовський уряд проводив цілеспрямовану політику залучення козацтва до війни проти Москви.

Українсько-білоруське козацтво брало участь у Лівонській війні аж до її закінчення, і на цей час припадає один з важливих етапів його становлення.

Таким чином, 1561 — 1562 рр. мали велике значення для становлення нових відносин уряду і козацтва. Саме тоді було покладено початок їх державній військовій службі. З цього часу козаки вже згадуються як постійні учасники литовсько-московського конфлікту. Вони були добре підготовлені для тривалої прикордонної війни, оскільки десятиріччями діяли в умовах значно небезпечнішого прикордоння — татарського. А утримувала їх тут протягом тривалого часу та обставина, що на оборону східного кордону литовський уряд порівняно регулярно виділяв кошти. На білоруський театр воєнних дій козаки потрапили, очевидно, з ініціативи прикордонних урядників і українських магнатів. Цьому дуже сприяв і "особистий фактор". Якщо на початку війни великим гетьманом Великого князівства Литовського був Микола Радзивілл (Рудий), котрий тримав у своїх руках лише одне "козацьке" — Мозирське староство, то згодом його замінив Григорій Ходкевич, який перед тим займав уряд київського воєводи. А дворним гетьманом став князь Роман Сангушко, котрий паралельно обіймав посади брацлавського воєводи і житомирського старости. Вищі військові керівники держави добре знали козацтво і можливості його використання. Те ж саме можна сказати і про героя воєнних дій 1560-х років Філона Кміту — спочатку остерського, а потім оршанського старосту і державцю чорнобильського замку, про українських князів Костянтина Острозького, Костянтина Вишневецького, Януша Збараського, Дмитра Ружинського.

У той період козацтво вперше відчуло себе потрібним державі і отримало можливість для вільного розвитку.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 141 — 145. 153—160.

² Див.: Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. — К., 1997. — С. 54-60.

- ³КороліукВ. Д. Ливонская война. - М., 1954. - С. 22—55.
- ⁴Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553—1567). Viešuju reikalų knyga 7 - Vilnius, 1996. - S. 53-54.
- ⁵Ibid. - S. 99.
- ⁶Ibid. - S. 71-72, 75-76, 90, 98, 120.
- ⁷ГрушевськийМ. С. Історія України-Руси. - Т. 7. - С. 125.
- ⁸Lietuvos Metrika. - S. 80—81.
- ⁹СагановичГ. М. Войска Вялікаго князівства Літоускаго у XVI—XVII ст - Мінск. 1996. -С. 13-14.
- ¹⁰Lietuvos Metrika. - S. 93-94.
- ¹¹Ibid. - S. 97.
- * Копа грошей дорівнювала 60 грошей (Див.: "Торгівля на Україні XIV - середини XVII ст.". - Київ, 1990. - С. 369).
- ¹²Ibid. - S. 97-98.
- ¹³Ibid. - S. 98-100, 101-102, 106, 110-111.
- ¹⁴Ibid. -S. 91.
- **Постав сукна - одиниця, якою вимірювалася довжина сувою матерії, дорівнювала від 20 до 80 ліктів (залежно від виду тканини) / Див.: "Торгівля на Україні XIV - середини XVII ст.". - С. 370.
- ¹⁵Lietuvos Metrika. - S. 108—109.
- ¹⁶StrykowskiM. Kronika Polska, Litewska, □mudzka i wszystkiej Rusi. - Warszawa, 1846. -Т. 2.-S. 413.
- ¹⁷Lietuvos Metrika. - S. 120.
- ¹⁸Ibid.-S. 119-120.
- ¹⁹Ibid.-S. 141.
- ²⁰Ibid. - S. 81.
- ²¹Ibid. - S. 139-140.
- ²²Ibid. - S. 94.
- ²³Ibid.
- ²⁴Ibid.-S. 80-81.
- ²⁵Ibid. - S. 94.
- ²⁶Ibid.-S. 119.
- ²⁷Ibid. - S. 108-109.
- ²⁸Ibid. - S. 98.
- ²⁹Archiwum xx. Sanguszkyw w Sławucie. - Lwyw, 1910. - Т. 7. - S. 304—305; Архив Юго-Западной России. - К., 1863. - Ч. 3. Т. 1. - С. 4—5.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. широкого розмаху в Росії почав набувати монархічний консервативний рух. Його основною метою було збереження самодержавства й єдиної та неподільної Росії; боротьба проти революційних настроїв, поширення національно-визвольних тенденцій, здійснення докорінних перетворень у промисловості та сільському господарстві, духовному житті народу, запровадження демократичних свобод, всього того прогресивного, що могло б докорінно змінити царську імперію. З цією метою в країні виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували в своїх лавах представників усіх верств тогочасного суспільства, їх прапором був великодержавний російський шовінізм, непримиренність до будь-яких проявів національної свідомості народів, що населяли гігантську імперію.

Одна з перших дворянських монархічних організацій "Русское собрание" виникла в Петербурзі у 1900 р. Основним принципом її діяльності був захист "самодержавства, православ'я, народності". Вона дала, по суті, поштовх для створення монархічних великоросійських шовіністичних організацій в усій країні й зокрема в Україні, де проживало багато росіян. Одночасно зі столичним "Русским собранием" аналогічна організація була створена на початку ХХ ст. у Харкові. Пізніше вони виникли у Києві, Одесі та інших містах. До їх складу входили здебільшого високопоставлені особи — професура, духівництво, сановники, відставні генерали, які ставили собі за мету охорону "підвалин російського самодержавства, російської культури, мови в "національних окраїнах". У статуті Київського відділу "Русского собрания", наприклад, зазначалося, що організація ставить за мету "охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в його нинішньому та минулому, особливо — Київської та Шведсько-Західної Русі" ¹. На практиці ж ці організації (існували фактично аж до Лютневої революції) проводили відверту великодержавну шовіністичну політику, в період революції 1905-1907 рр. боролися з національно-визвольним рухом, виступали проти ідеї створення автономії України. Той же Київський відділ "Русского собрания" під головуванням протоієрея Г. Я. Прозорова у грудні 1908 р. зазначив, що засилля в Україні "іногородців" у торгівлі, пресі, судових органах, системі охорони здоров'я і т. ін. призвело до того, що росіяни втратили свою національну силу.

Зростання української інтелігенції, її активна участь у громадсько-політичному житті країни значно впливали на свідомість народних мас, у яких почали розвіюватися багато вірувань і поглядів, що склалися за три-

валий час перебування України в межах Російської імперії. Під впливом діяльності інтелігенції у них виникати нові думки і стремління. Але найстрашнішим, — констатували київські монархісти, — є "вимога розчленувати Росію на автономії, відродити Фінляндію, Польщу. Україну, Кавказ і дати євреям рівноправність" ². Один з фундаторів монархізму і руського націоналізму в Україні, редактор газети "Киевлянин" Д. І. Піхно з гордістю констатував, що оплотом самодержавства в роки революції 1905—1907 рр. була Малоросія та її центр - Київ. "В Росії три столиці. З них нова столиця — Петербург - дала нам січневе повстання Галона і жовтневий загальний страйк, стара столиця — Москва - дала нам той же страйк та грудневе збройне повстання і лише третя, стародавня столиця Русі - Київ - не дала ні того, ні іншого, а, навпаки — дала відсіч бунту" ³. Хоча Д. І. Піхно практично звів нанівець революційні події 1905 р. у Києві, але в чомусь він мав рацію.

Різного роду монархічні організації були здатні лише ідеологічно боротися проти революційного руху, прагнення поневолених народів до незалежності. Царським же властям необхідні були сили, які від імені народу, зі зброєю в руках повели б боротьбу проти революції й крамоли, за врятування монархії і Росії. Знайти таких людей серед різних верств населення імперії було не так уже й важко, та ще і при підтримці властей. Хрещеним батьком російського чорносотенства можна з впевненістю вважати директора Департаменту поліції, міністра внутрішніх справ Росії В. К. Плеве. Саме він на початку століття почав формувати монархічні дружини, підбираючи для них кадри, які пізніше граф С. В. Вітте з обуренням назвав "покидьками суспільства".

Бойове хрещення вони пройшли, розганяючи у 1902 р. демонстрацію в Саратові та беручи участь у кишинівському погромі 1903 р., коли було вбито 50 чол. Це був перший єврейський погром в ХХ ст. у Росії ⁴. Монархісти вважали свій рух справжнім народним, який на відміну від інших, принесених у Росію з-за кордону революціонерами різних партій і течій, має глибокі історичні корені.

Чорносотенці влаштовували масові єврейські погроми, пік яких припав на жовтень 1905 р. Найбільша кількість їх відбулася в "смузі єврейської осілості", зокрема в Україні. У Чернігівській губернії -- 90, Київській — 45, Катеринославській та Полтавській — по 29, Херсонській - 26, Бессарабській — 20 ⁵. І це не дивно, адже монархічні організації і тут були створені раніше загальноросійських. Так, приміром. Харківський "Союз русского народа" був самостійною організацією, заснованою завдяки місцевому "Русскому собранию" ⁶.

Не виправдовуючи чорносотенців, необхідно зазначити, що єврейське населення, яке століттями принижувалося і пригноблювалося царським урядом (хоча, з іншого боку, будучи орендарями у поміщицьких маєтках, обіймаючи важливі посади в містах, вони десятиріччями визискували українське населення), широко повірило в маніфест 17 жовтня 1905 р., яким царський уряд дарував народу певні свободи й активно боролася за домінуюче становище в суспільстві.

Члени монархічних організацій України влаштовували грандіозні маніфестації, які нерідко зазнавали підступних нападів з боку, насамперед, анархістів та есерів (як свідчать документи, терористами здебільшого були євреї) і тоді чорносотенці, скориставшись цим, при активній підтримці місцевого населення влаштовували єврейські погроми. Так, у жовтні 1905 р. одеські анархісти Я. Брейтман та Яша "Портной" кинули у процесі чорносотенців три бомби, що й стало приводом до кривавої розправи

над місцевими євреями, у результаті чого було пограбовано більше 16.3 тис. будинків та магазинів, загинуло 800 і поранено 5000 чол.⁷

Приводом для грандіозного погрому в Києві у жовтні 1905 р. були також провокаційні дії з боку єврейської молоді, яка публічно глумилася над царськими портретами і кілька разів відкривала стрілянину по монархічних маніфестаціях та царських військах. Бойовики тікати або ховалися в єврейських районах міста, а увесь удар чорносотенців припадав на беззахисне населення. В. В. Шульгін, описуючи ті події у своїх спогадах "Дни", відзначав, що найбільших антисемітів він зустрічав серед єврейського населення, яке вимагало знайти бойовиків-євреїв і жорстоко з ними розправитися. Коли ж євреї не давали безпосереднього приводу для погрому, чорносотенці знаходили його самі, або ж влаштовували провокації. Так у Херсоні вони пустили плітку, їло євреї прибили цвяхами православну дитину: в с. Семеніві Чернігівської губернії звинуватили останніх у підпалі місцевої церкви; а у Кисні настирно говорили про висадження в повітря Голосіївського монастиря. Погроми чорносотенців відзначалися небаченою жорстокістю і були незрівнянними з тими збитками, яких завдавати монархічним маніфестаціям окремі терористи. Під час жовтневих погромів у Києві було пограбовано майже 1800 будинків, магазинів, контор тощо, загинули 608 і поранено 301 чол.

Аналогічні, але менші за масштабами погроми відбулися в Умані (350 зруйнованих помешкань), Херсоні (330). Катеринославі (250), Ніжині (250), Ізмаїлі (220). Кривому Розі (129) і т. д.⁸

У погромах, які відбуватися переважно у містах і містечках, брати участь різні верстви населення: двірники, крамарі, службовці, робітники і т. д. Значна частина їх була росіянами, хоча нерідко до погромників приєднуватися й українці. Оскільки у селі в основному мешкати українці, то чорносотенці різними шляхами прагнули обдурити селян і втягти їх у свої криваві справи. Знаючи це, відомий борець за самостійну Україну адвокат М. І. Махновський спеціально брався захищати в суді українських селян, які проходили у справах про погроми на селі в роки революції 1905-1906 рр.

Монархісти хотіли направити чорносотенні загони й проти українців, звинувачуючи їх у тому, що вони "хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих державах, своєю монетною системою й своїм атачним військом"⁹. Однак чорносотенці фізично не могли застосовувати масових репресивних заходів проти українського населення. Як свідчать факти, з росіянами та українцями монархісти розправлялися лише тоді, коли ті виступали проти самодержавства, входили до революційних партій або ж намагалися перешкодити погромникам чинити їх чорну справу.

В усіх містах і населених пунктах України були випадки, коли українці або росіяни рятувати євреїв від чорносотенців. Лише в Єлисаветграді 337 мешканців міста здійснили такі гуманні акти. Нерідко робітники українських міст ї сіл давали рішучу відсіч погромникам, відбирати у них награбоване ї повертати назад законним власникам, розганяли зборища "захисників царя і отечества". Так, мешканці с. Года Пристань, шо на Херсонщині, своїми силами розігнали погромників. Це ж саме зробила група робітників Єлисаветграда, але за чорносотенців вступилися козаки.

На сьогодні, на жаль, відсутні дані про жертви українського населення під час чорносотенних погромів. За найновішими підрахунками історика С. О. Степанова, під час погромів серед росіян, українців та білорусів було 428 убитими ї 1246 пораненими.

Жовтневі погроми 1905 р. продемонстрували найреакційнішим правим силам Росії, що у них є надійні кадри для створення своєї масової політичної чорносотенної організації — "Союза русского народа" (СРН). Характерно, що виникла вона вже 8 листопада 1905 р., а її Статут був затверджений лише 7 серпня 1906 р. На чолі організації стояла Головна рада під керівництвом О. І. Дубровіна і його заступників: бессарабського поміщика В. М. П>ришкевича та інженера І. Тришатного. По всій Російській імперії створювалися місцеві відділи СРН.

У першому програмному документі "Союза русского народа" - "Основных положений", опублікованому в кінці січня 1906 р., проголошувався суспільний ідеал монархістів — "соборна, самодержавна" Русь допетровських часів. Остаточний варіант програми "Союза русского народа" під назвою "Русскому народу" був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. У програмі містилися положення про неподільність Російської імперії, заперечувалося створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Зазначалося, що одна з цілей "Союзу" - виселення євреїв за межі Росії, для чого висувалися вимоги обмежити їх громадянські права, позбавити можливості посідати державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом.

Щоб якось виправдати свій антисемітизм. СРН зазначав, "що в теперішній смузі ні один єврей не висловився за царське самодержавство, а більшість євреїв, увійшовши до складу революційного "Бунду", всіляко підтримують революцію в Росії, особливо коштами, для того, щоб добитися рівноправ'я з руськими, розселитися по всій Росії і висмоктати усі її життєві соки" ¹⁰.

Аграрна програма "Союза русского народа" передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общин. Робітниче питання в програмі майже не порушувалося. Говорилося лише про можливість скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей і товариств. Російська буржуазія закликала до боротьби з єврейським та іноземним капіталом у Росії. Програма СРН багато в чому повторювала положення програми "Русской монархической партии", заснованої ще у квітні 1905 р. "

Слід зазначити, що спочатку керівництво "Союза русского народа" заявило, що чорносотенцями їх називають вороги самодержавства. Лише пізніше вони говорили, що "чорна сотня" — це тисячі і мільйони, це — православний руський народ, який залишається вірним присязі необмеженому самодержавному царю. Тоді ж була проведена паралель між "чорною сотнею" Мініна, що врятувала на початку XVII ст. Москву і всю Росію від поляків та російських зрадників, і "чорносотенцями-монархістами", які під час збройного заколоту 1905 р. виступили на захист православного монарха, самодержавного царя. СРН з особливою люттю говорив про конституцію, демократію, Державну думу, республіку, революцію.

До внутрішніх ворогів Росії чорносотенна пропаганда відносила: кадетів, демократів, соціалістів-революціонерів, анархістів та євреїв. Кожній групі "Союз" дав доступну для широких мас чорносотенців характеристику. Так, приміром, "соціалісти" прагнули перебудувати всю державу так, щоб влада належала ні цареві, ні народові, а лише одним чорноробам, і щоб усі люди мали однакову роботу й однаковий заробіток, і щоб ніхто не був багатшим або біднішим за іншого. Анархістами ідеологи СРН називали людей, котрі намагалися зруйнувати церковну та державну владу, відмінити всі закони і запровадити загальне свавілля. Кадети, за їх словами, ставили за мету ввести конституцію, яка паралізує владу царя, а господарювати в Росії замість государя імператора буде партія, члени якої захоп-

лять більшість в Думі, і, називаючи себе "представниками народу", насправді почнуть грабувати народ і багатіти.

Популярно-агітаційна листівка "Союза русского народа" складалася з 41 запитання-відповіді й давала доступні для широкого загалу роз'яснення про діяльність та мету боротьби чорної сотні виключно в інтересах монархії і руського народу. Частина такої літератури завозилася в Україну, де масово тиражувалася.

В Україні вільно поширювалися як центральні друковані органи монархічних організацій — "Русское знамя" (1905—1917 рр.), "Вестник Союза русского народа" (1908—1917 рр.), так і газети місцевих відділів: "Киевлянин" та "Киев" (1914—1917 рр.), "За царя и родину" (1906—1917 рр.), "Русская речь" (1908-1917 рр.), "Южный боян" (1908-1917 рр.), "Известия русского собрания" (1903—1917 рр.), "Вестник русского собрания" (1906—1917 рр.), "Земщина" (1911 — 1917 рр.), "Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела" (1907—1917 рр.), "Прямой путь" (1907-1917 рр.), "Московские новости" (1905-1917 рр.) та ін. Загалом таких видань існувало більше 50. Особливо інтенсивно вони поширювались у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Севастополі¹².

Одночасно з виникненням "Союза русского народа" в Україні було створено десятки невеликих великоросійських шовіністичних організацій, головною метою яких було не лише збереження самодержавства у повній його силі, але й боротьба проти культурно-українського руху, який у кінцевому результаті мав призвести до державного сепаратизму України.

Центром об'єднання великоросійських шовіністів і зрусифікованих українців став Київ, а їх рупором — газета "Киевлянин", яку видавав, за словами О. Лотоцького, "знаний ринарь обрусенія" Д. І. Піхно. а пізніше ще й видання "Киев". Серед київських монархічних організацій з яскраво вираженим антиукраїнським забарвленням можна назвати "Партию правого порядка" та "Русское братство". Члени першої організації боролися за єдину й неподільну Росію і вважали, що сильною царська влада буде тоді, коли російська мова буде лишатися державною. Цим самим "Партия правого порядка" в жодному разі не допускала й мови про розвиток культурно-українського руху.

Гурток "Русское братство", який очолював генерал Пропенко, сповідував принципи самодержавства, православ'я і неподільності Росії. 12 грудня 1905 р. члени гуртка, яких налічувалося близько тисячі, ухвалили послати свою програму Миколі II¹³.

Подібного типу правих монархічних організацій в Україні було багато. Незважаючи на те, що значна частина їх проіснувала недовго, проте переважна більшість їх членів, пройшовши чудовий вишкіл великодержавного шовінізму та ненависті до українського національного питання, потім посіли чільні місця в філіалах "Союза русского народа" в Україні.

Ряд київських великоросійських шовіністичних організацій, зокрема таких як "Русская монархическая партия" (очолювана Б. М. Юзефовичем), "Киевское русское собрание" (Г. Я. Прозоров), продовжували діяти паралельно з відділом СРН, виконуючи фактично аналогічні завдання.

Згідно із статутом "Союза русского народа" до його складу могли входити великороси, білоруси та малороси. В Україні осередки СРН виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Кобеляках, Ніжині, Балті, Олександрівську, Павлограді, інших містах та селах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній¹⁴.

"Союз русского народа" об'єднував у своїх лавах близько 400 тис. членів, і майже половина їх була зосереджена у відділах, що діяли в Україні

(190 тис.). Так, у Катеринославській губернії налічувалося 17,4 тис. чол., Київській — 8,5 тис. чол. і т. д.¹⁵

Особливо активну діяльність розгорнув створений 6 лютого 1906 р. відділ СРН в Одесі. Очолив його завідуючий матросською пральнею О. І. Коновніцин, який відразу ж згадав про свій знаменитий рід і те, що він граф. Значну допомогу одеським чорносотенцям насамперед у створенні бойових дружин надавали командуючий військами округу О. В. Каульбарс і губернатор М. Толмачов. Крім фінансової допомоги, створення найсприятливіших умов для пропаганди чорносотенних ідей та залучення до місцевого відділу "Союза русского народа" якнайширших верств населення, одеські власті забезпечували організацію зброєю прямо зі складів військового округу. Відділ СРН в Одесі видавав власну газету "За царя и родину".

Про те, яку роль відігравав відділ "Союза русского народа" в житті Одеси, свідчить той факт, що бойову дружину "жовтосорочечників"* очолював присяжний повірений Б. О. Пеликан, який згодом став міським головою. За діяльністю СРН пильно слідкувало Міністерство внутрішніх справ, яке не лише щедро фінансувало його, а й заохочувало роботу кращих місцевих філіалів.

Як і в інших містах України, в Одесі паралельно із СРН діяли й інші чорносотенні організації. У жовтні 1906 р. директором місцевої гімназії М. М. Родзвевичем був заснований "Одесский союз русских людей", у програмі якого зазначалася головна мета — освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів. Ця організація мала студентський відділ, а також відділи в Кривому Розі, Єлисаветградському, Олександрівському повітах, Подільській губернії.

О. І. Коновніцин почав безпосередньо спілкуватися навіть з царем. В одному із своїх листів він виклав політичну декларацію чорносотенців: "...Світле майбутнє Росії не в багнюці європейського парламентаризму, а в російському самодержавстві, яке спирається на народні маси й раду вибраних ділових людей, а не інтригантів. Одночасно з закриттям спілок, розпуском Думи і приборкуванням преси необхідно розпочати виправлення нових основних законів, щоб Росія скинула найбільшого хама в образі Державної думи і лівої преси"¹⁶.

Микола II не лише підтримував, але й багато в чому поділяв погляди "Союза русского народа". Він не тільки листувався, а й зустрічався з лідерами чорносотенських організацій України, насамперед Одеси. Розгул і вседозволеність одеських чорносотенців набули жахливого розмаху. Сестра С. Ю. Вітте писала з Одеси у жовтні 1906 р.: "Щоденно "руські люди" кого-небудь убивають на вулиці, і це абсолютно безкарно"¹⁷. Такий стан справ налякав міністра внутрішніх справ Росії П. А. Столипіна. У листі від 21 квітня 1907 р. до одеського генерал-губернатора Глаголева він писав: "Маю честь оповістити Ваше превосходительство, що, за одержаними даними, неодноразові вказівки міністра внутрішніх справ на необхідність роззброєння дружин "Союза русского народа" в Одесі лишаються до цього часу без результату... Граф Коновніцин, розраховуючи на поблажливість влади, систематично продовжує свою шкідливу діяльність"¹⁸. Але чорносотенців Одеси, які відчували покровительство самого Миколи II, не лякали навіть погрози всемогутнього Столипіна. Орган місцевого відділу СРН — газета "За царя и родину" звинуватила керівника силових структур імперії в тому, що він "зібрав у Таврійському палаці шайку злодіїв" (мається на увазі Державна дума. — Авт.). Таким чином, "лібералом" в очах чорносотенців ставав вже не тільки "ворог Росії" граф Вітте, а й навіть П. Столипін.

На початку лютого 1908 р. голова одеського відділення "Союза русского народа" Коновніцин був удостоєний аудієнції Миколи II. Цар схвалив діяльність чорносотенців Одеси, заявивши, що вони можуть бути прикладом для всієї Росії, й подарував їм свій портрет, на якому на мідній табличці було вигравірувано такий напис: "Всемилолюбивший подарунок 3 лютого 1908 р. Його Імператорської Величності Государя імператора Миколи II Олександровича Одеському відділу "Союза русского народа" під час представлення його Імператорській Величності представника відділу графа О. І. Коновніцина у Царському Селі. Слова Государя Імператора "Союза русского народа": "Стійте на святих началах твердої волі і любові до Самодержавного Царя й своєї батьківщини" ¹⁹.

Коли 15 березня Коновніцин повернувся з царським подарунком до Одеси, його зустріч вилилася в грандіозну демонстрацію монархістів. Ці події змусили й Столипіна змінити гнів на милість.

Через рік голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ у листі на ім'я градоначальника Одеси І. М. Толмачова констатував історичну роль СРН у справі придушення революційного руху в 1905—1907 рр. і просив його "зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим" ²⁰.

Після придушення революції керівництво чорносотенних організацій в Україні зробило спробу перейти від погромницької до культурно-освітньої діяльності, створивши для цього спеціальні комісії. Фактично вони здійснювали шалену монархічну пропаганду серед різних верств населення з метою залучення його до "Союза русского народа" та інших великоросійських шовіністичних організацій. Так, починаючи з листопада 1908 р. спеціальна комісія при Київському відділі СРН регулярно проводила на Бессарабці, Шулявці, Солом'янці, Галицькій та Сінній площах, у Святошині й інших районах міста релігійно-моральні читання для народу про тверезість. Ці заходи насправді виливалися у пропаганду монархізму. Одночасно з лекцією "Пити до дна — не бачити добра" слухачам пропонувалися біографії Миколи I, Олександра II та інших російських царів, а також виголошувалися доповіді на теми "Православ'я і самодержавство", "Русь православна та самодержавство".

Керівництво "Союза русского народа" зрозуміло, яку силу і згуртованість являє собою робітничий клас, а тому усіма силами прагнуло відвернути його увагу від революційної боротьби та проблем українського національного руху і якомога більше залучити робочого люду до своєї організації. Чорносотенці намагалися зіткнути робітників різних національностей та політичних поглядів. Під час страйків організації СРН разом з підприємцями часто набирати зі своїх лав штрейкбрехерів і зводили нанівець спроби робітників поліпшити своє матеріальне становище, досягти певних політичних вимог. Коли в серпні 1906 р. застрайкували працівники одеського порту, їх замінили штрейкбрехерами, яких охороняла озброєна дружина СРН. Через кілька місяців, у квітні 1909 р. між страйкарями і чорносотенцями відбулося зіткнення.

Дії чорносотенців залишалися безкарними, а невдовзі в одеському порту почати діяти артіль, членами яких могли бути лише робітники "православного віросповідання, члени "Союза русского народа". Аналогічні робітничі артілі були створені чорносотенцями і в Миколаєві. Незважаючи на те, що робітникам, які записувалися у члени СРН, виплачувалася підвищена зарплата і надавалися усілякі привілеї, їх кількість в чорносотенних організаціях була незначною.

У зв'язку з тим, що у 1906—1907 рр. на багатьох підприємствах вдалося витіснити чорносотенців, організації "Союза русского народа" компенсу-

вали свої невдачі на інших ділянках. Вони розпочали створення нових самодіяльних організацій великоросійських шовіністів. Так, у 1906 р. члени Катеринославського відділення СРН створили "Союз активної боротьби з революцією та кралолю", який невдовзі об'єднав у своїх лавах майже 2 тис. чол.²¹

Щоб залучити якомога більше робітників на свій бік, у великих промислових центрах виникли "Союзы русских рабочих". 29 травня 1907 р. урочисто було освячено прапор аналогічної організації у Києві²². З метою залучення до цієї шовіністичної організації найширших робітничих верств, Всеросійський СРН разом з київським відділенням надіслав Миколі II прохання про перегляд справ робітників, які брали участь у жовтневому єврейському погромі в Києві, та про їх помилування²³. Царським указом усі чорносотенці були помилувані. Але трапилась якась канцелярська помилка і до списку помилуваних погромників не було внесено ім'я А. Щеголенка. "Союз русских рабочих" заради цього склав додаткове прохання, в якому констатував, що "Андрій Щеголенко — людина, безумовно, чесна, яка була притягнута до суду лише в справі про єврейський погром у м. Києві"²⁴. Така турбота про робітників-чорносотенців підіймала авторитет "Союза русских рабочих", робила його в очах пролетарів справжнім їх захисником і тим самим залучала під свої знамена певну частину робітників.

Особливе місце в планах монархічних, чорносотенних організацій посідало село. І хоча СРН дотримувався пропоміщицької позиції в аграрному питанні, в його лавах було багато селян. У поміщиків, служителів церкви, поліцейських чинів, які здебільшого очолювали сільські відділення "Союза русского народа", було багато способів масового залучення до чорносотенних організацій: від матеріальної зацікавленості аж до сліпої віри в Царя і Бога.

Протягом 1907—1914 рр. у селах України постійно виникали нові відділи СРН, а старі поповнювалися свіжими силами. Так, у 1911 р. такий відділ відкрився у с. Заболоття на Київщині. У лютому 1912 р. 150 мешканців с. Соборки Липовецького повіту приєдналися до місцевого осередку і т. д.²⁵

Часто селяни не розуміли ні цілей, ні завдань СРН. Так, у квітні 1907 р. у слободі Сенькова Харківської губернії поміщик Бедряга записав до місцевого відділення союзу 200 селян. Останні сприйняли це як відновлення кріпацтва і вчинили заколот. Після арешту кількох заколотників та проведення волосного сходу за участю державних осіб з Харкова, на якому селянам було роз'яснено, що СРН веде боротьбу проти ворогів царя і Росії, слобода Сенькова вирішила поголовно приписатися до "Союза русского народа"²⁶.

Сільські відділення СРН, на відміну від міських, завдавали чимало клопоту властям і поліції. У ряді випадків вони були важко керованими, а дії їх членів непередбаченими.

У багатьох українських селах йшла непримиренна боротьба між членами СРН і їх супротивниками. Так, у квітні 1907 р. селяни с. Воловиці Чернігівської губернії вбили свого земляка Куца за причетність до чорносотенної організації. Через місяць на ст. Унеча були застрелені голова Калинівського відділу СРН і поліцейський пристав. У вересні того ж року в Шепетівці були підпалені хати членів місцевої організації СРН²⁷. Доходило і до того, що чорносотенців били навіть місцеві євреї, як це трапилося у жовтні 1912 р. у с. Кам'янці Чигиринського повіту²⁸.

Тому поліція уважно стежила як за членами сільських відділів "Союза русского народа", так і за їх противниками. Особливо пильним був нагляд

за античорносотенними агітаторами. У 1907 р. було затримано, приміром, ряд мешканців Житомирського повіту, які агітували селян не вступати до СРН. 8 червня того ж року Куп'янський повітовий урядник заарештував селянина Боблева за аналогічний "злочин"²⁹.

Певне занепокоєння викликала у властей напружена обстановка на селі, яку створювали чорносотенці. На початку листопада 1910 р. Київський, Подільський та Волинський генерат-губернатор провів нараду з представниками місцевої влади й органів правопорядку щодо боротьби з хуліганством і безчинствами на селі, які влаштувалися СРН³⁰.

Чорносотенні союзи в основному підтримувала церква, насамперед високе духівництво. В Україні "Союз русского народа" особливо авторитетним був у Почаївській лаврі, де чорносотенну ідею активно втілював архімандрит та ієромонах Іліодор. Шляхом усної пропаганди, випуском у церковній друкарні листівок і прокламацій вони залучили до СРН десятки тисяч селян. У 1906—1907 рр. у Почаївському союзі налічувалося 1155 сільських підвідділів. Керівництво СРН приділяло особливу роль діяльності почаївських чорносотенців, оскільки вони діяли на західних і південно-західних окраїнах Росії.

Активно запучати селян до чорносотенних організацій й інші священнослужителі. Під час перебування у вересні 1911 р. у Києві Миколи II депутація духівництва Південно-Західного краю заявила, що поки існує єдність церкви і російського народу — "вороги Росії безсилі"³¹.

Широкий розмах чорносотенного руху і, зокрема, Почаївського відділу СРН викликав занепокоєння у Департаменту поліції напередодні першої світової війни. У 1913 р. міністр внутрішніх справ повідомляв Синод: "Селяни, відверто критикуючи урядову політику з аграрного питання, почали розмови про те, що взагалі вся руська земля повинна бути силоміць відібрана від іногородців і розподілена між селянами"³².

У жовтні 1906 р. у Києві пройшов з'їзд "Русских людей", де були представлені монархічні союзи і партії з 10 губерній. У роботі з'їзду взяли участь керівники СРН О. І. Дубровін та В. М. Пуришкевич, а також такі видатні чорносотенці, як князі Шаховський та Волконський, протоієрей Іоан Восторгов.

На порядку денному з'їзду першим розглядалося питання щодо виборів у Державну думу. Голова московської "Русской монархической партии" В. Грінгмут, підтриманий найзавзятішими монархістами, виступив за бойкот Думи. На інших позиціях стояв В. Пуришкевич, який доводив, що саме участю у виборах монархісти заявлять про себе як про вагому політичну силу. Він також наполягав на створенні окремої виборчої курії для євреїв. Виступ Пуришкевича був занадто "ліберальним" на цьому зібранні реакціонерів найвищого гатунку. Лунати голоси, що не можна поступитися принципом "Росія для росіян", а євреї не мають права брати участі у виборах. Оратори нагадували, що всі народи імперії прийшли під владу самодержця "всієї Русі" зі своїми землями, а євреї таких земель не мають, тому буде справедливо не давати їм виборчих прав³³. Взагаї на київському з'їзді вже намітилися контури протиріч, що надалі загострюватись і призвели до розколу самого "Союза русского народа" й утворення Пуришкевичем у листопаді 1907 р. "Русского народного союза имени Михаила Архангела" (СМА). Час показав, що Пуришкевич мав рацію. Так, монар-

хісти взяли участь у виборах до II Думи й одержали 24,6 % голосів — більше, ніж будь-яка політична партія³⁴. У серпні 1907 р. вийшла у світ газета "Киевская дубинка", присвячена основним напрямам діяльності членів місцевого СРН. У ній, зокрема, йшлося про доцільність активно готувати-

ся до виборів у III Думу. Водночас робилися застереження, що обирати туди слід лише людей "руських по духу"³⁵

Створення філіалів "Союзу Михайла Архангела" не набуло широкого розмаху в Україні. По-перше, новостворена організація не могла займатися погромницькою діяльністю, як це робив "Союз русского народа", а тому не викликала такого інтересу в обивателів, декласованих і карних елементів. Селяни та переважна більшість монархічно настроєного міського населення не бачили особливої різниці між цими двома чорносотенними організаціями. І, дійсно, кінцевою метою СМА була також "єдина, соборна і неподільна Росія на чолі з монархом". Ця організація Україну вважала споконвічною невід'ємною частиною Росії. У своїх програмних документах вона безапеляційно констатувала, що "покровителем першого столярного міста Києва був і залишається Михайл Архангел"³⁶. Загалом у лавах СМА по всій Росії налічувалося близько 20 тис. чол.³⁷ У кожній губернії існувало у середньому від 20 до 30 його осередків³⁸

Під егідою монархічних організацій створювалися чорносотенні студентські організації. В 1908 р. у Києві утворилась організація "Двуглавый орел" на чолі із студентом університету В. Голубєвим і священником Ф. Сенкевичем. Вона мала свій друкований орган, видання якого фінансувалося Міністерством внутрішніх справ через Головну раду СРН. В Одесі студентська організація СМА видавала газету "Южный баян".

Як підтверджує історія, найзапеклішими ворогами будь-якого народу є саме представники цього народу, які зрадили йому, перейшли до ворожого табору. Найбільш послідовним і непримиримим ворогом української національної ідеї, противником створення незаїзної самостійної України, гонителем української науки, культури, мови та літератури був створений у 1908 р. "Клуб русских националистов в Киеве". Він об'єднував у своїх лавах представників інтелігенції, духовництва, генералітету, інших високопоставлених осіб, значна частина яких була українського походження. "Ми - малороси, ~ говорили вони, - але ми руські патріоти. Ми будемо всіма засобами пропагувати ідеї єдності руського народу"³⁹. Вони активно боролися проти української ідеї, називаючи її прихильників "мазепинцями", протії вшанування імені Т. Г. Шевченка і т. д. Саме з їх подачі Столипін у 1910 р. відніс українців до "іногородців".

Діяльність Київського клубу руських націоналістів та його філіалів, інших промонархічних угруповань, численних самодіяльних організацій, великоросійських шовіністів, яких в Україні налічувалося близько 100, протікала паралельно з існуванням чорносотенного руху. Хоча в міжреволюційний період діяльність останніх значно послабилася, але вони не раз прагнули використати свою випробовану зброю — розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Царським властям довелося докласти чимало зусиль, щоб відвернути єврейський погром на початку вересня 1911 р., коли Мордко Богров учинив замах на Столипін⁴⁰.

Руські чорносотенці виконували плани погромів не лише проти євреїв та вірмен, але й українців. Наприкінці 1912 р., коли властями був закритий Київський український клуб, а молодь Львова провела демонстрацію і побила вікна в російському консульстві та в редакціях московських газет, у Києві члени "Двухглавого орла" почали антиукраїнські погроми. Вони вчинили напад на редакцію української газети "Рада", розбили вітрину, присвячену похоронам визначного українського композитора М. В. Лисенка, а його портрети залили чорною фарбою у різних районах Києва. Студенти-чорносотенці зірвали концерт, присвячений пам'яті М. В. Лисенка, і розгромили книгарню Львівського літературно-наукового вісника. Члени "Двухглавого орла" боялися чинити погроми подібно єврейсь-

ким проти українців, але відверто заявляли учасникам їх руху: "Підждіть, коли почнеться війна з Австрією, то вас, мазепинців, будуть на ліхтарях вішати"⁴¹. Кілька спроб вчинити в Україні антиєврейські погроми зазнали краху. Особливо дискредитувати себе чорносотенці в 1913 р., у період т. з. "справи Бейліса".

З початком першої світової війни руські шовіністи й націонаїсти оголосили українських "мазепинців" зрадниками Росії й австро-німецькими агентами, їх було поділено на галицьких - М. С. Грушевський, митрополит Шептицький та ін. — і на російських — Є. Х. Чикаленко (Київ), М. І. Міхновський (Полтава), О. Лотоцький (Петроград), А. Кримський (Москва) і т. д.

Однак поразки царської Росії у світовій війні дещо змінили ставлення російських монархістів до українців. У 1916 р вони були згодні на те, щоб українців було більше у Києві, і вони як могли протистояли напливу поляків, які масово емігрували із захопленої німцями Польщі.

Боротьба з українством мала активний характер з боку великоросійських організацій і навіть державних органів, але царський уряд розумів, то без українців російська армія значною мірою втрачала свою міць і боєздатність. Тому в Україні регулярно проводилися мобілізації військовозобов'язаних. Українці воювали на всіх фронтах першої світової війни, несли гарнізонну службу по всій Росії. Усього в царській армії воювали 3,5 млн чол. На жаль, ця війна була братовбивчою для українців, оскільки 250 тис. українців воювали в австро-угорській армії⁴².

Підсумовуючи діяльність руських шовіністичних самодіяльних організацій на початку ХХ ст., можна зробити висновок, що ліквідувати або загальмувати розвиток українського руху вони не змогли. Це переконливо показали події революції і громадянської війни в Україні (1917-1920 рр.), утворення Центральної Ради та Директорії, які вели посильну боротьбу проти радянської Росії й українських більшовиків. У той же час всебічна боротьба руських націонаїстів, їх настирна антиукраїнська пропаганда зробили певний вплив на те, що не все населення України усвідомило необхідність створення Української незалежної держави і, кінець кінцем, ідея української державності в роки визвольних змагань зазнала краху.

Єврейські погроми, переслідування цього народу чорносотенцями, які були переважно руськими, протягом кількох десятиріч сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися з борцями як за єдину і неподільну Росію, так і за соборну і вільну Україну. Вони значною мірою сприяли встановленню влади Рад по всій колишній імперії і завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України.

¹ Устав Киевского Русского собрания. — К., 1912. — С. 1—2.

² Киевлянин. - 1908. - 8 груд.

³ Сборник клуба русских националистов. — К., 1913. — С. 384.

⁴ Р у г С э м ю л с. По тропам еврейской истории. — Иерусалим, 1992. — С. 288.

⁵ С т е п а н о в С. А. Черная сотня в России (1905-1914). - М., 1992. - С. 55

⁶ О б р а з ц о в В. Торжество русского объединения. Освещение «народного дома» Екатеринославского отдела Союза русского народа. — Харьков. 1912. - С. 98.

⁷ Русские ведомости. - 1905. - 30 жовт.

⁸ С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 55.

⁹ Див.: По л о н с ь к а-Василенко Н. Історія України. 1900—1923 рр. - К., 1991 - С. 24.

¹⁰ Устав общества под названием "Союз русского народа". — К., 1906. — С. 37.

¹¹ Див.: Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.)//Укр. іст. журн. - 1992. -№ 1. -С. 92.

- ¹² ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 209, арк. 57; ф. 295, оп. 1, спр. 119, арк. 1; ф. 313, оп. 2, спр. 2673, арк. 16-17, 118-119; та ін.
- ¹³ Києвлянин. - 1905. - 14 листоп., 7 груд.
- ¹⁴ ЦДІА України, ф. 313, оп. 2, спр. 1438, арк. 209; ф. 419, оп. 1, спр. 5222, арк. 1-5; ф. 838, оп. 4, спр. 41-43; ф. 1439, оп. 1, спр. 571, арк. 223-260; спр. 812, арк. 10; та ін.
- ¹⁵ К и с е л е в Н. И., К о р е л и н А. П., Ш е л о з а е в В. В. Политические партии в России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР. — 1990. — № 4. - С. 77-78.
- * Назва походить від того, що члени організації носили жовті сорочки.
- ¹⁶ П е т р о в В., Черный А. Черная сотня // Огонек. - 1990. - № 23. - С. 15.
- ¹⁷ Степанов С. А. Указ. соч. — С. 149.
- ¹⁸ "Союз русского народа": По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. — М.; Л., 1929. — С. 223—224.
- ¹⁹ Києвлянин. - 1908. - 20 берез.
- ²⁰ "Союз русского народа": По материалам... — С. 242.
- ²¹ ЦДІА України, ф. 1071, оп. 2, спр. 8, арк. 158. 161, 220.
- ²² Там же. ф. 313, оп. 2, спр. 2658, арк. 107.
- ²³ Там же, ф. 442, оп. 858, спр. 170, арк. 1-2.
- ²⁴ Огонек. - 1990. - № 23. - С. 14.
- ²⁵ ЦДІА України, ф. 127, оп. 1, спр. 1006, арк. 125; ф. 442, оп. 665, спр. 1, арк. 63.
- ²⁶ С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 240.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 315, оп. 2, спр. 180, арк. 1-27; спр. 203, арк. 1-64; ф. 336, оп. 1, спр. 2508, арк. 97.
- ²⁸ Там же, ф. 265, оп. 1, спр. 344, арк. 41—47.
- ²⁹ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 2508, арк. 97; ф. 1599, оп. 1, спр. 347 та ін.
- ³⁰ Там же, ф. 442, оп. 631, спр. 479, арк. 1-6.
- ³¹ Києвлянин. - 1911. — 15 верес.
- ³² С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 258.
- ³³ Третий Всероссийский съезд русских людей в Киеве. — К., 1906. — С. 7.
- ³⁴ К и с е л е в И. П., К о р е л и н А. П., Ш е л о з а е в В. В. Указ соч. - С. 75.
- ³⁵ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 2551, арк. 39-40.
- ³⁶ Русский народный Союз имени Михаила Архангела. Программа и Устав. - СПб., 1913. - С. 3.
- ³⁷ Непролетарские партии России Уроки истории. — М., 1984. — С. 146.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 274, оп. 4, спр. 209, арк. 55-56; ЦДІА Росії, ф. 1405, оп. 530, спр. 1134, арк. 1—7.
- ³⁹ Києвлянин. - 1908. - 29 берез.
- ⁴⁰ В о л к о в и н с ь к и й В. М., Л е в е н е ц ь Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн. - 1991. - № 9. - С. 93-94.
- ⁴¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). - С. 331
- ⁴² Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 121.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії культурного життя в Україні

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО (Київ)

Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст.

Одним з першочергових заходів на шляху культурного відродження національних меншостей півдня України в повоєнні роки стала ліквідація неписьменності дорослого населення. Це була одна з кричущих проблем, успадкованих від колишньої "тюрми народів", наслідок русифікаторської політики царизму в справі освіти, нехтування правами неросійського на-

селення, заборони навчання рідною мовою. В багатонаціональному регіоні ця проблема набувала особливої ваги і потребувала якнайскорішого вирішення.

Рівень письменності дорослого населення рідною мовою є одним з важливих аспектів його етнічної характеристики. Справляючи значний вплив на соціально-політичну активність населення всіх етнічних груп півдня України, він виступав як передумова розвитку їх національної культури, один з визначальних факторів формування національної самосвідомості, а, значить, і здатності протистояти процесам денационалізації в інонаціональному середовищі.

Отже, значення ліквідації неписьменності не вичерпувалося розв'язанням суто культурних завдань. В нових історичних умовах вона ставала важливим чинником культурного відродження національних меншостей півдня України, каталізатором процесів їх етнічної консолідації. Водночас органи радянської влади, що керували її проведенням, намагалися використати ліквідацію неписьменності для розширення й зміцнення свого впливу серед населення національних меншин, формування його політичної свідомості у відповідності із завданнями соціалістичного будівництва.

Спроби розпочати ліквідацію неписьменності дорослого населення в Україні робилися ще в роки громадянської війни, але широкому розгортанню її завадила надто складна військово-політична ситуація, що швидко змінювалася. Без достатнього фінансування та матеріального забезпечення, усталених організаційних форм результати роботи були незначними.

Цілеспрямована діяльність в цьому напрямі розпочалася лише після опублікування 21 травня 1921 р. декрету Раднаркому УСРР "Про боротьбу з неписьменністю", згідно з яким ліквідація неписьменності проголошувалася першочерговою справою державної ваги. За прикладом Російської Федерації, де відповідний декрет діяв з 26 грудня 1919 р., в Україні при Наркоматі освіти були створені Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а також численні добровільні товариства, які згодом об'єдналися в республіканське товариство "Геть неписьменність" на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським.

Після виходу вищезгаданого декрету змінилося не лише ставлення державних органів та громадських організацій до ліквідації неписьменності, але значно розширилося розуміння її завдань і цілей. Якщо раніше йшлося лише про необхідність навчити неписьменних читати, писати й рахувати, то тепер стояло завдання — підняти їх загальний культурний і політичний рівень, тобто зробити активними учасниками перетворення суспільства на соціалістичних засадах.

Робота по ліквідації неписьменності на півдні України спочатку йшла набагато складніше й повільніше, ніж на решті території республіки. Як і інші соціальні та культурні процеси, ліквідація неписьменності мала тут свої регіональні особливості. Сама лише наявність десятків етнічних груп з різною чисельністю та рівнем розвитку культури й, зокрема, письменності дорослого населення, все розмаїття мовних і в цілому національно-культурних особливостей кожної з них у повсякденній практичній роботі створювали, особливо на початковому етапі, значні, часом майже нездоланні труднощі. Особливо вони посилювалися в період післявоєнної господарської розрухи та неврожаїв і голоду 1921-1923 рр., що мали страхітливі наслідки для населення регіону. Серйозний вплив на стан ліквідації неписьменності й освітньої справи взагалі на півдні України, особливо в перші повоєнні роки, справляла також соціально-політична ситуація в середовищі національних меншостей, їх ставлення до політичного курсу та

конкретних заходів радянської влади. У різних меншостей воно коливалося в широких межах: від майже повного несприйняття у німців і греків до масової підтримки у болгар і євреїв, до того ж досить швидко змінюючись.

Ліквідації неписьменності присвячено чимало праць українських істориків. Але, незважаючи на велику кількість публікацій, навіть питання про стан письменності населення України на початку 20-х років не можна вважати остаточно з'ясованим. Зважаючи на тодішню внутрішньополітичну ситуацію в країні, важко сподіватися на наявність вичерпної інформації про проблему, що набула актуальності лише по закінченні громадянської війни. Література містить досить суперечливі дані, перевірити які, за достовірними джерелами, не уявляється можливим.

За оцінками різних авторів, серед населення України у віці старше 9 років у зазначений період налічувалося від 47,7 % до 58,0 % неписьменних¹. Архівні джерела, в яких наводяться дані про стан письменності населення України та країн Західної й Північної Європи, свідчать, що в Україні вона була нижчою, ніж деінде і становила 44,8 %². Загалом, попри розбіжності в межах десяти відсотків, можна з певністю говорити про повну неписьменність більше половини дорослого населення республіки, тобто понад 12 млн чол.³

Визначення рівнів письменності й культурного розвитку в цілому українського населення та етнічних груп півдня України на початку 20-х років ускладнюється ще й тим, що зазначені рівні значно відрізнялись у різних груп як між собою, так і від середнього показника по республіці. Вони, як і раніше, визначалися здебільшого становищем цих груп населення ще в дореволюційному суспільстві, зокрема особливостями соціальної структури і способу життя кожної з них, ступенем розвитку традиційної культури, наявністю чи відсутністю власної національної школи тощо.

В 1920 р. у південних губерніях України неписьменних віком 18—19 років на 1000 чол. населення налічувалося: серед українців — 556 чол., росіян — 337 чол., поляків — 260 чол., німців — 164 чол., євреїв — 153 чол.⁴ Як бачимо, більше половини українського населення регіону у цьому віці були зовсім неписьменними. Інакшою була ситуація серед національних меншостей. Вони (за винятком греків, молдаван та деяких інших) були більш освічені, ніж корінне населення пересічно на 25 %. Деякі, зокрема німці, взагалі не потребували ліквідації неписьменності. В той же час неписьменність серед татар, вірмен, ассирійців була суцільною. А греки зовсім не мали власної писемності.

Контраст посилювався ще однією особливістю. На півдні України частка міського населення була значно більшою, ніж у середньому по республіці, рівень письменності жителів великих промислових центрів півдня (переважно росіян, євреїв, почасти українців, поляків та ін.) теж майже вдвічі перевищував відповідний показник сільського населення і був найвищим у СРСР.

У перші повоєнні роки також мало уваги зверталось на письменність національних меншин півдня України їх рідною мовою. А про відносно високий її рівень (крім росіян) можна було говорити стосовно лише німців. Для решти населення мовою письменності здебільшого була російська, що свідчило про високий ступінь русифікації регіону зі строкатим складом населення.

Найбільш характерним у цьому відношенні було становище єврейського населення. Рівень письменності євреїв Одещини в 20-х роках був найвищим серед національних меншостей округу і становив загалом 69,7 %, а серед робітників і службовців навіть близько 97 %. Водночас, мовою пись-

менності для 89,7 % з них була лише російська, рідною ж мовою могли читати тільки 55,6 % робітників і службовців єврейської національності⁵.

Все зазначене вище вказувало на те, що в ході ліквідації неписьменності в регіоні основну увагу слід звернути на роботу серед корінного населення, а також окремих сільських національних меншостей з акцентом на вивчення рідної мови кожної з етнічних груп.

Згідно з декретом Раднаркому України "Про боротьбу з неписьменністю", все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, було зобов'язане вчитись. Для цього створювалися лікнепи, школи, пункти ліквідації неписьменності. Учням лікнепів надавалися різноманітні пільги. Робітникам у дні навчання робочий день скорочувався на 2 години із збереженням заробітної плати. Селянам надавалося право позачергового обслуговування їх державними млинами, страхування майна на пільгових умовах та ін.⁶

До участі в ліквідації неписьменності в порядку трудової повинності залучалися всі письменні громадяни за певну платню.

Для розгортання мережі шкіл і пунктів ліквідації неписьменності передбачалося використовувати приміщення культурно-освітніх закладів та радянських установ, церков, приватних будинків тощо. Установи лікнепу підлягали першочерговому фінансуванню та постачанню літературою, письмовим приладдям, продовольством. Восени 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову, що дозволяла губвиконкомам провадити в містах і містечках збирання одноразового податку на потреби лікнепів⁷.

Роботу по ліквідації неписьменності планувалося здійснювати виключно за рахунок держави. Але життя швидко внесло в ці наміри свої корективи. Післявоєнна розруха й голод, що значно погіршили і без того неймовірно тяжке матеріальне становище населення, на початку 20-х років призвели до різкого скорочення установ ліквідації неписьменності. В Україні в цілому їх мережа скоротилася на 80 %, а на півдні республіки ця робота фактично припинилася до літа 1923 р.⁸ Якщо на початку 1921 р. у Донбасі й Придністров'ї навчалися грамоті 20 тис. неписьменних робітників різних національностей, то в 1922 р. — лише близько 500 чол.⁹

У зв'язку з цим довелося терміново вишукувати інші джерела фінансування ліквідації неписьменності, залучати до цієї роботи місцеві органи, громадські організації та ін. У середині 20-х років 93 % усіх лікнепів існували на кошти місцевих бюджетів, 3,6 % — профспілок, 1,8 % — товариства "Геть неписьменність!", 1,6 % — інших організацій¹⁰. Отже, через надто обмежені можливості держави основна частина витрат була покладена безпосередньо на населення того чи іншого регіону. А його ставлення до ліквідації неписьменності залишалось нестійким. Тому місцеві органи влади проводили масові агітаційно-пропагандистські кампанії, широку роз'яснювальну роботу серед населення.

Давшіся ознаки й нестабільна внутрішньополітична ситуація в країні. Наприклад, у Новокам'янській волості Херсонського повіту махновські загони, що несподівано з'явилися тут у липні 1921 р., розгромили всі школи й лікнепи, надовго припинивши їх діяльність¹¹.

Надзвичайна комісія по лікнепу того ж Херсонського повіту використала для популяризації декрету "Про боротьбу з неписьменністю" трибуну повітового селянського з'їзду й у вересні 1920 р. провела "тиждень пропаганди ідей ліквідації неписьменності"¹². А 19 квітня того ж року в усіх населених пунктах Миколаївської губернії пройшли збори та мітинги, на яких роз'яснювалися й пропагувалися завдання лікнепу¹³. Аналогічні масові кампанії пройшли в усіх губерніях півдня України, в більшості населених пунктів різних етнічних груп регіону.

Але непоодинокими були й випадки, коли на місцях неписьменних примусово залучали до навчання. Один з райвиконкомів, наприклад, розпорядився "заарештовувати тих, хто ухиляється від грамоти і доставляти в школи лікнепу" ¹⁴. Тобто методи військового комунізму механічно переносилися в культурно-просвітницьку роботу, що лише шкодило справі. Тому наслідки вищезгаданих кампаній не завжди виправдовували сподівання їх організаторів. Про це свідчить, зокрема, висновок Запорізького окрвиконкому щодо результатів роботи по ліквідації неписьменності в окрузі протягом 1923 р.: "До цих пір не вдалося переконати широкі маси селянства в необхідності ліквідації неписьменності. Широкі маси селянства, особливо літнього віку, настільки звиклися зі своїм становищем неписьменних і темних людей, що розбудити в них тягу до знань дуже важко" ¹⁵. Разом з тим зазначимо, що цей висновок був надто категоричним і відображав лише частину істинної ситуації. Адже значну частку населення Запорізького округу становили росіяни й німці, переважна більшість яких була письменною й загалом прихильно ставилася до навчання. Скоріше він показував настрої населення східної та південної частин округу, де проживали українці, болгари, євреї, греки.

Краще від будь-яких масових заходів агітували селянство за ліквідацію неписьменності наїальні потреби господарського життя. Впровадження непу розв'язувало його господарську ініціативу, а розвиток ринкового господарства настійливо штовхав до оволодіння основами грамоти. Тому суперечливе і недовірливе спочатку ставлення населення до ліквідації неписьменності, незважаючи на матеріальні неспатки, поволі змінювалося на позитивне.

Цей процес захопив навіть замкнуте й обачне в ставленні до радянської влади німецьке населення півдня України. В поточному звіті райвиконкому Хортицького німецького району Запорізького округу восени 1923 р. читаємо: "Гальмом у роботі по залученню в школи решти неписьменного населення є відсутність взуття й одягу, небажання деякої частини відвідувати школу, відсутність палива, освітлювального матеріалу і шкільного приладдя" ¹⁶. А вже навесні 1924 р. "намічається велика прихильність до навчання неписьменного та малописьменного селянства. Почувається дуже гостра недосталь абеток, комплексій, плакатів, щіток, олівців, що помітно гальмує справу навчання в школах" ". Як бачимо, ставлення німецького населення щодо ліквідації неписьменності різко змінилося. Характерно, що в останньому документі навіть не згадується про відсутність одягу, взуття тощо, постачання якими села помітно не покращилося, але настійливо вимагаються підручники й письмове приладдя.

З 1923 р. справа ліквідації неписьменності починає набирати планового характеру в зв'язку з рішенням уряду завершити її до 10-х роковин Жовтневої революції. Це питання спеціально обговорювалося на сесії ВУЦВК у листопаді 1923 р. На ній було встановлено два терміни "остаточної ліквідації неписьменності": для членів сільрад, профспілок, комнезамів та допризовної молоді — до 1 травня 1925 р., для решти працездатного населення — до 7 листопада 1927 р.

Встановлення різних термінів для різних категорій населення було викликано тим, що швидке зростання руху за загальну письменність суттєво випереджало обмежені фінансові можливості держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі та в місцях проживання національних меншостей. Водночас, залучення до навчання в першу чергу сільського активу та бідноти було наочним втіленням класового підходу Радянської держави до культурно-освітньої роботи, реалізації нею завдань культурної

революції, свідченням спроб зміцнення своєї соціальної бази на селі, формування у сільського населення певних стереотипів суспільного мислення.

Але, попри всі відмінності в соціальному стані, більшість етнічних груп населення півдня України (практично всі, крім росіян і євреїв) через відсутність радянського активу та національної інтелігенції в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 р.

В міру розгортання роботи по ліквідації неписьменності опрацьовувались її організаційні форми, уточнювалися програми та методи навчання, збільшувалася кількість підручників, велася підготовка учительських кадрів та ін. Поступово склалася ціла система учбових закладів лікнепу, що враховувала освітній рівень, ступінь урбанізації та національний склад населення регіону.

На півдні України існували три типи установ лікнепу. Найбільш поширеними були державні школи ліквідації неписьменності в місті і на селі з диференційованими програмами для різних вікових груп населення: для дорослих — з 6-місячним терміном навчання, підлітків — 7,5-місячним та маіописьменних — з терміном від 6 до 9 місяців. Кожна з таких шкіл мала певний господарський напрям у програмі: на селі — сільськогосподарський, в місті — індустріальний тощо¹⁸.

Паралельно існували лікнепи громадських організацій та товариства "Геть неписьменність!" різних типів, що залежали від місцевих умов і фінансових можливостей.

Третім типом було оволодіння основами грамоти одним чи кількома неписьменними під керівництвом письменного на громадських засадах, без певної програми й терміну навчання. Останній тип через простоту його організації, гнучкість у врахуванні місцевих особливостей та мінімальну потребу в коштах на початку 20-х рр. здобув найбільшу популярність, особливо у віддалених селах національних меншостей. Проте незабаром виявилось, що він придатний для вирішення лише найпростіших освітніх завдань, до того ж неспроможний допомогти в розгортанні політико-масової роботи і майже не підконтрольний державним органам. Тому згодом основним, найбільш поширеним типом стали школи лікнепу.

Разом з тим повністю ввести цю роботу в певні усталені організаційні рамки виявилось надто непросто. В сільських місцевостях ліквідація неписьменності здебільшого мала сезонний характер. Лікнепи працювали лише пізно восени та взимку — від закінчення до початку сільськогосподарських робіт. Це створювало додаткові труднощі не лише з фінансуванням та організацією їх роботи, а й з результативністю. Непоодинокими були випадки, коли сільські трударі за рік забували здобути основи грамоти й наступної осені доводилося починати все спочатку.

Протягом усього періоду, що досліджується, лікнепи півдня України відчували постійну нестачу фінансових засобів. Незважаючи на поступову стабілізацію економічного становища в країні, процент відрахувань з бюджету на ліквідацію неписьменності в середині 20-х рр. навіть зменшувався. Внаслідок нерівномірної видачі коштів багато шкіл лікнепу на півдні України функціонувало нерегулярно. Бувало й так, що фінансування лікнепів, які працювали 6 місяців, розтягувалося на цілий рік. Все це дезорганізовувало роботу закладів ліквідації неписьменності, призводило до плінності кадрів педагогів (незважаючи навіть на безробіття, що залишалося значним), і різко погіршувало якість навчання.

Для керівництва роботою лікнепів та її організації на плановій основі в округах при відділах народної освіти створювалися спеціальні інспекту-

ри, а в штатах окружних бюро у справах національних меншостей були введені посади відповідних інспекторів.

Центрами ліквідації неписьменності серед національних меншостей півдня України через дисперсне проживання багатьох з них по дрібних селах та хуторах, а в містах — розпорошеність незначними групами на різних підприємствах — ставали політичні клуби, або районні пункти лікнепу, створені спеціально для кожної меншості¹⁹. Вони давали змогу вести ліквідацію неписьменності рідною мовою кожної з етнічних груп, паралельно розгортаючи серед них політосвітню роботу. Найбільше таких клубів було створено в місцях концентрації національних меншостей у Запорізькому, Мелітопольському, Маріупольському округах та в містах Донецького й Катеринославського округів.

Увага до ліквідації неписьменності саме рідною мовою почала приділятися державними органами приблизно із середини 20-х років. Ця настанова стала одним з напрямів політики коренізації, виконання якої розгорнулося з 1923 р. Незважаючи на всі труднощі, саме в перші роки, коли менше давалися ознаки зміни політичної кон'юнктури в країні, вдалося досягти значних успіхів у її реалізації на ниві лікнепу. Вже в 1925/26 учбовому році в Україні існувало пунктів ліквідації неписьменності з навчанням українською мовою 13 350, російською — 3312, єврейською (переважно на їдиш) — 507, польською — 189, німецькою — 172, татарською — 60, болгарською — 43²⁰. Отже, протягом короткого часу переведення лікнепів на рідну мову тих, хто в них навчається, було практично завершено. Наведені дані свідчать, що кількість лікнепів різних національних меншостей приблизно відповідала їх частці в національному складі населення України.

Однак цей процес проходив далеко не безболісно. Зокрема, коренізація лікнепів більшості національних груп завершилася швидше, ніж українських. Для багатьох лікнепів півдня республіки віднайти вчителів, які вільно володіли б українською мовою, виявилось складним завданням.

У першій половині 20-х рр. у місцях компактного проживання національних меншостей траплялися випадки недостатньої уваги, а подекуди й прямого ігнорування з боку місцевого керівництва культурних потреб населення інших національностей. У Пришибському німецькому національному районі Мелітопольського округу інспектура народної освіти, яка перевіряла використання коштів на ліквідацію неписьменності, виявила, що внаслідок високого рівня письменності німецького населення з 17 виділених ставок вчителів лікнепу використовується лише 2. В той же час "по останньому району... не було прийнято до уваги неграмотне доросле населення (понад 400 чол. інших національностей, крім німецької)" ²¹. Подібні факти були наслідками як негараздів у взаєминах між німецьким та російським і українським населенням району в попередні роки, так і "неприпустимо халатного ставлення з боку РВКів * до справи ліквідації неписьменності" ²².

Практично у кожній з національних меншостей у ході ліквідації неписьменності виявилися й свої специфічні труднощі. Меншою мірою це торкнулося лише німців і чехів, що в переважній більшості були письменними, та росіян, для яких вирішення цих питань, природно, було легшим.

Для німців типовою була ситуація, що склалася, наприклад, у Молочанському німецькому національному районі Бердянського округу. За свідченням інспектора відділу народної освіти, "до цього часу немає в Молочанському районі пунктів дітлікнепу, оскільки в селах немає дітей шкільного віку, які опинилися поза школою. Про неписьменних дітей в...

* Райвиконкомів

російських поселеннях ще немає відомостей" ² - Як бачимо, вже в кінці 1924 р. питання про ліквідацію неписьменності дорослого німецького населення взагалі не стояло, а щодо дітей шкільного віку практично вирішеним можна було вважати запровадження загальної початкової освіти. Аналогічною була ситуація і в більшості чеських колоній півдня України.

Найскладнішим було становище з ліквідацією неписьменності греків і малочисельних національних меншостей: татар, вірмен, асирійців та інших. Перші, як греко-елліни, так і іреко-татари, не мали власної писемної традиції. Створення її потребувало тривагого часу й вирішення цілої низки наукових, освітніх та суто технічних проблем. Решта, що являла собою здебільшого невеликі частки більш значних етносів, які різними шляхами потрапили на терени України, через відсутність учительських кадрів та учбової літератури також була позбавлена можливості навчитися грамоті рідною мовою. Тому на першому етапі мовою ліквідації неписьменності для них була російська.

Для прискорення вирішення цієї проблеми в грецьких селах робилися спроби організації гуртків ліквідації неписьменності рідною мовою та вивчення новогрецької мови ⁴. Але без відповідної матеріальної бази та підготовлених кадрів результати цієї роботи виявилися незначними.

Однією з успішних серед національних меншостей півдня України можна вважати роботу по ліквідації неписьменності татарського населення. Оскільки Крим у зазначений період не входив до складу УСРР, то на початку 20-х років переважна більшість татар жила в робітничих селищах Донбасу й Катеринославщини, працюючи на шахтах і копальнях. Вони були вихідцями з найбідніших верств поволзьких татар, які мігрували в Україну на заробітки; перебувати під сильним впливом мусульманського духовенства, залишаючись темною й неосвіченою масою. Вчителями в нечисленних татарських школах були переважно мулли, які самі ледь могли читати й писати. Тому справа освіти робітників-татар Донбасу спочатку стояла набагато гірше, ніж навіть татар Поволжя й Криму.

Незважаючи на всі труднощі, протягом першої половини 20-х років у шахтарських селищах було створено 36 татарських лікнепів, які охопили понад 37 % неписьменних татар. Через сильну розпорошеність татарського населення кожен з них відвідуває лише близько 25 чол." Але це давало змогу більш ретельно працювати з кожним неписьменним, підвищити якість навчання.

З цією метою буди відкриті також районні школи з гуртожитками, введені спеціальні курси для малописьменних, що володіли, чи не володіли російською мовою²⁶. До цього спонукало, зокрема, відсутність учбової літератури рідною мовою.

В результаті ліквідація неписьменності татар досить швидко набула високих темпів і не була завершена повністю лише тому, що міграція татар з Казані в Україну продовжується протягом усього зазначеного періоду.

Серед причин таких швидких успіхів зазначимо порівняно незначну (декілька десятків тисяч чоловік) чисельність татарського населення України, прагнення його шляхом оволодіння грамотою покращити своє матеріальне становище, а також проживання в містах та робітничих селищах з наявними (хоч і в недостатній кількості) приміщеннями, бібліотеками, культурно-освітніми кадрами.

Специфічними труднощами в ліквідації неписьменності татарського населення були вкрай недостатня кількість лікнепів для жінок через нестачу коштів і неможливість протягом короткого часу змінити сформоване ісламом ставлення до жінки в татарському суспільстві, а також погана забезпеченість літературою та вчительськими кадрами.

Допомоги у вирішенні цих проблем можна було чекати лише з Казані та Криму, де були татарські видавництва, педагогічні заклади і т. і. Тому в Україні ліквідація неписьменності татарського населення проводилася переважно російською мовою, рідною ж мовою — лише по можливості.

Неоднозначною була ситуація в молдавських селах. На території АМРСР діяло 249 молдавських і українських лікнепів й особливих проблем з ліквідацією неписьменності не виникало. Але за межами автономної республіки, у молдаван, розселених в Одеському, Єлисаветградському, а також у Херсонському й Маріупольському округах, молдавських лікнепів практично не було⁷. Тому за темпами ліквідації неписьменності вони поступались як українцям, так і більшості національних меншин регіону.

У болгарського населення ліквідація неписьменності проходила в цілому задовільно через вищий рівень письменності та компактне розселення. На користь справи було й заіучення до цієї роботи досить чисельного загону політичних емігрантів з Болгарії, які становили кістяк національної інтелігенції болгар півдня України. Щоправда, через відсутність болгарських букварів навчання грамоті також проводилося за російськими букварями, але розмова — болгарською мовою -^{*}.

В середині 20-х років почата з'являтися видана в Україні учбова література для болгарських лікнепів. Однак серед цих книжок переважали не букварі та читанки, а твори Маркса, Леніна, Лафарга, політичні й агітаційні брошури, що були мало придатними для навчання основам грамоти²⁹.

Взагалі проблема видання в Україні учбової літератури для лікнепів, особливо мовами національних меншостей, набула важливого значення. Через відсутність культурно-освітніх передумов та надто слабку видавничу базу вона виявилася складною й довготривалою, хоча і йшлося про найпростіше: абетки, букварі тощо.

Нові, прийняті політичним змістом букварі для російського й українського читача були створені досить швидко. Зокрема, вже в 1923— 1924 рр. у Кременчуці вийшли друком букварі російською мовою "Мир нашим хижинам" та "Встань к станку, спеши работать"³⁰. Незабаром вони були перевидані українською мовою. Для різних категорій неписьменних видавалися букварі "Геть неписьменність", "Червоний прапор", "Буквар залізничника". "Червона зброя", "Наша сила, наша нива", "Машина-сила", книга для читання "Ми новий світ збудуємо" та ін.

У 1925 р. в Україні було надруковано понад 500 тис. примірників букварів для неписьменних. Для того часу це була велика кількість, але й вона задовольнила наявну потребу лише на декілька відсотків. Тому основною формою учбової літератури в лікнепах півдня України тривалий час були періодична преса — газета "Геть неписьменність", що виходила двічі на місяць тиражем від 20 до 40 тис. примірників та однойменний щомісячний журнал, а також ряд аналогічних місцевих видань. Серед них були й журнали для малописьменних польською й єврейською мовами.

Підручники для німецьких, єврейських, польських лікнепів доводилося купувати в Москві, оскільки вони друкуватися лише Центрвидавком.

Незважаючи на всі труднощі, забезпеченість установ лікнепу учбовою літературою поволі поліпшувалося. Зростати не лише тиражі, а й чисельність назв книжок, а також кількість мов, якими вони видаватися. Наприклад, у замовленні підручників та методичної літератури для лікнепів Мелітопольського округу на 1929 р. зазначені букварі для дітей, підлітків і дорослих (у тому числі селян, робітників та червоноармійців) українською, російською, болгарською, молдавською, польською, чеською та атбанською мовами, а також газети, журнали і бібліотечки для матописьменних українською та російською мовами³¹.

Однак, незважаючи на всі ці заходи, до кінця 20-х років повною забезпечення лікнепів півдня України учбовою літературою, особливо мовами національних меншостей, досягнуто не було.

Обмаль учбової літератури тривалий час стояла на заваді підвищенню рівня письменності національних меншостей півдня України рідною мовою. Можливості закупівлі такої літератури за кордоном, перш за все в Німеччині, Польщі, Болгарії, Греції, використовувалися далеко не повною мірою як через відсутність коштів, так і ідеологічну упередженість.

Місцеві органи народної освіти докладали великих зусиль також для пошуку, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. Особливо гостро ця проблема стояла саме щодо національних меншостей півдня України. Підвищена увага до неї пояснювалася тим, що від педагога значною мірою залежала політична ефективність ліквідації неписьменності як одного із засобів радянської національних меншостей. Але через гострий дефіцит педагогічних кадрів до ліквідації неписьменності довелося залучати не лише вчителів, викладачів профшкіл, а й інженерно-технічних працівників, профспілкових та комсомольських активістів, просто освічених людей.

З метою прискореної підготовки вчителів шкіл лікнепу відкривалися спеціальні курси: всеукраїнські, губернські, окружні. Проводилися численні конференції й методичні семінари. Для підготовки кадрів, що мали працювати серед національних меншостей, при загальних курсах і семінарах створювалися національні секції³². Архівні джерела рясніють повідомленнями про роботу грецьких, болгарських, єврейських, а також молдавських, польських секцій у південних округах України.

Зрештою, поставленої мети було досягнуто. Кількість педагогічних кадрів зростала, що дало можливість розширити мережу лікнепів, а незабаром російські, єврейські, значна частина українських і болгарських лікнепів учителями були в основному забезпечені. Щодо решти національних меншостей, то підготовка вчителів з місцевого населення йшла важко, особливо у греків, татар, шведів та ін. Відносно них це завдання протягом 20-х рр. так повністю і не було вирішене. Тому при відсутності вчителів і посібників навчання грамоті доводилося проводити російською мовою. А це, не кажучи вже про втрачені можливості національно-культурного розвитку національних меншостей півдня України, вимагало додаткових витрат, оскільки ускладнювало навчання й подовжувало його термін на 1—2 місяці.

Загалом ліквідація неписьменності на півдні України розгорталася швидше, ніж по республіці в цілому. В середині 20-х років в Одеській губернії працювало 1508 лікнепів, тоді як, наприклад, у Полтавській - 643. Чернігівській — 419. Але й така їх кількість не могла забезпечити ліквідації неписьменності у встановлені урядом терміни, тобто до кінця 1927 р. Близько половини дорослого населення все ще залишалося неписьменим. Особливо великою була неписьменність серед жінок національних меншостей (крім росіян і німців).

Численні спроби поживити роботу надзвичайних комісій по ліквідації неписьменності, товариства "Геть неписьменність", профспілок і комнезамів мали здебільшого адміністративний характер і привели до певних позитивних зрушень лише в містах. На селі, незважаючи на створення шефських робітничих лікпунктів та розширення індивідуальних форм навчання, ситуація покращувалася повільно. Головною причиною залишалося недостатнє фінансування.

Наприклад, у Мелітопольському окрузі для виконання плану ліквідації неписьменності в 1925—1926 рр. треба було навчити грамоті 51 119

неписьменних дорослих віком від 18 до 35 років, 9870 "переростків" 15—17 років і 13 000 підлітків — 12—14 років. Для цього необхідно було відкрити не менше 800 шкіл лікнепу та 700 окремих груп у віддалених селах¹⁴. Але місцевий бюджет неспроможний був утримати й половину зазначених закладів. Повідомляючи наркомат освіти про необхідність значних централізованих дотацій, окружне керівництво констатувало, що "завдяки цілій низці причин, а найбільш важкому матеріальному стану населення та переважної кількості селян різноманітного національного складу, ліквідація неписьменності на Мелітопольщині за два роки планової роботи дата невеличкі наслідки (за 1923—24 рр. виконано 25 % операційного плану, в 1924—25 році - тільки 40 %). Можна запевнити, що при такому стані роботи і в майбутньому році, на Мелітопольській окрузі до 10-х роковин Жовтневої революції неписьменність ліквідована не буде"³⁵.

І дійсно, ліквідація неписьменності ні на півдні України, ні в республіці в цілому в 1927 р. завершена не була, хоча зроблено було для цього багато. Вже до 1926 р. в Україні оволоділа основами грамоти переважна більшість міського населення³⁶. Але поряд з безперечними досягненнями в підвищенні освітнього рівня робітників промислових підприємств, було значне відставання сільського населення, й подолати це відставання виявилось важко. В 1926 р. рівень письменності населення України становив 63,6 %. У той же час серед міського населення він досягав 82.1 %, а сільського — лише 38,7 %³⁷.

Як бачимо, на півдні України зростання відсотка дорослого населення, що оволоділо основами грамоти, відбувалося надто повільно. Основною причиною цього було те, що ряди неписьменних дорослих постійно поповнювалися за рахунок підростаючого покоління, яке не мало можливості відвідувати школу. Тому, хоча загальна кількість гих, хто ліквідував неписьменність, досить швидко збільшувалася, відсоток письменних у загальному складі населення регіону зростав значно повільніше, особливо у сільській місцевості.

Для викорінення неписьменності, крім розгортання мережі лікнепів, треба було прискорити розвиток загальноосвітньої школи і якнайшвидше вводити загальну початкову освіту, тобто ліквідувати джерело неписьменності. Адже діти, що з року в рік опинялися поза школою, поповнювані лави неписьменних. А їх у другій половині 20-х рр. налічувалося близько 200 тис. чол., або 13 % усіх дітей віком від 8 до 10 років. Саме ці проблеми постали в центрі уваги освітніх закладів півдня України в кінці 20-х років.

Іншим важливим напрямом роботи на півдні України в цей період була ліквідація малописьменності та рецидивів неписьменності. Вона стала своєрідним наслідком освітніх зусиль попередніх років. Мережа шкіл для малописьменних постійно зростала. Якщо в 1923 р. їх було 188, то в 1924 р. — вже 875, а в 1927 р. — 1021. І навчалася в них понад 400 тис. чол.³⁸ Програма цих шкіл була розрахована на 324 учбові години (шкіл лікнепу — на 216 годин) і передбачала не лише розвиток здобутих раніше навичок читання й письма, а оволодіння знаннями в обсязі початкової освіти.

Проте коштів для фінансування шкіл хронічно не вистачаю. Тому навіть у кінці 20-х рр. на півдні України в них міг продовжувати навчання лише кожен четвертий випускник лікнепів. Для решти єдиною можливістю дальшого підвищення освітнього та культурною рівня залишалася самоосвіта в бібліотеках, сільбудах, клубах і т. і.

Наприкінці 20-х років ліквідація неписьменності на півдні України, як і по всій республіці, активізувалася. Покращилося фінансування і з державного бюджету, й, особливо, з фондів громадських організацій. Кіль-

кісьг учнів у школах лікнепу в 1929/30 учбовому році порівняно з попередніми роками зроста майже втричі⁵⁹. Це дало змогу наблизитися до завершення ліквідації неписьменності в містах і значно знизити її рівень на селі.

Водночас, саме для цих років характерним стало посилення ідеологізації ліквідації неписьменності й адміністративного контролю за ходом її виконання. Ці процеси опосередковано відображали зміну політичного курсу керівництва країни. В нових умовах ліквідація неписьменності все більш виразно виступає як один з важливих засобів формування політичної свідомості населення, трансформації його політичних орієнтирів.

Отже, зазначимо, що аналіз ліквідації неписьменності на півдні України значно ускладнюється як відсутністю підсумкових даних щодо окремих періодів та національних груп, так і суперечливістю наявної статистики. Дослідники справедливо пов'язують це з її недосконалістю та труднощами обліку широкомасштабних соціальних процесів. Разом з тим наявний архівний і статистичний матеріал дає можливість з'ясувати регіональні особливості ліквідації неписьменності на півдні республіки, зробити обґрунтовані висновки. Головні з них такі: ліквідація неписьменності на початку 20-х рр. була назрілою і важливою проблемою першочергової ваги. Особливого значення вона набувала на півдні — багатонаціональному регіоні, де від культурно-освітнього рівня населення кожної національності значною мірою залежали не тільки добробут, перспективи національно-культурного розвитку, але і врегулювання міжетнічних проблем, мирне їх співжиття в майбутньому.

Ліквідація неписьменності в Україні почалася ще в роки громадянської війни, але загальноукраїнських масштабів вона набула в перші повоєнні роки, зокрема, на півдні республіки — з другої половини 1923 р., коли вдалося подолати найбільш тяжкі наслідки неврожаїв і голоду 1921/1923 рр.

Радянською владою ліквідація неписьменності розглядалась як передумова і важливий чинник культурної революції й перебудови суспільства на соціалістичних засадах. Тому партійні та державні органи намагалися розширити зміст ліквідації неписьменності, політизувати її, пов'язати оволодіння основами грамоти з формуванням у населення політичної свідомості, використавши її, таким чином, для розширення й зміцнення своєї соціальної бази. Але прагнення втиснути світогляд людей в обмежені рамки класового підходу, ігноруючи загальнолюдські гуманістичні цінності, навпаки, штучно звужують його і цим самим до певної міри знецінювало результати цієї корисної, важливої й необхідної справи.

На півдні України ліквідація неписьменності розвивалась як складова частина загальноукраїнської кампанії, з деяким відставанням на першому етапі. Однак вона мала й суттєві відмінності, регіональні особливості, зумовлені його багатонаціональністю. Рівні культурного розвитку корінного українського населення та етнічних груп регіону значно відрізнялися. Своєрідність ситуації в культурно-освітній сфері полягала в тому, що в багатьох національних групах, зокрема німців, чехів, росіян, євреїв рівень письменності дорослого населення перевищував відповідний показник українців. Це зумовлювалося багаторічною русифікаторською політикою царизму в сфері освіти, а з другого боку, — самим характером розселення українців, які на півдні проживали переважно в сільській місцевості, традиційно відірваній від міської культури.

Але й той же час серед національних груп були й майже повністю неписьменні, наприклад, татари, молдавани, греки. Отже, твердити, що неписьменність на півдні України була суцільною й рівномірною аж ніяк не можна. Справжня картина її розповсюдження була зовсім іншою: складною, різнонасиченою, по суті, мозаїчною.

Складна й неоднозначна ситуація в національно-культурній сфері регіону вимагала внесення коректив у реалізацію тут державної політики ліквідації фактичної нерівності націй. Адже на півдні України деякі з національних меншостей, що за офіційними уявленнями мали вважатися відсталими, передусім німці, чехи, шведи, завдяки сприянню царського уряду, кращій забезпеченості землею, вмілому господарюванню, використанню техніки й з інших причин, досягли вищого рівня господарського, а відтак і культурного розвитку, ніж більшість сільського населення корінної національності. З урахуванням цього ліквідація неписьменності на півдні республіки проходила, по суті, вибірково: меншою мірою торкнувшись національностей з високим рівнем письменності дорослого населення, вона концентрувалася на сільському українському населенні та дійсно відсталих у культурно-освітньому відношенні національних меншостях.

Розгортання ліквідації неписьменності в багатонаціональному регіоні привертало увагу державних органів до особливостей його національних відносин і тим самим, хай опосередковано, сприяло виявленню й своєчасному розв'язанню складних міжетнічних проблем півдня України, і не лише в сфері освіти.

Ставлення населення півдня України до ліквідації неписьменності також не було постійним. Воно залежало від різних факторів: соціально-економічної та внутрішньополітичної ситуації в регіоні, становища і перспектив національно-культурного розвитку кожної етнічної групи, культурної спадщини, що дісталася їм від царської Росії, масових агітаційних кампаній і освітньої політики радянської влади та ін. Загалом помітною є тенденція поступової зміни в їх настроях протягом 1923-1925 рр. від недовірко-насторожених до все більш відвертої підтримки й активної участі в ліквідації неписьменності.

Швидкій зміні настроїв населення на краще сприяло розгортання цієї роботи рідними мовами народів півдня України. Показовим у цьому відношенні було те, що коренізація лікнепів національних меншостей у цілому проходила навіть швидше, ніж українізація цих установ корінного українського населення.

При відсутності об'єктивних передумов для ліквідації неписьменності рідними мовами: вчительських кадрів, підручників, учбових програм тощо, вона проводилася російською мовою.

Створені для підготовки та перепідготовки ліквідаторів неписьменності курси й семінари, а в місцях проживання етнічних груп — національні секції — протягом кількох років у цілому задовольнили гостру потребу в педагогічних кадрах. Чимало було зроблено й для підготовки видання літератури для лікнепів. Але це завдання, особливо щодо видання літератури мовами малочисельних національних меншин, протягом всього десятиліття, що досліджується, залишалося актуальним і до кінця розв'язане не було.

Важливою причиною цього, як і інших невирішених проблем у сфері ліквідації неписьменності, була хронічна нестача коштів. Вона давалася взнаки те в ході розгортання мережі лікнепів, коли більшу частину витрат довелося покласти на місцеві бюджети. А отже, і темпи ліквідації неписьменності виявилися різними і значною мірою залежали від рівня економічного розвитку населення тієї чи іншої місцевості. Зокрема, й через це в Містах вони були значно вищими, ніж на селі.

Основу мережі лікнепів на півдні України, як і на решті території республіки, становили школи й групи ліквідації неписьменності. Але у віддалених селах і хуторах значно більшого ніж в цілому по республіці значення, особливо протягом перших років, набуло індивідуальне, або "пооди-

ноко-гуртове" навчання. Особливістю регіону були також політичні клуби та районні пункти лікнепу, що працювали в місцях проживання національних меншостей.

Після кількарічного відставання на початку 20-х рр. ліквідація неписьменності на півдні України пішла швидше, ніж по республіці загалом. У другій половині десятиліття вона охопила найбільш інертну та залежну від застарілих традицій масу населення — жінок національних меншостей.

Незважаючи на це та на досягнуті значні успіхи, зазначені вище труднощі й недоліки завадили успішному виконанню державної програми - завершенню ліквідації неписьменності в 1927 р. Вона не була повністю виконана і до кінця 20-х років.

Натомість, у цей період постали й інші проблеми: ліквідація малописьменності, вирішення якої також потребувало великих зусиль і значних коштів, та загроза "стабілізації неписьменності" через невисоку якість навчання. На їх розв'язання спрямовувалися основні зусилля освітніх органів півдня України в кінці 20-х років.

У цілому ліквідація неписьменності національних меншостей півдня України сприяла не лише підвищенню їх культурно-освітнього рівня, але пробудженню й розвитку у багатьох з них національної самосвідомості, поклала початок (хоч і не в чистому вигляді) складному й суперечливому процесу подолання наслідків їх багаторічної русифікації та асиміляції, прискорила консолідацію аморфних і в'ялих у минулому зародків національних утворень в етнічні спільності.

¹ Див., напр.: Ш е в ч у к Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. — К., 1963. — С. 47; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. - К., 1978. - С. 79.

²Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 5, спр. 326, арк. 6.

³Грамотность в России. — М., 1922. - С. 7—9.

⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 326, арк. 6 їв.

⁵Дымов К. С. Еврейское население юга Украины (Некоторые аспекты этнической характеристики) // Еврейское население юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1991. - С. 15.

⁶ В о р о н е ц ь Л. Неписьменность на Україні і боротьба з нею. — Харків, 1924.

⁷Э р д э Д. И. Неграмотность и борьба с ней. — Харьков. 1926. — С. 115—116.

⁸ Геть неписьменність. — 1924. — 31 грудня.

⁹ Ш е в ч у к Г. М. Назв, праця. — С. 50

¹⁰Г р и ш е н к о М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917—1957. — Наукові записки. Том IV. Серія педагогічна. - К., 1957. - С. 58.

¹¹ Ч а и ч у к Р. Д. Политико-просветительская работа Коммунистической партии среди крестьянства на юге Украины в 1920—1925 годы // Сборник трудов кафедры общественных наук Одесского института инженеров морского флота. Одесса, 1957. Вып. 2. — С. 114

¹² К у м а н е в В. А. Революция и просвещение масс. — М., 1973. — С. 128.

¹³ Вісті - 1921. - 12 квітня.

¹⁴ Цит. за: ЭрдэД. И. Указ. соч. - С. 131.

¹⁵Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. 235, оп. 1, спр. 236, арк. 374.

¹⁶ Там же, спр. 2136, арк. 25.

¹⁷ Там же, арк. 39.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 8 зв. - 9.

¹⁹ Там же, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 31.

²⁰ Там же, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 13.

²¹ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 7 зв.

²² Там же.

²³ Там же, спр. 141, арк. 97.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 19.

²⁵ Там же, ф. 166, оп. 4, спр. 977, арк. 20 зв.

²⁶ Там же, оп. 2, спр. 1769, арк. 17.

²⁷ Там же, оп. 5, сир. 826, арк. 7 зв.

- ²⁸ Там же, оп. 4, спр. 974, арк. 60.
²⁹ Там же, спр. 144, арк. 161.
³⁰ К у м а н е в В. А. Указ. соч. - С. 169.
³¹ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 144.
³² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 11, спр. 10, арк. 19; ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 31.
³³ Вісті. - 1924. - 20 жовтня.
³⁴ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 160.
³⁵ Там же.
³⁶ Правда. — 1925. — 5 листопада.
³⁷ И а у л ко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 106.
³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 8 зв.
³⁹ Д а н и л е н к о В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. — К. 1986. -С. 35.

А. Ф. ТРУБАЙЧУК (Київ), О. С. ЧЕРЕВКО (Київ)

Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. *

Питання про обмеження прав тред-юніонів поставало перед багатьма британськими урядами, і деякі з них були змушені йти на угоду з профспілками або навіть відступати перед їх натиском. Так, уряд Г. Вільсона в січні 1969 р. спробував провести через парламент законопроект "Замість розбрату", який модифікував право на страйки, лімітував їх і навіть вводив щодо страйкарів репресивні заходи судового порядку. В результаті цей білль не тільки не призупинив страйкову боротьбу, а навпаки, ще більше посилив її. Зрештою, під тиском тред-юніонів уряд Вільсона був змушений зняти законопроект з обговорення, але це в кінцевому результаті не врятувало лейбористів від поразки на загальних парламентських виборах у червні 1970 р. Консервативний уряд Е. Хіта, Ідо прийшов на зміну лейбористському, в серпні 1971 р. нашвидкоруч проводить через парламент акт "Про виробничі відносини", мета якого — звести до мінімуму права тред-юніонів, поставити страйк поза законом. Вказаний акт призвів до нового піднесення страйкового руху, що багато в чому зумовило падіння уряду Хіта у лютому 1974 р.¹²

Тому після приходу до лідерства в партії Маргарет Тетчер "нові торі" узяли курс на обмеження "свавілля профспілок" \ оскільки воно створювало штучні перешкоди на шляху розвитку господарства, лібералізації ринку, відновлення рівноваги на ринку зайнятості, що мало забезпечуватися "вільною грою природних економічних сил". Більше того, за оцінками консерваторів, профспілки гальмували науково-технічний прогрес і позбавляли національну економіку конкурентоспроможності, а також можливості набрати високих темпів розвитку¹³.

"Приборкання профспілок". наголошує британський історик П. Дженкінс, — є одним з найголовніших елементів революції Тетчер", оскільки політика торі несумісна із сильними профспілками³⁵. З метою послаблення позицій останніх, як відомо, було прийнято ряд антпрофспілкових законів у 1980, 1982, 1984, 1988 рр., що різко обмежили сферу, знизили ефективність їхньої діяльності.

* З а к і н е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 2

Варто зазначити, що політика тред-юніонів, спрямована на екстенсивний шлях розвитку, значне збільшення заробітної платні без урахування економічних проблем певною мірою сприяли зростанню інфляції, гальмуванню технологічного прогресу. Поряд з тим, хронічні страйки завдавали значних збитків і сфері соціальних послуг, спрямованих на підтримку значної частини британців, зокрема пенсіонерів, малозабезпечених родин тощо, тою чи іншою мірою впливали на загальне скорочення інших урядових соціальних програм. Як зазначав британський історик Е. Хобсбоум, у 70-ті рр. заохочувалися ілюзії з приводу політичного потенціалу тред-юніонів³⁶. Ці процеси призвели до критики робітничого руху з боку неоконсерваторів. Окрім приватизації й зростання аіасності, торі висунули альтернативу, яка передбачала відмову від доктрини суцільної зайнятості, індивідуалізацію трудових відносин, обмеження права на страйк, що загалом мало послабити роль тред-юніонів.

Після обрання лідером партії М. Тетчер доручила лорду П. Каррінгтону, тодішньому тіньовому міністру енергетики, "дати їй ключ" до розуміння проблеми тред-юніонів і, зокрема, шахтарів³⁷. Протягом 18 місяців його група детально вивчала проблеми, що склалися у вугільній промисловості. Лорд неодноразово зустрічався з багатьма зацікавленими бізнесменами, чиновниками Національного Управління вугільної промисловості (НУВП). Підсумком цих консультацій стали рекомендації, зміст яких зводився до того, що в епоху НТР профспілки набрали надмірної сили, яку слід вибити з їх рук.

Створена 1978 р. аналітична група на чолі з Ніколасом Рідлі (згодом — міністр транспорту в кабінеті М. Тетчер) підготувала спеціальну доповідь, що намітила заходи для вирішального двобою з бойовими профспілками. Малюся на меті дати повчальний урок Національній спілці гірників (НСГ)^{*}.

Нове керівництво партії не могло не рахуватися з тим, що на проблемі профспілок спіткнувся не один консервативний уряд. Проте свої наміри "загнуздати" профспілки воно було змушене, особливо на перших порах, ретельно маскувати, не ризикуючи негайно кинути прямий виклик організованому робітничому руху. Партійна верхівка обрала тактику поступового обмеження впливу профспілок, посилила ідеологічну кампанію, спрямовану на виправдання перед суспільством заходів, що готувалися урядом. М. Тетчер та її однодумці усвідомлювали необхідність ідеологічного забезпечення стратегії обмеження профспілкових свобод. Тому новообраний лідер торі проголосила "новий похід" на профспілки³⁸. Його складовими були такі заходи: посилення пропаганди та показної діяльності в дусі "торі — кращі друзі робітничого класу"³⁹, розгортання в консервативній пресі широкої кампанії ідеологічного та організаційного проникнення у профспілки; пошкваллення діяльності створеної ще наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. організації консерваторів-тред-юніоністів

^{*} Оскільки в разі приходу торі до влади новий конфлікт з шахтарями вважався неминучим, автори доповіді рекомендували створити значний резерв вугілля, проводити тактику звільнення кадрових робітників і добору неорганізованої робочої сили, внаслідок чого мала скорочуватися кількість членів НСГ, звужувалася сфера її діяльності. Було зроблено рекомендації, спрямовані на скорочення фондів страхування профспілок, штрафування його надходжень. Також намічались плани додаткового імпорту вугілля, розширення урядових закупок дешевого палива з Австралії, що добувалося там у відкритих вугільних розрізах, а також з країн ЄС. Рекомендувалося ввести на електростанціях подвійну систему енергозабезпечення (вугілля — нафта), підготувати "скебів" (штрейкбрехерів). Одне слово, були враховані особливості конфліктів між урядом і профспілками попередніх років. Комісія Рідлі рекомендувала обрати для вирішального двобою найбільш вигідний момент, при цьому максимальньо ізолювати шахтарів від інших загонів робітничого класу, особливо в енергетичній і газовій промисловості. Пропонувалося спеціально підготувати численні мобільні поліцейські сили та армію для успішних дій проти пікетників⁴⁰.

(КТЮ), яка до середини 1970-х рр. опинилася в стані повного занепаду; виступи самої М. Тетчер з деклараціями в дусі "промислового партнерства"⁴³.

Першою антипрофспілковою законодавчою акцією нового прем'єр-міністра став "Закон про зайнятість", що вступив у силу восени 1980 р. Розроблений під керівництвом Дж. Прайора, котрий обіймав посаду міністра з питань зайнятості (тому його ще називали "Законом Прайора"), білль рекламувався як захід, що мав на меті усунути лише окремі специфічні "зловживання" профспілкових організаторів своїми прерогативами. Насправді ж він розвивав на новому етапі ряд антистрайкових положень "Акта про виробничі відносини" 1971 р., що були енергійно відкинуті свого часу робітничим рухом⁴⁴. Закон 1980 р. значно обмежив право профспілок на пікети, заборонивши "повторне пікетування", пікетування транспортних засобів, що обслуговували "страйкуючі підприємства", пікетування інших підприємств, які брали на себе під час страйку виконання замовлень "страйкуючого" підприємства. Фактично дозволялося пікетування лише власного місця роботи, причому число пікетників не могло перевищувати шести чоловік⁴⁵. Закон Прайора забороняв такі "повторні заходи", як страйки солідарності та підтримку страйкуючих іншими підприємствами в інших галузях промисловості. Закон 1980 р. не зазіхав відкрито на принцип "закритого цеху"⁴⁶, який, до речі, до початку 1980-х рр. охоплював 1/2 всіх членів профспілок, але був спрямований на те, щоб підірвати його засади, заохочуючи з цією метою тих осіб, які відмовлялися вступати в профспілки на підприємствах, де діяв інший принцип. Згідно з законом 1980 р., робітникам надавалося право ухилитися від членства у профспілках. Його 6-та стаття закріплювала право робітників, звільнених на вимогу профспілок, звергтися до виробничого трибуналу із скаргою про необгрунтоване звільнення⁴⁴. До Закону про зайнятість 1980 р. було включено також статтю, що передбачала право на державні матеріальні дотації для проведення виборів шляхом голосування поштою.

До речі, праві торі вимагали здійснити ще радикальніші кроки щодо організованих трудящих, розраховуючи, що послаблені високим рівнем безробіття профспілки не зможуть енергійно протидіяти урядовим заходам.

Під їх тиском М. Тетчер доручила розробку нового законопроекту одному н своїх найближчих однодумців Н. Теббіту, замінивши ним "поміркованого" Дж. Прайора⁴⁵. Закон про зайнятість 1982 р. ("Закон Теббіта") був уже набагато радикальнішим і мав яскраво окреслену антистрайкову спрямованість. Незаконними оголошу валися усі політичні страйки, прояви міжнародної солідарності і взагалі будь-які страйкові заходи, про котрі не можна сказати, що вони "повністю або в основному" пов'язані з умовами найму⁴⁶. Передбачалися також заходи, спрямовані на підрив єдності профспілкових лав. Якщо раніше підприємці могли звільнити з роботи лише всіх страйкуючих разом, то новим законом вводилося "вибіркове" звільнення, що давало змогу дискредитувати найактивніших низових профактивістів. Дозволялося також звільняти тих страйкарів, які відмовлялися повернутися на робочі місця через 5 днів після отримання ними спеціального попередження. Відповідно до закону можна було за організацію страйків піддавати профспілки фінансовим санкціям. "Закон Теббіта" встановлював максимальні штрафи в розмірі від 10 тис. ф. ст. до 250 тис. ф. ст. залежно від чисельності профспілок. Причому розміри штрафу залежали від числа членів профспілок⁴⁷. Цей захід був особливо небезпечним, якщо врахувати загальне послаблення фінансового стану

* Практика британського профспілкового руху, відповідно до якої на підприємствах профспілки укладали угоду з підприємцями про те, що всі робітники повинні бути членами профспілок.

профспілок в умовах кризи. Закон передбачав розширення правової бази для наступу на право "закритого цеху", маючи на увазі збільшення розмірів компенсацій особам, що відмовлялися вступати в профспілки на підприємствах з обов'язковим профспілковим членством. Закон також надавав право робітникам, у разі їх звільнення, вимагати виплати компенсації із профспілкового фонду (до 20 тис. ф. ст.). Вводилося правило, згідно з яким кожних п'ять років необхідно було шляхом таємного голосування приймати рішення про існування "закритого цеху" (раніше це робилося тільки при утворенні нового "закритого цеху"). При цьому ставилася вимога, щоб на його підтримку висловилося 80 % усіх членів профспілки, або 85 % учасників голосування ⁴⁸.

Як тільки закон про зайнятість 1982 р. пройшов через парламент, тетчеристи почали підготовку третього антипрофспілкового закону. У січні 1983 р. Н. Теббіт опублікував Зелену книгу (консультативний документ) "Демократія в профспілках" ⁴⁹, у якій робилася спроба розірвати традиційні зв'язки між профспілками та лейбористською партією. Документ пропонував повернутися до закону, прийнятого консерваторами ще 1921 р., який зобов'язував членів профспілок заповнювати заяву про добровільну виплату політичного внеску *, з метою зменшити таким чином кількість платників і тим самим домогтися скорочення фінансових надходжень до каси опозиційної партії. Пропонувалося також регулярно ** проводити голосування з приводу членства в партії ⁵⁰. У дусі "демократизації" профспілок Н. Теббіт запропонував скасувати діючу в деяких з них заборону на обрання на керівні посади (генерального секретаря або голови) осіб, які не були членами лейбористської партії. Серед пропозицій Зеленої книги важливе місце посідала вимога про обов'язкове проведення таємного голосування перед страйком ⁵¹, причому таке голосування мало проводитися за ініціативою підприємців, за участю робітників, що не входили до профспілки.

Прагнучи змінити систему обрання лідерів місцевого та загальнонаціонального масштабу, що історично склалася у британському профспілковому русі, консерватори запропонували ввести єдину для всіх тред-юніонів формулу обрання керівників шляхом обов'язкового таємного голосування членів тред-юніону (причому тільки по пошті). У такий спосіб торі розраховували змінити існуючу в профспілках розстановку сил на користь правих або поміркованих елементів, посилити тиск іззовні на менш свідому частину членів профспілок і в кінцевому рахунку послабити вплив лівих ***.

* Раніше члени профспілок, що колективно входили до партії лейбористів, автоматично сплачували, крім профспілкового, ще й так званий політичний внесок, і лише у разі свого небажання вони мали подавати індивідуальну заяву про відмову сплачувати цей внесок. Але, як правило, таких заяв ніхто не подавав, побоюючись загального осуду або утисків з боку профбосів.

**У попередні роки рішення про встановлення політичного фонду та асоціації з лейбористською партією приймалося один раз і в подальшому перегляду не підлягало.

*** Намагання уряду М. Тетчер використати законодавчий механізм для нейтралізації діяльності профспілок наштовхнулося на широкий опір з їхнього боку. Важливим етапом на цьому шляху стала надзвичайна загальнонаціональна конференція виконкомів профспілок, що входили до БКТ, проведена 10 травня 1982 р. Відбулися також профспілковий аень боротьби проти "білля Теббіта", 24-годинний страйк докерів. Цілі райони оголосили "зоною, вільною від "закону Теббіта". 114-й з'їзд БКТ (вересень 1982 р.) схвалив резолюцію, що закликала до скасування антипрофспілкового законодавства торі і бойового опору його застосуванню. Щорічна конференція лейбористської партії також прийняла резолюцію, що засуджувала реформи консерваторів. По країні прокотилася хвиля масових страйків, виступів солідарності, хоча загалом опір антипрофспілковому законодавству на початку 80-х рр. не досяг того напруження, яким характеризувалися виступи десятима роками раніше (проти Акта про виробничі відносини).

Протягом свого першого терміну уряд М. Тетчер не ризикував надавати законам про зайнятість силу прямої дії, прагнучи домогтися трансформування бойового профспілкового руху на поміркований та респектабельний тред-юніонізм⁵². Саме тому напередодні загальних парламентських виборів 1983 р. торі повели розмову про можливість якогось "нового курсу" щодо профспілок, включаючи консультації з ними з приводу питань, що їх цікавлять. Домігшись у червні 1983 р. перемоги, консерватори взяли курс на продовження профспілкових реформ. В одному з інтерв'ю у вересні 1983 р. М. Тетчер заявила про наміри уряду кожні два роки вносити в парламент біллі про тред-юніони доти, доки "ми не доб'ємося, щоб усе було добре"⁵³.

Восени 1983 р. новий міністр з питань зайнятості Т. Кінг виніс на розгляд парламенту черговий антипрофспілковий білль. У його основу (з певними змінами) було покладено документ Н. Теббіта "Демократія в профспілках". Влітку 1984 р. білль пройшов через парламент як Закон про профспілки. Того ж року парламент прийняв ще один антипрофспілковий закон, який передбачав обов'язкове таємне голосування робітників відносно проведення будь-якого страйку за чотири тижні до його оголошення. При цьому страйк міг бути легітимним лише у тому випадку, коли за його проведення висловлювалося більше 70 % членів профспілки. В іншому разі він вважався незаконним. Цим кроком торі мали на меті унеможливити страйкові виступи робітників⁵⁴ або принаймні скоротити їх до мінімуму. Центральна роль у законі відводилася уложенню, згідно з яким усі профспілки, що сплачували політичні внески, зобов'язувалися не рідше одного разу на 10 років проводити серед своїх членів голосування з приводу сплати внесків до цих фондів у подальшому⁵⁵.

Таким чином, було здійснено спробу відірвати британський профспілковий рух від його політичного осередку — лейбористської партії*.

У цілому ж антипрофспілкове законодавство уряду М. Тетчер (на відміну від спроб Е. Хіта розправитися з профспілками "одним ударом", прийнявши у 1971 р. Акт про виробничі відносини) передбачало поступову їх трансформацію, крок за кроком %.

На перших порах М. Тетчер, не вдаючись до силових засобів, прагнула домогтися розколу у профспілках, послабити вплив у них лівого керівництва. У той час як згадуваний вище Акт про виробничі відносини рівною мірою зачіпав інтереси усіх профспілок, система антипрофспілкових заходів, запропонованих тетчеристами, враховувала специфіку окремих з них, затежно від статутів і традицій кожної. Найчіткіше основні риси цієї антипрофспілкової стратегії уряду виявилися в ході його зі-

* У відповідь на це у профспілках розгорнулася кампанія на захист політичних фондів, чоча окремі тред-юніони стали на бік уряду. Голосування, проведене 1985 р. у 38 спілках з приводу сплати політичних внесків, дало такі результати: 83 % висловилися на користь їх сплати, 16,7 % — проти. Проблема було знято з порядку денного. Але уряд торі не заспокоївся. Законодавче було скасовано Закон про профспілки 1913р., відповідно до якого тред-юніони мали право використовувати для політичних цілей кошти зі своїх загальних фондів. Водночас, Закон 1984 р. призупиняв такі форми діяльності профспілок, що не мали політичних фондів, як кампанія проти денационаїзації, проти соціальної політики консерваторів.

Не можна вважати випадковою таку характерну рису прийнятих консерваторами правових актів про працю, як їх досить ускладнена юридична форма і мова викладу. Президент Вищого апеляційного суду лорд Деннінг назвав частину закону про зайнятість 1980 р., де йшлося про пікетування, найбільш заплутаним розділом. Із яким він будь-коли зустрічався⁵⁷

ткнення з Національною спілкою гірників, коли кабінет М. Тетчер у відповідь на страйк вуглекопів перейшов до рішучих дій *.

Наступним кроком консервативного керівництва в підготовці до майбутнього конфлікту з шахтарями стало призначення (вересень 1983 р.) керівником НУВП Я. Макгрегора, який ще у США зажив собі слави "нищителя профспілок" **. Очоливши НУВП, заохочуваний згори, сімдесятидвохрічний Я. Макгрегор негайно приступив до здійснення урядового плану "модифікації" вугільної промисловості, узявши "курс на ліквідацію неекономічного виробництва". На початку березня 1984 р. НУВП оголосила про намір закрити протягом року 20 шахт і скоротити 20 тис. робітників ***. Слід зазначити, що ці заходи уряду проводилися відкрито з метою залякати страйкарів.

На початку 1985 р. шахтарський страйк пішов на спад. "Він завдав вагомих збитків англійській економіці ***, але, — за словами Лоусона, — не став початком кінця уряду Тетчер, як на це розраховував дехто" ⁵⁴. 5 березня 1985 р. НСГ прийняла рішення про організоване завершення страйку.

Уряд спромігся завдати профспілкам серйозного удару. Страйків в країні протягом 1985-1989 рр. стало менше, ніж за попередні роки ⁶⁰. Настало відносно затишшя. Поразка вуглекопів послабила вплив лейбористської партії й посилила поглиблення розколу в ній, що стало одним із чинників невдачі лейбористів на виборах 1987 р. Послаблення позицій головних супротивників М. Тетчер і допомогло їй позбутися перешкод, що стояли на шляху до здійснення економічних і соціальних планів нових

* Як уже вказувалося, торі задалегідь готувалися до зіткнення з НСГ. ретельно обираючи засоби і час для цього. У країні створювалися значні резерви вугілля, особливо на електростанціях; заохочувався найм автотранспортними компаніями водіїв вантажівок, які не були членами профспілок, аби забезпечити безперервне перевезення вугілля у разі виникнення надзвичайних обставин ¹⁸.

Цілеспрямована політика консерваторів передбачала витіснення вугілля іншими видами енергетичної сировини.

""Прибувши на запрошення консервативної адміністрації 1981 р. до Великої Британії із США для запровадження американських методів модифікації промисловості, Я. Макгрегор зарекомендував себе як активний провідник урядової політики наступу на націоналізовані галузі економіки. На посаді голови "Бритиш стіл корпорейшн" він домігся скорочення половини металургів.

*** Шахтарі відкинули диктат уряду, і 20 березня 1984 р. розпочався страйк, на чолі якого став лідер НСГ А. Скарплл. Страйк гірників тривав майже рік. Особливістю цього страйку стала не тільки його тривалість, масовість і наполегливість, — з самого початку його супроводжувала обстановка жорстокості й насилля, навмисно створена урядом ⁶¹. Задалегідь підготовлені поліцейські підрозділи для придушення страйків і особливо мобільних пікетів, спеціально дібрані штурмові групи з бронемашинами, гранатометами, пожежним устаткуванням з могутніми водометними пристроями — всі вони тільки чекали команди, куди спрямувати свої зусилля. Такого масштабу поліцейських операцій у мирний час Британія ще не знала, відзначали англійські газети ⁶².

Відразу ж після початку страйку керівництво профспілки попередило усі місцеві організації про підготовку поліцейських операцій, найбільш масштабних після історичного страйку 1926 р.

Під захист поліції було взято штрейкбрехерів (скебів), проти страйкарів цілеспрямовано велася пропагандистська кампанія у пресі. "Білі перуки" (так називають у Великій Британії судових чиновників) штампували вирок про накладення на місцеві організації профспілки шахтарів штрафів, арешт їхнього майна, позбавлення керівників права розпоряджатися страйковими фондами. Кожен крок керівників профспілки контролювався відповідними органами, діяла система підслуховування нетелефонних розмов А. Скаргілла та більшості лідерів НСГ. М. Тетчер не раз звинувачувала шахтарів у тому, що вони є "п'ятою колоною політичних авантюристів, що прагнуть підірвати основи британського способу життя" ⁶¹.

**** За підрахунками профспілок, загальні втрати від страйку, завдані національній економіці через неупливість уряду, становили понад 6 млрд. ф. ст. Цю цифру визнав пізніше й міністр фінансів Н. Лоусон у своїй бюджетній доповіді в палаті громад ⁶⁴.

торі. Як писав згодом її біограф, "поразка Скаргілла означала перемогу над найбільшою загрозою "тетчеризму", що існувала в роки перебування при владі іншого уряду. Але методи, якими було досягнуто успіху — "насилля над насиллям" - багатьма у Великій Британії було сприйнято без ентузіазму. Перемога над шахтарями не принесла М. Тетчер, на відміну від фолклендської війни, великих лаврів і не сприяла підвищенню її особистого авторитету в країні" ⁶⁵.

Для закріплення успіхів у боротьбі з страйкарями палата громад 1987 р. прийняла закон про подальше розширення повноважень поліції в протидії "масовим не порядкам". Поліції надавалася свобода дій у придушенні будь-яких маршів і демонстрацій. Уряд торі асигнував 2 млн ф. ст. на спорудження поблизу Лондона центру підготовки підрозділів поліції спеціального призначення. Було навіть видано підручник, що популяризував такі методи, як "врізання" у натовп демонстрантів клином, "терор проти всіх без розбору", "виведення з ладу" тощо. 1990 р. було прийнято ще один білл, у якому заборонялися акції солідарності, дозволялося звільняти робітників у разі їхньої індивідуальної участі в неофіційних акціях, впроваджуватися посади незалежних контролерів для проведення і перевірки підсумків голосування в тред-юніонах тощо ⁶⁶.

Закон 1988 р. захищав штрейкбрехерів від заходів профспілок, навіть якщо страйк був визнаний законним і його проведенню передувало обов'язкове голосування, у ході якого дана особа висловлювалася разом із більшістю на користь страйку. Не можна не враховувати і той факт, що антипрофспілкове законодавство торі прагнуло протипоставити особу робітника профспілкам. Британське право у своїй основі індивідуалістичне, колективні права і свободи обмежені. Закон 1988 р. робив особливий наголос на судовому захисті штрейкбрехерів від "невиправданих" заходів профспілок ⁶⁷.

Враховуючи непопулярність антипрофспілкового законодавства, уряд пішов на значні витрати у розмірі 277 337 ф. ст. для випуску пропагандистських листівок на захист Робітничого акта 1988 р. Цей факт, щоправда, став приводом для гострих парламентських дебатов ⁶⁸.

Послідовна й цілеспрямована діяльність уряду щодо законодавчого обмеження страйкової боротьби і активні дії проти страйкарів зрештою дали позитивні результати, якщо мати на увазі суто економічний ефект. Проте зрушення в суспільній думці щодо оцінки цієї діяльності торі відбувалися надто повільно.

Значний інтерес викликає результат опитування англійців стосовно проблем профспілкового законодавства наприкінці 1990 р. 6 із 10 опитованих вважали за необхідне змінити закони, 86 % підтримувати право тред-юніонів на створення організації за місцем роботи, 78 % підтримувати право профспілок на організацію мирних пікетів, 70 % вважати, що тред-юніони повинні мати право самостійно визначати свої права й обов'язки, 59 % дотримувалися думки, що кожна людина має право на страйк, 28 % відповіли на це запитання негативно. Важливо підкреслити, що 48 % опитованих виступали за підтримку права тред-юніонів виключати із своїх лав людей, які не визнають демократично прийнятих рішень, 35 % - проти цього ⁶⁹.

Але, з іншого боку, неправомірно було б і недооцінювати позитивні результати антипрофспілкової політики уряду М. Тетчер. У період його перебування при владі істотно скоротилася кількість страйків. Якщо протягом 70-х рр. у середньому щороку відбувався 2601 страйк, то у 1988 р. їх було всього 725.

Значно зменшилася й кількість членів профспілок — з 12,2 млн у 1979 р. до 9,1 млн наприкінці 1987 р. Особливо помітне скорочення відбулося серед транспортників і некваліфікованих робітників (на 1 млн), об'єднаних профспілок машинобудівників і профспілок гірників. Кількість членів профспілок, що входили до складу БКТ (від загального числа робочої сили), скоротилася з 50 % до 40 %. Зменшилася підтримка лейбористської партії. На парламентських виборах за лейбористів голосувало менше 40 % членів профспілок, тоді як у 60-ті рр. цей показник перевищував 70 %. Профспілкові лідери стали прагнути до встановлення тіснішого співробітництва з консервативною партією ⁷⁰.

Уже в другій половині 80-х рр. цілеспрямована діяльність уряд\ М. Тетчер дала конкретні результати. 1986 р. безробіття у країні значно знизилася. Темпи інфляції впали до 3 %, видатки споживачів порівняно із попереднім роком зросли на 6 %, обсяг промислового виробництва збільшувався щоквартально на 1,2 % (найвищий приріст після 1980 р.). Багатомісячний дефіцит у зовнішній торгівлі, нарешті, змінився позитивним сальдо у 132 млн дол. "

Відбулися позитивні зміни й у соціальній сфері. На зміну жорсткій економії перших років прийшло підвищення заробітної плати державним муніципальним службовцям, вчителі дістали надбавку до заробітної плати у розмірі 22 % протягом 1987-1988 рр. Більше того, при затвердженні державного бюджету на 1987 рік міністр Н. Лоусон оголосив про намір уряду на наступні два роки збільшити урядові видатки на соціальні потреби на 14.5 млн дол., при тому, що лєвова частка їх мала йти на потреби освіти, охорони здоров'я та інші соціальні програми.

Ліі наміри уряду підкріплювалися реальними економічними показниками. Темпи економічного зростання у Великій Британії навесні 1987 р. з розрахунку на рік становили 3 проценти. Це був найвищий показник у Європі і вдвічі більший за той, що був по країні в 1979 р., коли М. Тетчер прийшла до влади ⁷¹.

Наприкінці 80-х рр., коли практично в усіх індустриально розвинутих країнах фаза економічного зростання змінилася рецесією, тобто черговим скороченням темпів виробництва, постала необхідність оперативного перегляду урядами цих країн економічної стратегії на майбутнє. Загальмувалися темпи економічного розвитку й у Великій Британії, що завдало удару насамперед по престижу прем'єр-міністра, а також стало одним із чинників її відставки у листопаді 1990 року. Із відходом Маргарет Тетчер від керівництва партією та урядом консерватори поступово втратили підтримку більшості електорату. Її наступники — прем'єр-міністр Джон Мейджор та новий лідер партії Вільям Хейг виявилися недостатньо вправними політиками і не змогли гідно продовжити триумфальну ходу своєї визначної попередниці. На виборах у травні 1997 р. консерватори поступилися більшістю в палаті громад лейбористам на чолі з Тоні Блером, який, щоправда, в ході своєї передвиборної кампанії навесні 1997 р. змушений був віддати належне політичній спадщині М. Тетчер. Принагідне зазначимо, що в ході самої кампанії лейбористи значною мірою поновили свої гасла і, як відзначав Івор Габер — один з іміджмейкерів Тоні Блера. робили ставку не на свого традиційного партнера ~ тред-юніони, а на середній клас, чим і забезпечили собі перемогу, відібравши у консерваторів значну частину їхнього традиційного електорату ⁷³.

- ³² Parliamentari affairs. - 1985. Vol. 38. - P. 330-340.
- ³³ Степанова Н. М. Британский неоконсерватизм и трудящиеся. - М., 1987. - С. 54.
- ³⁴ Ершов С. А. Общенациональная забастовка шахтеров в Великобритании: причины, характер, значение // Рабочий класс и современный мир. — 1985. — № 4. — С. 39—47.
- ³⁵ Jenkins P. Mrs. Thatcher's Revolution. - L., 1989. - P. 369.
- ³⁶ Hobshaw E. J. Politics for a rational left: Polit writing, 1977-1988. - L., N. Y. 1989. - P. 31.
- ³⁷ Трубайчук А. Ф. Классовая борьба английских шахтеров (1972—1985 гг.). — К., 1988. - С. 12.
- ³⁸ The Economist. - 1976. - March 6. - P. 20.
- ³⁹ The Right Approach to the Economy. L.: Concervative Central Office (CCO), 1977.
- ⁴⁰ The Economist. - 1976. - May 27. - P. 21-22.
- ⁴¹ The Times. - 1976. - October, 8.
- ⁴² Lewis R., Simpson B. Striking a Balance. Employment Law after the 1980 Act. Oxford, 1981; Labour research, 1985. - October. - P. 259.
- ⁴³ Democracy in Trade Unions. — L., 1983.
- ⁴⁴ Employment Act. - JL, 1980.
- ⁴⁵ Степанова Н. М. Указ. соч. - С. 115.
- ⁴⁶ Там же. - С. 116.
- ⁴⁷ Employment Act. - L., 1982.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Democracy in Trade Unions. — L., 1983.
- ⁵⁰ Степанова Н. М. Указ. соч. — С. 117.
- ⁵¹ Там же. - С. 118.
- ⁵² Там же. - С. 125.
- ⁵³ The Director - 1983. - September. - P. 25.
- ⁵⁴ Morning Star.-5.VI.1984.
- ⁵⁵ Trade Union Act. - L., 1984.
- ⁵⁶ Попов В. И. Маргарет Тетчер: человек и политик. - М., 1991. - С. 214-215.
- ⁵⁷ Стрижова И. Итоги жесткого курса тори // Международная жизнь. — 1987. — № 3. - С. 66.
- ⁵⁸ The Economist. - 1976. - May 27. - P. 21-22.
- ⁵⁹ Попов В. И. Указ. соч. - С. 214-227.
- ⁶⁰ Riddle P. Назв, праця. - С. 50.
- ⁶¹ Le Matin. - 24.X. 1984.
- ⁶² Tribune. - 21.XII.1984.
- ⁶³ New Statesman. - 24.IV. 1984.
- ⁶⁴ Morning Star. - 20.1.1984.
- ⁶⁵ Попов В. И. Указ. соч. - С. 214-227.
- ⁶⁶ Employment law a TUC briefing. - L., Summer 1990. - P. 6.
- ⁶⁷ Employment Act. - L., 1988.
- ⁶⁸ Hous of commons. Official Report; Session 1988-1989. - Vol. 150. - P. 584.
- ⁶⁹ The Economist. - 1990. - January, October. - P. 27.
- ⁷⁰ Riddle P. Назв, праця. - С. 54.
- ⁷¹ Огден К. Маргарет Тетчер, женщина у власти. — М., 1992. — С. 405.
- ⁷² Там же. - С. 405-410.
- ⁷³ Матеріали практичного семінару: Вибори 1997 року у Великій Британії, їх уроки для України. Київ. Академія праці та соціальних відносин Федерації профспілок України.
6 квітня 1997 р. (Із особистого архіву авторів).

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. В. ВЕРБА (Київ)

Кость Штеппа

В історичній науці України важко знайти іншу постать, котру так завзято лаяли і на батьківщині, і за її межами, як Кость Штеппу. Це була помітна і колоритна фігура на небосхилі вітчизняної гуманітарної науки 20—30-х років ХХ ст. Мабуть, мало сказати, що це був блискучий вчений, один з кращих знавців стародавнього світу, відомий дослідник-медієвіст, високопрофесійний спеціаліст-етнограф. Помітний його внесок і в ділянці фольклористики. Свого аналізу ще чекають десятки талановитих студій Костя Тодосьовича, які рясно заповнили сторінки тогочасних суспільствознавчих українських часописів. Науковий статус вченого був увінчаний рідкісними лаврами доктора історії європейської культури, а викладацький хист — відзнакою професора низки вищих шкіл. Однак уся ця велич, добута цілеспрямованою, напруженою працею, загубилася в потоці літератури різних політичних спрямувань. Натомість, громадська діяльність Костя Штеппи роздута до циклопічних розмірів. Можливо, дехто закине нам нехтування численною публіцистикою, що існує про цей бік життя суспільствознавця. Ми знаємо її й високо, хоч і критично, оцінюємо. Проте не можемо не зазначити, що в ній майже цілком ігнорується його значний, навіть і для свого продуктивного часу, науковий доробок. Вочевидь, такий підхід навряд чи можна визнати за слухний, бо він набагато збіднює наші знання про один з величних, а заразом і трагічних перодів національної історії. Звичайно, Штеппа належить своїй добі, він є продукт певної епохи і таким залишиться назавжди. Свій присуд історія вже зробила, однак історики їде не сказали свого останнього слова про цього фахівця. Більше того, як не дивно, на сьогодні ми ледве чи маємо його коротеньку біографію, тому тут вперше хочемо подати його портрет, атасне, ескізи до його життєпису і творчості, що ще чекають на повне й об'єктивне висвітлення.

Лохвиця — старовинне, мальовниче, оспіване в історичних джерелах містечко на Полтавщині — батьківщина Костя Штеппи. Саме в ньому 3 (16 за н. ст.) грудня 1896 р. з'явився на світ майбутній літописець минувшини. Його батьком був православний священик Феодосій (Тодос) Єфремович Штеппа — син німецького переселенця, а матір'ю — Неоніла Євдокимівна, дочка місцевого полтавського поміщика Є. Лобунського. Свого часу дід Костя Штеппи — Єфрем (Єфреїм) Штеппа на запрошення іменитого князя Голіцина став працювати по найму в його багатому заповіднику лісничим і залишився назавжди в Україні. Важко сказати, як складалося життя Єфрема Штеппи в голіцинському маєтку, однак достеменно відомо, що його нащадок Феодосій (Тодос) ще дитиною заїшвився сиротою. Зрештою, російський вельможа взяв хлопчика під свою опіку, дав йому освіту в Полтавській духовній семінарії, сприяв переходу в православ'я, а після його одруження — і в отриманні приходу².

Окрім наймолодшого Костя, в родині Штеппи зростає ще двоє дітей — Микола і Вольдемар, їх доля склалася трагічно — Микола був прапорщиком російської армії і загинув на фронті 1916 р., а Вольдемара.

як католицького священика, захопила репресивна хуртовина, і він навіки згинув у лихому 1938 р. Ця родинна трагедія позначилася на всьому житті Костя Штеппи (на початку ХХ ст. він про це, природно, ще не знав). По досягненні сином шкільного віку батьки віддали його в полтавську духовну семінарію, маючи надію на продовження ним церковної кар'єри. Однак цьому не судилося здійснитися. Костя вже вабила історія. Вичленяючи світоглядні позиції майбутнього дослідника, ми явно бачимо, що на його формування впливав історичний ґрунт і те оточення, в якому він зростав. І справді, Лохвиця, Полтава, а згодом і вся Полтавщина з її споконвічними історичними традиціями, вплетеними в народні думи і легенди. - ось те середовище, яке благотворно впливало на його зростання і, зрештою, формувало майбутнього вченого. Необхідно сказати, що до цього доклали багато зусиль і його рідні, особливо батько -- знавець церковно-релігійних джерел. Підкреслюючи цю обставину, зазначимо, що Кость Штеппа вже змолоду усвідомлював себе ледве чи українським істориком, а скоріше знавцем всесвітньої історії, ерудитом античності. Це цілком логічно, якщо взяти до уваги, що предки майбутнього вченого походили з Німеччини, де залишилося його родове коріння. Що й казати. але там особлива увага приділялася вивченню саме давньоримської і давньогрецької культури.

Мабуть, ці обставини привели його в 1915 р. на історико-філологічний факультет Петроградського університету, де споконвіку існувала сильна класична школа, однак і тут дух українства його не покинув. Під час навчання Кость Штеппа заприятелював з Ю. І. Озерським (Зебницьким). тоді молодим, але вже доволі авторитетним членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), а пізніше — з 1927 р. — завідуючим Укрголовнауки. Вплив Юрія Івановича на Костя Тодосьовича був дуже значним, вони разом відвідували засідання українського клубу в північній столиці, і хоч останній формально і не був членом УПСР, але цілком поділяв її програму³. Без сумніву, в подальшій науковій кар'єрі історика дружба з Ю. І. Озерським відіграватиме неабияку роль. Без малого 20 років триваю це приятелювання. В 1919 р. друзі переїхали до Ніжина, де обоє закінчили місцевий Інститут народної освіти. В 20-х роках Юрій Іванович працював у Харкові і Києві в системі Наркомату освіти. На початку 30-х років його було заарештовано, що поклато край товариським відносинам із К. Штеппою.

Здобути освіту в Петроградському університеті Штеппі тоді не вдалося. Події першої світової війни дедалі активніше давалися взнаки, і з другого курсу він перейшов у військове училище. Важко сказати, які чинники вплинули на його рішення, найвірогідніше, до цього спричинили смерть брата Вольдемара і матеріальна скрута. Немаловажним видається й фактор патріотизму, хоча для нащадка німецького переселенця воювати проти батьківщини своїх прашурів було справою нелегкою. Все ж вибір було зроблено, і Кость Штеппа, залишивши посаду помічника бібліотекаря в книгозбірні Міністерства фінансів, де він 1916 р. трохи підробляв, іде (після закінчення армійської школи) прапорщиком на фронті. В одній з автобіографій доби Другої світової війни він зазначав, що служив у 1-му гвардійському полку і був двічі поранений⁴. Вже в радянські часи в деяких рідкісних анкетних даних Штеппи, які нам вдаюся віднайти, він незмінно писав, що в царській (1916-1918) і в Червоній (1920-1921) арміях не служив⁵. Що ж до свого життя в 1919 р., то він уперто писав, що працював на посаді завідуючого Центральною бібліотекою міста Ніжина⁶. Звичайно, ні скориговані життєписи, створені в час панування терору, неповністю відтворюють його біографію. Сьогодні ми можемо дещо додати

до розповіді про його нелегке життя. Як вдалося з'ясувати, в 1919-1920 рр. доля закинула К. Т. Штеппу спочатку в Добровольчу армію Військових сил півдня Росії генерала Денікіна, а пізніше і в Російську армію барона Врангеля. Саме з нею в 1920 р. він пережив трагедію білого руху. Теперішні дослідження красномовно засвідчують, що тоді більшовицькими каральними органами в Криму було розстріляно та закатовано щонайменше 40 тис. із 60 тис. офіцерів, солдат і юнкерів у міжгір'ях кримської яйли⁷. На щастя, Штеппу ця участь обминула... Потрапивши пораненим у полон, він опинився в госпіталі, де йому поталанило чудом приховати свій офіцерський чин і документи, а отже, врятувати життя. Далі було, як у детективній історії. Після одужання й виписки з госпіталю йому вручили посвідку, в якій зазначалося, що він — українець, а в прізвищі було пропущене друге "п"⁸. Надалі так і довелося підписувати — "Штепа". Цей факт, який сьогодні не відомий дослідникам, вартий окремої згадки.

Деякий час Кость Тодосьович учителював у червоноармійській школі під красномовною назвою "Військово-інженерна дистанція" в м. Ромни (1920—1921 рр.), а в 1921 р. перебрався в Ніжин, де обійняв посаду завідуючого клубом. Ніжин — невеличке провінційне містечко зі старими й гучними традиціями — славився своїм Історико-філологічним інститутом, перетвореним з часом на Інститут народної освіти (ІНО). Але не тільки це вабило молодого історика-початківця і колишнього воїна. Саме тут проживала його наречена — Валентина Леонідівна Шепелева (нар. у 1902 р.) — дочка чиновника Леоніда Михайловича Шепелева і дворянки Антоніни Прохорівни Набокової. Згодом молоді люди одружились, і після весілля Валентина Леонідівна вступила до Ніжинського ІНО. В цьому ж інституті продовжив своє перерване війною навчання і Кость Тодосьович. Закінчивши його з відзнакою, він у березні 1922 р. був зарахований аспірантом до створеної Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО по секції античної культури. В 1924 р., після громадського захисту промоційної праці (прообраз кандидатської) "Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства"⁹ він був переведений до розряду наукових співробітників і затверджений на цій посаді Укрпрофобром¹⁰. Новий статус дав можливість Штеппі залишити тимчасові підробітки в бібліотеці робітничого клубу і в семирічній школі, дещо забути про хронічні злидні та приділити весь час науковій та педагогічній роботі. Тим часом і Валентина Леонідівна закінчила ІНО з відзнакою і надалі викладала російську мову і літературу в місцевій школі. Навчання не завадило зростанню сім'ї. Невдовзі у подружжя Штепп народилося двоє дітей — дочка Аглая (1924 р.) та син Еразм (1925 р.).

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови — явище помітне в тогочасному науковому світі України. Там працювала плеяда талановитих фахівців у галузі гуманітарних наук. Серед них слід згадати члена-кореспондента АН СРСР, професора В. І. Резанова, професорів І. І. Семенова, І. Г. Турцевича, М. М. Бережкова, О. І. Покровського, О. С. Грузинського, наукових співробітників А. Г. Єршова, О. О. Карпека, М. Н. Петровського, Є. А. Рихліка". Деякий час членом ніжинського наукового осередку вважався видатний історик української церкви, освіти і культури, колишній академік ВУАН К. В. Харлампович. Саме його, самотнього і висланого з Києва, пізніше буде підтримувати, даючи невеличкий підробіток у місцевому ІНО К. Т. Штеппа¹². Звичайно, таке оточення благотворно впливало на зростання молодого і перспективного науковця. Певне значення мала і та обставина, що в

Ніжині з давніх давен сконцентрувалися цінні архівні матеріали, які добре збереглися. Славилося місто й багатючими різноманітними фондами і чудовою бібліотекою з чималими раритетами¹³. Отже, працювати тут було цікаво. Говорячи про Штеппину наукову діяльність у Ніжині, слід згадати і його вчителя — відомого вченого і педагога І. І. Семенова. Саме він, одним з перших, побачив у початкуючого науковця дар талановитого дослідника і сприяв його зростанню. Під керівництвом І. І. Семенова Кость Тодосьович почав опрацьовувати проблематику походження раннього християнства. Пізніше він із вдячністю й повагою присвятив одну із своїх серйозних праць пам'яті свого рано померлого наставника¹⁴. Хоча Штеппа входив до секції античної культури (керівник -- доктор всесвітньої історії, проф. О. І. Покровський, члени І. Г. Турцевич, Т. П. Алексеев, В. К. Пухтинський), все ж найміцніші зв'язки, ов'язні серпанком романтизму, встановились у нього з майбутнім відомим істориком, а тоді керівником секції української і російської історії М. Н. Петровським. Майже 20 років продовжувалась ця дружба, і в житті Штеппи вона відіграла значну роль, їх об'єднували, найвірогідніше, схожі обставини виховання і глибока релігійна духовність. Адже не секрет, що Микола Неонович походив із священицького середовища і в свій час, як і Штеппа, скінчив семінарію¹⁵. Основна праця молодого дослідника проходила в секції античної культури, що розробляла актуальні для тогочасної науки питання давноминулої історії: а) аспекти, важливі з боку емпіричної соціології античності та сучасності; б) проблеми, що мають значення для з'ясування марксизму (уявлення Маркса та Енгельса про старий світ); в) справи, що з'ясовують античні елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та старовинному письменстві.

Штеппа зарекомендував себе активним і цілеспрямованим працівником. Його доповіді часто лунали на кафедрі і ставали ареною гострих і цікавих дискусій. Відвідувачам пленарних засідань запам'ятались його реферати: "Організація вільних робітників в античному світі". "Актуальність вивчення античної культури"¹⁶, "Процес утворення міфів у найдавнішій Історії еллінської релігії", "Головні риси іудейської демонології в порівнянні її з античною"¹⁷, "До староукраїнських космогонічних легенд"¹⁸ та ін. Навіть цей невеличкий перелік лекцій молодого науковця свідчить про його історичний хист і глибоку фахову обізнаність.

Водночас К. Т. Штеппа чимало праць підготував до друку. Так, у видавничих планах незмінно згадувались його праці, які на фоні тогочасного посиленого вивчення історії України виглядали доволі поодинокими: "Економічна роль релігійно-культових установ в Античному Світі. Земельні володіння стародавніх грецьких храмів"; "Переклад уривків "Правдивого Слова" Цельса проти Христа й християнства", "Атеїзм в Древньому Світі", "Про релігію в соціалістичних системах від Платона до Леніна". Звичайно, чимало з його доробку йшло в руслі ідеологічних установок Комуністичної партії і, зрештою, було віддзеркаленням шаленої антирелігійної кампанії. Та все ж для наукової особистості Штеппи тих років характерні інтелігентність, висока авторська культура, самостійність наукового мислення, ширість самовираження. Його праці вимагали опрацювання значної літератури іноземних авторів, глибокого знання стародавніх джерел. Тому не дивно, що фахівець досконало володів німецькою та російською мовами, добре знав давньогрецьку, французьку та англійську. Це наочно засвідчила його найбільша монографія "Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства)", яку він підготував як докторську дисертацію і

опублікував у друкованому органі Ніжинського ІНО 1926-1927 рр.¹⁹ Про неї був високої думки позбавлений звання академіка ВУАН К. В. Харлампович²⁰. Штеппі не вдалося цілком обминути урядові загати - Агітпроп ЦК КП(б)У нав'язав йому популярний виклад дисертації для друку в Держвидавї України під назвою "Як виникла віра в демонів та ангелів". Зрозуміло, що праця була орієнтована на широкий читацький загат в рамках боротьби з релігійними пережитками. Ідеологічна спрямованість її цілком ясна. Мабуть, це розумів і Кость Тодосьович, однак влітку 1926 р сам, чи за намовою того ж таки Агітпропу ЦК КП(б)У подав її в преміальну комісію до Укрголовнауки з метою отримати винагороду²¹. Проте цей досконально перероблений, догматичний виклад не знайшов підтримки у вимогливого рецензента українського сходознавця А. П. Ковалівського (18 липня 1926 р.), який зосередив увагу на вадах дослідження і зрештою вважав, що праця ні з наукового, ні з популяризаторського погляду не варта відзначення премією²². В унісон прозвучав висновок орієнталіста М. Л. Константинопольського, який експертував брошуру Штеппі у вересні 1927 р. У рецензії він зазначав, що працю не можна вважати науковою, вона страждає відсутністю будь-якого методу, в ній багато протиріч та непродуманих тверджень, і на завершення, як і Ковалівський, заперечував проти її преміювання²³. Звичайно, Штеппа і сам усе це добре усвідомлював, тому того ж року частково переробив дисертацію і невдовзі подав її на присудження наукового ступеня доктора історії європейської культури під загальною назвою "До релігії історії античного світу в добу зародження християнства"²⁴, але згодом вирішив представити її під старою назвою: "Нариси з історії античної й християнської демонології". В той час захистити докторську дисертацію було справою нелегкою, враховуючи боротьбу різних наукових шкіл. До того ж сама процедура захисту була поставлена під суворий ідеологічний контроль, бо йшлося про підготовку радянських кадрів творчої інтелігенції, в руках якої маю зосереджуватися виховання молоді, а отже, і майбутнє більшовицької держави. Зазначимо, що жоден з київської неосоціологічної школи істориків академіка М. С. Грушевського не удостоївся такої честі. Поодинокими були випадки захисту докторської дисертації і для соціально-економічної школи академіка Д. І. Багалія (наприклад, О. П. Оглоблиним), хоча остання й розгортала свою роботу на ґрунті раннього марксизму. Марксистський напрям, репрезентований працюючим і впливовим істориком М. І. Яворським, здається, так і не допоміг нікому отримати докторський ступінь. Та все ж, існувала система *honoris causa* (за заслуги), коли цей високий ступінь одержувати за особливо визначні досягнення без захисту дисертації (М. І. Яворський, М. Є. Слабченко)²⁵. Ми хочемо підкреслити, що в цьому питанні їде не все ясно і воно вимагає додаткового дослідження, однак сьогодні вже зрозуміло, що самотужки історик навряд чи зміг би подолати цей високий науковий бар'єр.

Однак, незважаючи на всі труднощі, восени 1927 р. в Одесі під егідою Укрголовнауки, як повідомляв К. Т. Штеппа Михайлу Грушевському в листі від 15 листопада 1927 р., відбувся його успішний захист на кафедрі літератури, яку очолював М. І. Мандес²⁶, а 26 листопада того ж року комісія вчених ступенів Укрголовнауки за підписом професора Палладіна повідомила К. Т. Штеппу про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури²⁷. Це був справжній тріумф молодого вченого. Мабуть, не варто говорити, що цей здобуток подвоювався, адже був досягнутий провінційним дослідником. Вірогідно, що ключову роль відіграв тут Ю. І. Озерський (Зебницький). Після одержання Штеп-

пою високого наукового ступеня його авторитет як суспільствознавця набагато зріс. Піднявся його престиж і як викладача Ніжинського ІНО, де він працював з 1 вересня 1924 р. Ніжинський ІНО — цікава сторінка в житті гуманітарія, яка вимагає окремого дослідження, ми ж тут тільки зазначимо, що з цим вузом він був зв'язаний майже 10 років — спочатку як студент, потім як аспірант і насамкінець як професор по спеціальності "всесвітня історія та лінгвістика". Навіть при поверховому огляді його фахових зацікавлень вражає спектр лекцій, семінарів і практичних занять, з якими він йшов в аудиторії. Так, на факультеті соціального виховання (ФСВ) він викладав методіку суспільствознавства та політосвіти, навчав молодь німецької мови, а на факультеті робітничої освіти читав лекції з питань політекономії. На вищезгаданих факультетах студенти слухали його високофахові лекції з проблем античного і стародавнього світу, медієвістики. Говорячи про Штеппу як педагога, вихователя молоді, варто підкреслити, що це була людина високої культури, знавець минувшини, водночас, гостро чутливий до всього нового. Його лекції й доповіді, виголошені українською мовою, відзначалися майстерною трибунною риторикою із значною дозою театральщини, тому не дивно, що відвідувачі слухали їх із захопленням. Поряд з цим Кость Тодосьович проявив себе умілим організатором навчального процесу, викладачем з неабияким адміністративним хистом. Саме його педагогічна рада ФСВ упродовж двох термінів (1926—1928 рр.) обирала деканом факультету. Штеппа особисто розробив програму складання соціально-економічного мінімуму для робітфаку з проблем політекономії і вчення про державу та радянську конституцію, семінару з антирелігійної пропаганди²⁸. Великого розголосу набув підготовлений ним і успішно впроваджений в навчання в Ніжинському ІНО (єдиному з усіх українських вузів) "Дальтон-план" — система колективної підготовки студентів методом конференцій, лабораторних занять, організації кількісного та якісного обліку праці. Звичайно, в цьому Кость Тодосьович випереджав час, що свідчить про його педагогічну далекоглядність. Головним у його творчості були органічність у поєднанні різних наук, насамперед історичних, філологічних, та методичне багатство у здійсненні цього синтезу²⁹.

За інтенсивною педагогічною та адміністративною роботою не забував Штеппа і про своїх старших колег, у яких багато чого свого часу навчився. Так, на смерть прекрасного педагога і друга професора О. І. Покровського він написав статтю-реквієм, де віддав вдячну шану своєму вчителю³⁰. Про неї схвально відгукнувся К. В. Харлампович у рецензії до часопису "Україна"³¹. Працюючи із зацікавленням, з творчим натхненням, Штеппа майже в кожному номері "Записок Ніжинського ІНО" вмщував якусь із своїх наукових розробок. Великий інтерес викликало його дослідження селянських рухів у Римській імперії, написане на основі достовірних і перевірених фактів, з виваженими оцінками³². Звичайно, в цьому чималою була заслуга його товариша — головного редактора "Записок...", професора М. Н. Петровського. Слід зазначити, що саме Микола Неонович звів Костя Тодосьовича із славетним українським істориком акад. М. С. Грушевським. Заприятитися і співробітничати з ученим, який уособлював гордість і цвіт національного суспільствознавства, без сумніву, було потаємною мрією багатьох істориків України. Цілком логічно, що до Історичної секції ВУАН, яка працювала під патронатом Михайла Сергійовича і, хочемо ми того чи ні, уособлювала всю українську історичну науку, горнулися кращі сили дослідників. Зрозуміло, цей постулат не заперечує заслуг решти відомих істориків, котрі дотримувалися іншої методології і методики наукового дослідження.

Без сумніву, для Штеппи робота з Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України в Кабінеті примітивної культури (його очолювала дочка М. С. Грушевського Катерина), де почав працювати К. Т. Штеппа, його багатогранний талант буйно розцвів. Він активно співробітничав і з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, фундатором яких також була К. М. Грушевська³³. Ці три академічних осередки творили "Асоціацію культурно-історичного досліджу", що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за визначальною участю М. С. Грушевського у віденській далечині в 1919 р. Вже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки³⁴. Реалізація цих кардинальних планів потребувала від науковців неабияких знань, широкого світогляду, з досконалим володінням європейськими мовами. Всім цим критеріям, що й казати, Штеппа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями діяльності ніжинського професора в історичних установах М. С. Грушевського. Вражає насамперед проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології * в контексті теми "Сатанайл в українській легенді", а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав Кость Тодосьович і аспекти синкретизму *³⁵ Він виголосив низку змістовних доповідей: "Переслідування відьом у старій Україні"³⁶, "Богораз-Тан і його книжка "Християнство в свете этнографии"³⁷, "До українських легенд про сотворення людини"³⁸ та ін. Зробив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Іванова, Є. Арбмана і К. Бепа. Ї суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в ньому> плані дата Штеппи поїздка наприкінці 1928 р. до Ленінграда, Москви, Харкова. Як повідомляв Кость Тодосьович К. М. Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу по проблематиці Відділу примітивної культури³⁹. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними в біографії дослідника як соратника М. С. Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієве партнерство в часописі "Первісне громадянство", який виходив за редакцією К. М. Грушевської. Так, рік у рік на його шпальтах публікувалися розвідки обдарованого дослідника, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертати його статті з проблем античного релігійного синкретизму⁴⁰, сюжети вітчизняних злих духів⁴¹. Перу Штеппи наїежить і низка оглядів на книжки Ю. А. Яворського, В. Холлідея, К. Беца та Ін.⁴² У збірнику, виданому з нагоди 60-річчя М. С. Грушевського, було вміщено його працю "До українських народних переказів про сотворення першої людини"⁴³. Торкаючись сюжетів вшанування видатних науковців, не можна не згадати оприлюднену в журналі Історичної секції ВУАН "Україна" рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д. М. Петрушевського. свого старшого колеги, довгі роки зв'язаного з Україною⁴⁴.

Друкувався Штеппа і в інших тогочасних українських виданнях, зокрема в часописі "Червоний шлях". В одному з номерів цього видання 1930 р. він надрукував розвідку про монастирський побут стародавньої України⁴⁵. Взагалі строгий підхід до праць Штеппи 20-х років, з якими нам вдаюся познайомитися, дає підстави вважати їх доброякісними

документами. Звичайно, в них багато застарілого матеріалу, та це цілком зрозуміло, бо з часу їх написання пройшло майже 70 років. Разом з тим чимало праць Костя Тодосьовича, завдяки використанню в них першоджерел, і до сьогодні зберігають свою актуальність, бо вони були написані на найвищому рівні тогочасних знань, з ґрунтовною і доскональною проробкою історіографічних питань. Без сумніву, М. Грушевський розумів масштаб і талант свого молодого колеги, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на присвоєння високого й почесного звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України⁴⁶. Це викликало здивування, адже Штеппа працював у когорті не менш іменитих вчених, які такого рангу не удостоїлися (О. І. Покровський, М. М. Ткаченко, М. Н. Петровський, С. Ю. Гаєвський). Щоправда, при цьому не можна замовчати той факт, що Кость Тодосьович на кафедрі у Грушевського працював без оплати⁴⁷. Отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію.

Торкаючись близьких взаємин Штеппи і Грушевського, хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо мав особистісний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича Кость Тодосьович влаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д. І. Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в його рідному місті — Ленінграді⁴⁸. Небога акад. С. О. Єфремова Н.Н. Павлушкова, котра звідала увесь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штеппа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті Д. М. Шербаківського в комісію по неофіційній перевірці історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М. С. Грушевського на акад. С. О. Єфремова та А. Ю. Кримського⁴⁹. Однак прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило секретарю М. С. Грушевського С. В. Глушку та іншим працівникам кафедри стримано і з підозрою ставитися до К. Т. Штеппи, вважаючи його істориком партійного напрямку. Причиною цього була співпраця останнього з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів⁵⁰.

Можливо, останньою науковою працею К. Штеппи під знаком Історичної секції ВУАН стала стаття для запланованого номера "Первісного громадянства" з приводу оцінки теорії Е. Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р.⁵¹ А вже наступного року почався масивний розгром історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набирив обертів. Цей процес застав К. Т. Штеппу у Києві, куди його 1930 р. запросили викладачем Інституту професійної освіти, що виник внаслідок чергової насильницької реорганізації колишнього Університету св. Володимира. В прекрасному стародавньому місті на Дніпрі К. Т. Штеппа з родиною оселився в академічній квартирі по вул. Короленка 37, у кв. 12-А, в якій до того жив заарештований органами ДПУ УСРР секретар М. С. Грушевського Ф. Я. Савченко⁵². Переїхавши до Києва, він продовжував працювати у ВУАН, але вже в новому статусі — як заступник голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ), що була створена 1 лютого 1930 р.

Це не було чимсь новим для вченого. Ще з середини 20-х років він тісно співпрацював з Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства (ВУНАС) та Візантологічною комісією ВУАН, на базі яких і виникла (в 1930 р.) КДІБСВ. Можна стверджувати, що набуток цих двох інституцій і став основою для подальшої історико-джерельної діяльності комісії⁵³, однак робота останньої розгорталася зовсім в інших умовах. Зрештою, ше

16 грудня 1929 р., коли на засіданні історично-філологічного відділу обговорювалася праця Візантологічної комісії, було ухвалено доручити редактування її збірників відомому, але все ж провінціальному професорові Штеппі. Немає де правди діти — за цим рішенням стояв ідеологічний чинник. Він же по суті і вирішив подальшу наукову долю історика. За домаганням голови Укрголовнауки Ю. І. Озерського, помітно прихильного до Костя Тодосьовича, той і опинився в Києві. Це мало свій потаємний зміст, адже йшлося по суті про перебудову праці орієнталістичних досліджень на нових марксо-ленінських засадах. Таке директивно створене становище автоматично відсікало від живого творчого процесу небажаних, з точки зору офіційної влади, заслужених вчених-сходознавців, за якими стояли цілі школи, насамперед академіка А. Ю. Кримського і професора П. П. Кудрявцева.

Офіційно КДІБСВ очолював визначний український вчений академік А. Ю. Кримський, однак на початку 30-х років його фактично було відсторонено від головування⁵⁴, а його функції перебрав на себе відомий харківський дослідник академік В. П. Бузескул. Але віддаленість останнього від Києва унеможливлювала керівництво ним цією вуанівською структурою, тому Штеппі, як заступнику голови Комісії, довелося вирішувати безліч організаційних і кадрових питань. Фактично Кость Тодосьович став керівником установи. Та як би там не було, його силами в Комісію було залучено ціле гроно блискучих дослідників зі всього колишнього Радянського Союзу, зокрема з Києва (акад. А. Ю. Кримський, Т. Г. Кезьма, Б. Г. Курц, П. Н. Лозієв, П. П. Кудрявцев), з Харкова (В. В. Дубровський, П. Г. Тичина, М. Л. Константинопольський), з Одеси (Ф. О. Петрунь), з Москви (І. М. Бородин), з Ленінграда (В. М. Зумер), з Тифліса (К. С. Кекелідзе, О. Й. Церетелі) та ін.⁵⁵

Брав участь у роботі Комісії і К. В. Харлампович, якого К. Т. Штеппі всупереч різних обставин вдалося перевести до Києва⁵⁶.

Доробок КДІБСВ маловідомий науковцям, хоча за чотири роки її існування (1930—1934) проводилася колосальна робота: було розроблено тематику видання капітального корпусу джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавніших часів до XIX ст. включно, підготовлено до публікації і передано у видавництво ряд змістовних і оригінальних тематичних збірок — "Україна і Схід" в 3-х томах, "Студії з Туреччини" та "Історіографічні студії й наукові повідомлення". Особисто Кость Тодосьович здійснював чималу науково-організаційну роботу, листувався з кожним дослідником, пропонував для розробки актуальні теми. В разі необхідності звертався по допомогу до фахівців. Так, за його проханням В. П. Бузескул написав некролог на смерть відомого сходознавця, члена-кореспондента АН СРСР І. Е. Майєра, якого той знав особисто⁵⁷, а професор ленінградського університету Є. Г. Кагаров подав кілька статей з проблематики примітивного мистецтва та опрацював тему "Енгельс і новітня етнологія"⁵⁸. Взагалі не зайве сказати, що на початку 30-х років К. Штеппа очолив в Україні всю роботу в ділянці орієнталістики. Як можна здогадатися з листів В. В. Дубровського до Костя Тодосьовича, за цей час він накреслив широкі дослідження зв'язків України з різними країнами Близького Сходу, насамперед із її споконвічним сусідом, другом-ворогом — Османською імперією, розгорталась інтенсивна діяльність і в історичному контексті (візантологія, стародавній арабський світ, гебраїстика, семітологія, тюркологія), планувалося дослідити сучасне внутрішньополітичне й соціально-економічне становище народів та країн регіонів, що перебувати тоді в колоніальній залежності⁵⁹. В. В. Дубровський, підтримуючи ініціативу Костя Тодосьовича, підготував для Ко-

місії кілька ґрунтовних досліджень: "Богдан Хмельницький і Туреччина", "Посольство Мазепи до Туреччини року 1699" та "Україна і Крим в історичних взаєминах"⁶⁰.

Та хоч і майоріли вершини, працювалося важко. Через матеріальну скруту не ви плачу валися обіцяні гонорари, роками лежали в шухляді без відчутного просування підготовлені і прорецензовані збірники. Частенько в діяльність Комісії втручався й ідеологічний чинник. ЦК КП(б)У кілька разів вимагав від Штеппи організувати докладне рецензування праць харківського науковця М. Л. Константинопольського. Його працями особисто опікувався академік-філософ В. О. Юринець, котрий, як сьогодні вже відомо, був штатним інформатором НКВС УСРР⁶¹. Останній під час арешту 1937 р. заявив, що за завданням чекістських органів вів серед місцевої інтелігенції провокаційну роботу, підбурював людей на небезпечні для їхнього життя розмови і вчинки⁶². Чим усе це завершувалося, ми добре знаємо. Звичайно, керувати науковим процесом у такій задушливій атмосфері було нелегко. Вона унеможливлювала творчу діяльність, і чимало цікавих задумів не було реалізовано, а безпідставні і необґрунтовані нападки на багатьох вчених звели нанівець їх подальшу роботу. Не побачили світ і праці Костя Тодосьовича, адже йому часто-густо доводилося займатися далекою від науки справою -- готувати ідеологічно забарвлені брошури, розробляти договори про соцзмагання, читати лекції на заводах і фабриках, виконувати обов'язки голови місцевому Історичного циклу⁶¹. Мабуть, мало втіхи принесли йому написання критичної розвідки про А. Ю. Кримського ("Академік Кримський як історик Туреччини")⁶⁴, дотримання угоди про соцзмагання з Комісією для вивчення соціально-економічної історії України XVII-XIX ст. (керівник проф. О. П. Оглоблин), де фігурувати такі пункти, як поглиблення вивчення марксо-ленінської літератури, написання праць методологічного характеру та ін.⁶⁵ Але такою була реальність - доводилося пристосовуватися. В умовах тоталітаризму Кость Штеппа, як і чимало інших вчених, щоб вижити, свої наукові задуми перетворив на політичну служницю режиму. Тому тільки з таких позицій можна розглядати написані ним в ті роки праці, що мали явно пропагандистський присмак, зокрема "Проблеми античного способу продукції", "Східна політика царату та церкви", "Проблема занепаду античною способом продукції в її методологічному значенні", "Завоювально-колоніальна політика царату на Сході і церква"⁶⁶ та ін. Втручання владних структур у сферу наукового дослідження стало звичною нормою життя. Штеппа за дорученням Комітету в справі відзначення 50-річчя з дня смерті К. Маркса підготував і здав до видавництва ВУАН такі праці: "К. Маркс та Ф. Енгельс про античний спосіб продукції" (5 арк.), "Проблема класової боротьби в античній формі за Марксом та Енгельсом" (2,5 арк.), "Рабство як економічна та соціальна категорія" (1,5 арк.). За вказівкою Всеукраїнської робітничої спілки воєвничих безвірників він написав агітаційну розвідку під назвою "Політика і церква"⁶⁷. Не обминув він і громадської роботи — обирався головою осередку воєвничих безвірників у ВУАН, читав лекції в Будинку Червоної Армії та Домі народів Сходу, брав участь у посівній кампанії в Славенатському районі, обстежував діяльність секції історії матеріальної культури археологічного музею і музею ВУАН, влаштовував виставку, присвячену пам'яті К. Маркса, і давав консультації її відвідувачам⁶⁸. А тим часом у шухляді нерухомо лежала його капітальна монографія "Младотурки та імперіалісти"⁶⁹. Цілком певно, така активність подобалась ідеологічним керівникам Історичного циклу ВУАН, тим більше, що Штеппа, як і переважна частина науковців, сумлінно виконував

соціальні замовлення. На різних зборах співробітників-гуманітаріїв, що набули масовості в горезвісному 1933 р., його незмінно ставили за приклад іншим. Колишній аспірант М. С. Грушевського Т. М. Гавриленко підкреслював велике значення штеппівської студії "Маркс і Енгельс про античний спосіб продукції" для розвінчання різних буржуазних концепцій Сходу, а один із завзятих погромників школи Грушевського історик офіційного напрямку І. І. Кравченко наголошував, що його продукція має радянський характер і сприяє боротьбі з націоналістичною фашистською історіографією⁷⁰. Важко сказати, чи потрібен був більшовизм Штеппі? Мабуть, що ні, але тоталітарній владі Штеппа був необхідним. Сила його авторитету, природна ерудиція, фахові знання, зрештою, відточене перо вченого — все це, як ніколи, знадобилося псевдонауковцям з партійними квитками в кишенях, щоб руками талановитого спеціаліста проводити свою класову лінію. Звичайно, свою роль відіграла тут і певна амбітність Костя Тодосьовича, адже за все це він отримував достатні для життя матеріальні блага. Його частенько бачили в оточенні партійних і радянських керівників Історичного циклу ВУАН, зокрема О. М. Камишана, П. Д. Шурана, Л. М. Артемського, Л. О. Окиншевича⁷¹, що, безумовно, в очах академічної громадськості створювало йому реноме цілком лояльної до влади людини. Ймовірно, що саме в цьому ракурсі слід оцінювати проекти вуанівської ідеологічної верхівки створити в 1933 р. під Штеппу реорганізовану Комісію з історії Сходу і Заходу⁷². Цей задум був би втілений в життя, якби на заваді не став черговий насильницький погром Академії. Відомо, що на початку 1934 р. було ліквідовано 11 (Соціально-економічний) відділ, а на його місці постала низка науково-дослідних інститутів⁷³. 13 лютого 1934 р. Костя Тодосьовича рішенням Президії ВУАН перевели до новоствореного Історико-археографічного інституту⁷⁴. В нових умовах К. Т. Штеппі довелося терміново коригувати робочі плани, задумані проекти. Зрештою, це не важко було зробити, адже вигідна тема "Маркс, Енгельс, Ленін про феодалізм"⁷⁵, яку він опрацьовував, як ніколи вписувалась у наукові пріоритети молодого закладу. Кость Тодосьович і тут зайняв належне йому місце — фактично очолив сектор історії Заходу і Сходу⁶. Працював він в оточенні талановитих істориків, серед яких чільне місце посідали О. П. Оглоблін. К. О. Лазаревська, О. І. Баранович, К. Є. Антипович та ін. Слід зазначити, що Історико-археографічний інститут (ІАІ), створений під патронатом Агітпропу ЦК КП(б)У, виконуючи певне ідеологічне завдання, завзято боровся за розвінчання буцімто буржуазних теорій історичного розвитку не тільки України, а й усього світу. В цих обставинах основні дослідження К. Штеппи так чи інакше відбивали вплив часу і йшли в річищі офіційної суспільної думки. Разом з тим, доречно наголосити, що розвідки вченого, попри всю заполітизованість тематики, все ж демонстрували рідкісний для науки тих років діапазон його творчих зацікавлень. Тут і "Фашистські концепції в історії військової справи (Ганц-Дельбрук)"⁷⁶ і "К. Маркс, Ф. Енгельс і досвід буржуазних революцій в Іспанії"^{7x}, і "Ленін і Сталін про колоніальну політику на Сході"⁷⁹, і "Торговельно-політичні стосунки Київської держави із Західною та Східною Римською Імперією", і "До генези фашистських концепцій сучасної німецької історіографії: "Прусська школа" (Драйзен, Ріле, Тренке)"⁸⁰, і "Генеза західноєвропейського феодалізму і критика расової концепції великого переселення народів"⁸¹ та ін. Водночас Кость Тодосьович проводив численні консультації з питань всесвітньої історії для викладачів вузів та шкіл. А до цього Н КО УСРР накинув йому організацію в Києві курсів по перепідготовці істориків середніх шкіл⁸². Паралельно з цим професор Штеппа очолив у

КДУ деканат історичного факультету і частенько засідав у Міськраді⁸³, а в березні 1934 р. підготував і прочитав на науковій сесії ВУАН у зв'язку з урочистостями з нагоди 120-х роковин з дня народження Кобзаря доповідь "Історичні коментарі до релігійних сюжетів Т. Г. Шевченка"⁸⁴.

Ясна річ, така інтенсивна діяльність забирала багато часу, енергії і сили історика, а головне те, що доводилося на невизначений термін відсувати розробку улюблених і милих серцю тем. Мабуть, на цьому фоні перевантаження пролунала заява Штеппи про перехід у більш спокійний і близький йому за фахом Інститут історії матеріальної культури ВУАН (ІІМК), де він мріяв поринути в рідну античність⁸⁵. Однак керівництво ІАІ в особі тодішнього директора І. І. Кравченка дошкульно нагадало йому, що він є єдиним в інституті спеціалістом із всесвітньої історії, і його перехід в іншу установу зірве виконання важливого ідеологічного доручення⁸⁶. А разом, щоб утримати провідного фахівця, начальство ІАІ включило його дружину в списки отримуючих академічний пайок⁸⁷. Мабуть, велику насолоду принесла йому робота в бібліотеках та архівах Москви і Ленінграда, в яку він поринув влітку 1934 р. під час своєї профвідпустки⁸⁸. Певно, за пошуком джерел історик набирався сил і наснаги. Логічно думати, що зібраний багатий документальний матеріал згодився йому при написанні підручника для педагогічних вишів під назвою "Методика викладання історії"⁸⁹. Невідомо, чи встиг Штеппа закінчити цей посібник, бо вже 21 листопада 1934 р. його було звільнено з роботи у зв'язку з ліквідацією ІАІ⁹⁰. Знову, як і в попередні роки, довелося переключитися на викладацьку роботу.

Часи були неспокійні. Дедалі відвертіше репресивні органи втручалися в учбовий процес, вимагали проведення каральних чисток. Тон у цьому задавали молоді радянські кадри інтелігенції, зокрема аспіранти - члени Комуністичної партії. Історичний факультет КДУ часто ставав ареною гострих ідеологічних дискусій, відгомін яких знайшов місце на шпальтах тодішньої преси⁹¹. Задушлива атмосфера заповонила живий творчий процес. Звісно, Штеппі було важко триматись осторонь політичних пристрастей своїх сучасників, і він, як міг, виявляв формальну повагу до властей. У той час він тісно зійшовся з академіком М. П. Кравчуком, бачили його і в колі історика Н. Ю. Мірзи-Авак'янп та дружини голови Раднаркому УСРР П. П. Любченка — викладачки історичного факультету КДУ М. М. Крупенік. Мабуть, саме їх зусиллями певною мірою вдавалося боронитися від відвертої русифікації і застосовувати українську мову як основну у викладанні на історичному факультеті КДУ⁹². А про те, що Кость Тодосьович досконало нею володів, є чимало свідчень, хоча, на наш погляд, у цілому його ставлення до українства було стриманим і дещо скептичним. Це пояснювалося його походженням та вихованням. Студенти, які тоді слухали лекції професора Штеппи, підкреслювали, що в ньому відчувалась небуденна особистість наставника величезної ерудиції і значного педагогічного досвіду⁹³.

З деякими труднощами Штеппі все ж вдалося влаштуватися до ІІМК, але в 1936 р. на хвилі чергової чистки його звільнили, нібито, за протаскування антимарксистських концепцій у своїх працях та невиконання робочого плану⁹⁴. Насправді причиною звільнення була політична і наукова конфронтація дослідника з тоталітарним режимом. Зрідка відвідуючи родину Грушевських, Штеппа неодноразово висловлював побоювання, що його заарештують, бо частина студентів ставиться до нього вороже⁹⁵. Однак він навряд чи сумнівався в тому, то його доволі високий авторитет фахівця перемаже ці випробування і він ще чимало корисного зробить для науки і освіти. Проте цим райдушним сподіванням тоді не судилося

здійснитися. 18 березня 1938 р. Костя Тодосьовича було заарештовано. Його звинувачували в антирадянській діяльності⁹⁶. Слідчі інкримінували вченому націоналістичну роботу в стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав⁹⁷. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. в Чернігові облуправління НКВС знешкодило українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї організації Є. Полтарьова, нібито саме Кость Штеппа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий щойно повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині⁹⁸.

Півтора року режисери з НКВС обробляли вченого в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні ми добре знаємо про сценарій подібних явищ, кваліфіковано відпрацьований на відкритих і закритих процесах. Важко описувати всі фізичні і моральні муки, яких зазнав тоді Штеппа. Ясно одне, до певного часу він тримався і не визнавав своєї вини. Кілька раз він звергався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення з родиною, але його благання залишалися марними. Глуха стіна відгородила історика від рідних. А тим часом його родина перебувала в критичному становищі, і він це знав — його вагітна дружина була на останніх днях. На другий день після арешту К. Т. Штеппи вона народила третю дитину — доньку Елеонору. На руках породіллі залишилося троє дітей, з яких старші відвідували школу. Доживали в квартирі свій вік і двоє німецьких старих, яким вже минуло 80 років⁹⁹. У такій ситуації родина опинилася на межі голодного існування. Всі заробітки К. Т. Штеппи в КДУ, Київському педінституті (КПІ) та Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП), де він до арешту підробляв, були втрачені. Жінці, щоб вижити, довелося продавати домашні речі, проте навіть вийшовши через кілька місяців на роботу вчителькою, залишивши доньку-немовля на руках старших дітей, вона ледве чи покращила становище родини. Незважаючи на 15-річний педагогічний стаж, який мала Валентина Леонідівна, вона отримувала таку мізерну платню, що її вистачало хіба що на хліб і воду. Діти почали хворіти. Старші, більш загартовані й міцні, так-сяк пережили страшну і голодну зиму 1939 р., а маленька Елеонора померла¹⁰⁰. Безперечно, трагічний стан родини передавався Костю Тодосьовичу. Через 6 місяців ізоляції, зламаний фізично і виснажений морально, він почав давати перші свідчення і визнав себе причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Маховик зізнань почав набирати обертів. Вже 5 вересня 1939 р. він заявив, що ще в Ніжині разом з М. Н. Петровським вони створили націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура, зокрема Є. А. Рихлік, Ф. П. Алексеев, А. Е. Єршов, В. С. Євфімовський та інші, що головною метою підпільників була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович розповів про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів, про те, що ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали "Записки Ніжинського ІНО", що згодом через М. С. Ерушевського ніжинські націоналісти встановили зв'язок з іншими свідомими елементами, що в Києві він зійшовся з К. М. Ерушевською, В. С. Денисенком, Т. М. Еавриленком, а в Харкові — з групою істориків академіка Д. І. Багатія. За свідченням заарештованого, організація мала відгалуження в Звенигородці (акад. А. Ю. Кримський) і в Чернігові (проф. С. І. Маслов). Особисто Штеппа, за його словами, у КДУ і КПІ, де він викладав, згуртував у товариство вузівську

інтелігенцію, зокрема П. А. Лаврова, Н. Ю. Мірзу-Авак'янц, І. Д. Мельникова. На багатьох сторінках свідчень К. Т. Штеппи докладно розповідається про зв'язки організації як із закордоном (ОУН і УВО), так і по всій Україні. На завершення змучений Кость Тодосьович "зізнався", що конспіратори планували організувати повстання в Києві на чолі з Любченком і Хвилею, а в перспективі — вбивство Сталіна при підтримці польської і німецької інтервенції. Собі Штеппа відводив роль керівника терористичної групи в КДУ і в КПІ¹⁰¹.

(Далі буде)

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 8725, арк. 10.

² 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

³ Архівно-слідча справа К. Т. Штеппи // Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ), спр. 49863, арк. 14.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4628, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁵ Там же, ф. 166, оп. 12, спр. 8785, арк. 1 зв., 4.

⁶ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

⁷ С и л ь ч е н к о В. Сколько раз можно наступать на грабли // Наша республика. — 1997. - 24 января. - С. 8.

⁸ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

⁹ Див.: Бюллетень Нежинской научно-исследовательской кафедры. — Нежин. 1924. — № 1-2. - С. 119-145

¹⁰ Див.: Наука и научные работники СССР. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. - Ленинград, 1928. - Ч. VI. - С. 494.

¹¹ На Чернігівщині (Ніжинська науково-дослідча кафедра історії культури та мови) // Червоний шлях. — 1925. — № 6/7. — С. 305.

¹² П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж. Чикаго. 1962. — Т. РЗ. — С. 16.

¹³ К о м а р е н к о Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). - К., 1973. - С. 133.

¹⁴ Див.: Ш т е п а К. Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства) // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин, 1926. — Кн. VI. - С. 125.

¹⁵ Див.: Атеистат М. Н. Петровського про закінчення Чернігівської духовної семінарії // Центральний науковий архів // Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 230, оп. 1, спр. 75, арк. 1

¹⁶ На Чернігівщині... - С. 305.

¹⁷ Див.: Записки Ніжинського ІНО. - Ніжин, 1926. - Кн. VI. — С. 266.

¹⁸ Див.: Записки Ніжинського ІНО та Науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при Інституті. - Ніжин. 1928. - Кн. VIII. - С. 184.

¹⁹ Див.: Ш т е п а К. Нариси з історії античної й християнської демонології... — Там же. - Кн. VI. - С. 125-194; 1927: Кн. VII. - С. 45-138.

²⁰ Див.: Х а р л а м п о в и ч К. Записки Ніжинського Інституту Народної освіти. — Кн. I (1924), кн. 2-3 (1925), кн. 4-5 (1925), кн. VI (1926), кн. VII (1927) // Україна. - К., 1928.- Кн. 4. - С. 145-146.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 664, арк. 16.

²² Там же. спр. 670, арк. 55—56 зв.

²³ Там же, арк. 166 зв. — 167.

²⁴ Там же, оп. 12, спр. 8785, арк. 8.

²⁵ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1. оп. 20, спр. 2264, арк. 178.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 845, арк. 2—3.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8725, арк. 6.

²⁸ Ш т е п а К. Семінар по антирелігійній пропаганді в педвузі // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин, 1925. — Кн. II—III: й о г о ж. Антирелігійне виховання й завдання педвузів // Шлях освіти. — 1929. — № 3.

²⁹ Див.: Ш т е п а К. Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924-1929 рр.) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при Інституті. - Ніжин, 1928. - Кн. XIII. - С. 175-182.

³⁰ Ш т е п а К. Професор Олесь Іванович Покровський // Записки Ніжинського ІНО. - 1929 - Кн ІХ.

³¹ К. Х [а р л а м п о в и ч]. Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-дослідної Катедри історії культури й мови при Інституті. За головним редагуванням Миколи Петровського. - Кн. ІХ, 1929. Ніжин, 1929. 306 с. // Україна. - 1930. - Липень-серпень. — С. 186.

³² Ш т е п а К. Селянські рухи в Римській імперії // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин 1930. - Кн. Х. - С. 3-46.

³³ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К.. 1928. — С. 14.

³⁴ Див.: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. М. С. Грушевський і Асадеміа. — К., 1993. — С. 167—172.

*Демонологія — в деяких релігіях віровчення про злих духів (демонів), що виникло на основі первісної віри в духів.

**Синкретизм (грец. — об'єднання). 1) Нерозчленованість, злитість, характерні для початкового стану будь-якого явища. 2) Різновидність еkleктики, поєднання суперечливих, протилежних один одному поглядів.

³⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235. оп. 1. спр. 845, арк. 1-3.

³⁶ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА НУ), оп. 3. спр. 170. №21. арк. 18.

³⁷ Там же, № 6. арк. 123.

³⁸ Див.: Україна. - 1928. - Кн. 4. - С. 159.

³⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235. оп. 1. спр. 1038. арк. 1-8.

⁴⁰ Ш т е п а К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentein Schaedera "Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland". — Leipzig, 1922 // Первісне громадянство. - 1927. - Вип. 1-3.-С. 114-127.

⁴¹ Ш т е п а К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні // Первісне громадянство. - 1928. - Вип. 2-3. - С. 64-80.

⁴² Див.: Ш т е п а К. Проф. В. Г. Богораз-Тан. Християнство в свете этнографии. 1928 // Там же. - 1927. - Вип. 1-3. - С. 200-202; його ж. Проф. Йор. Иванов. Богомилские книги и легенды. 1925 // Там же. - С. 202-205; його ж. Ю. А. Яворский. Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века. 1927 // Там же. - 1928. - Вип. 1.-С. 177-178; його ж. Karl Beth. Religion and Magic. 1927 // Там же. - 1928. - Вип. 2-3. - С. 172-179; його ж. Hollyday W. R. The ragon background of early christianity. 1925 // Там же. — С. 179—180.

⁴³ Н і т е п а К. До українських народних переказів про сотворення першої людини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Частина історико-літературна. - К.. 1928. - С. 502-510.

⁴⁴ Ш т е п а К. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому в ознаменованіє тридцатилетія научной и литературной деятельности. Российская ассоциация научно-исследовательских институтов. Институт истории. — Ученые записки. — М.. 1929. — Т. III. — 392 с. // Україна. - 1930. - Січень—лютий. - С. 217-220.

⁴⁵ Ш т е п а К. З монастирського побуту старої України // Червоний шлях. — 1930. — № 7/8. - С. 152-159.

⁴⁶ Див.: Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. ют. журн. - 1996. - № 5. - С. 136.

⁴⁷ К. Т. Штепи, наприклад, немає у відомостях на зарплату Науково-дослідної кафедри історії України /, / НА ІІУ. оп. 3. спр. 170. № 6, арк. 177—177 зв.

⁴⁸ С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв, праця — С. 155.

⁴⁹ П а в л у ш к о в а Н. Спілка Визволення України и спілка української молоді (спогади) // СВУ-СУМ. - Нью-Йорк, Мюнхен. 1964. - Ч. 2. - С. 50.

⁵⁰ Архівно-слідча справа С. В. Глушка // ЦДАГО України, ф. 263. оп. 1. спр. 47004. арк. 7.

⁵¹ Соха н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв, праця. - С. 288.

⁵² Див.: Архівно-слідча справа Ф. Я. Савченка та Архівно-слідча справа К. Т. Штепи // ДА СБУ. спр. 59881. арк. 1: спр. 49863. т. 1, арк. 6.

⁵³ Ч е р н і к о в І Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.) // Укр. іст. журн. - 1991. - № 2 - С. 31-38.

⁵⁴ Див.: Д е н и с е н к о Г. Г. Неодмінний секретар ВУАН (А. Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - С. 120.

⁵⁵ К і р ж а є в С., У л ь я н о в с ь к и й В. Причинок до студій української орієнталістики 1920—1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.. Львів. 1993. - Вип. 4. - С. 79.

- ⁵⁶Полонськ а-В асиленко Н. Історична наука в Україні за советської доби... — С. 16.
- ⁵⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — і Р НБУ), ф. X, № 29060, арк. І.
- ⁵⁸ Там же, № 29216, арк. 1.
- ⁵⁹ Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.). — С. 59-60.
- ⁶⁰ іР НБУ, ф. X, № 29197, арк. 1-4.
- ⁶¹ Там же, № 29362, арк. 1-2.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62089, арк. 141.
- ⁶³ іР НБУ, ф. X, № 2790, арк. І.
- ⁶⁴ Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський і Українська академія наук // М а т в е е в а Л., Ц и г а н к о в а Е. А. Ю. Кримський - неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. - К., 1997. - С. 35.
- ⁶⁵ іР НБУ, ф. X, № 4141, 4142, 4220; ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 246, арк. 42.
- ⁶⁶ Там же, № 1711, арк. 10-10-зв.
- ⁶⁷ Там же, № 1703, арк. 2-2-зв.
- ⁶⁸ Там же, № 2790, арк. 1.
- ⁶⁹ Там же, № 1703, арк. 2-зв.
- ⁷⁰ Там же, № 2790, арк. 3-4.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54467, арк. 36.
- ⁷² Лист Н. Д. Полонської-Василенко до О. Д. Багалій-Татаринової від 14 квітня 1933 р. // Родинний архів сім'ї Багаліїв.
- ⁷³ Див.: П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Д. Українська Академія наук (нарис історії). - К., 1993. - Ч. 2. - С. 34.
- ⁷⁴ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 56, арк. 24.
- ⁷⁵ іР НБУ, ф. X, № 1706, арк. 5.
- ⁷⁶ НА ІУ, оп. 3, спр. 171, № 28, арк. 62-62 зв.
- ⁷⁷ Там же, № 34, арк. 23.
- ⁷⁸ Там же, № 33, арк. 18.
- ⁷⁹ Там же, арк. 99 зв.
- ⁸⁰ Там же, № 32, арк. 22.
- ⁸¹ Там же, арк. 25.
- ⁸² Там же, № 29, арк. 5.
- ⁸³ Там же, № 37, арк. 243.
- ⁸⁴ Там же, № 29, арк. 19.
- ⁸⁵ Там же, № 35, арк. 73.
- ⁸⁶ Там же, арк. 72.
- ⁸⁷ Там же, № 37, арк. 65.
- ⁸⁸ Там же, арк. 128.
- ⁸⁹ іР НБУ, ф. X, № 1703, арк. 2-зв.
- ⁹⁰ НА НУ, оп. 3, спр. 171, № 25, арк. 40.
- ⁹¹ Див.: Партийний організатор. - 1937. - № 12; Большевик. — 1937. - 28 септембрю.
- ⁹² Глухі вістки про це в архівно-слідчій справі Н. Ю. Мірзи-Авак'янц та П. В. Клименка // ДА СБУ, спр. 50021, арк. 54-55.
- ⁹³ Особисте свідчення В. Є. Спицького (повідомлено автору 5 травня 1992 р.).
- ⁹⁴ Див.: архівно-слідчу справу Т. М. Гавриленка // ЦДАГО України, ф. 263. оп. 1, спр. 56706, арк. 14—14 зв.
- ⁹⁵ С е р г і й ч у к В. Нове про родину Грушевських // Український історик. — 1996. № 1-4. - С. 381.
- ⁹⁶ Архівно-слідча справа К. Т. Штеппи //ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 6.
- ⁹⁷ Там же, арк. 9.
- ⁹⁸ Там же, арк. 1—2.
- ⁹⁹ Там же, арк. 231—233-зв.
- ¹⁰⁰ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.
- ¹⁰¹ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 11-48.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Ю. Г. ПИСАРЕНКО (Київ)

Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах*

Після екскурсу до витоків ідеї "територіальної спорідненості" повернемося до розгляду співвідношення людини і землі, згідно з билинами про Святогора.

Із попереднього можна зробити висновок, що клятва з дерном, тобто Матір'ю-землею, доводила належність людини до роду (у найдавнішому сенсі — території), повноправність, саме існування, ніби шляхом випробування сили людини вагою землі. Згідно з цим обрядом сила людини дорівнюється рівноправності, належності до роду, його території, землі (як виразу спорідненості). Земля, таким чином, сама виступає уособленням найбільшої сили (=родової субстанції). Земля-рід це — джерело "сили-повноправності" людини. Отже, сила, підкреслимо, це — праведність, відповідність закону, залученість у рід, причастя у родовій (територіальній) субстанції, тотемі. Якщо таке тлумачення взаємозалежності понять "сила" і "Земля" дійсне і для наших билин, то що ж тоді надто велика, Святогорова сила, яку не витримує на собі Мати-земля?

Очевидно, це — протистояння родові, злочинність, індивідуалізм. На перший погляд, здається, що він відпочатково властивий іноплеменникам, чужинцям, а крім того, тим з одноплемінників, які порушенням загальноприйнятих норм ставлять себе поза родом¹. Але парадоксально, що відправлення під землю, смерть, які в билинах виступають "покаранням" Святогора за надмірність сили — індивідуалізм, це саме те, що відбувається із звичайним общинником під час клятви з дерном, якою він доводить свою повноправність, причетність до роду. Виявляється, що аналогічний обряд, дійсно, міг служити для очищення злочинця. У давніх скандинавів, поряд з обрядом проходження під смугою дерну і змішування крові побратимів, був відомий обряд очисного іспиту, коли від землі відділяли смугу дерну й піднімали її так, щоби кінці були прикріплені до землі, а під дерниною могла би пройти людина, яка випробовувалася. Вона вважалась очищеною від звинувачення, якщо дерн на неї не завалювався². Отже, як бачимо, доведення статусу (сили-повноправності) фактично дорівнювалося покаранню злочинця за надмірну силу-індивідуалізм.

Найпереконливіше про це свідчить процедура перехідних обрядів (rites de passage), що супроводжують всіляку перемену місця, стану, соціальної позиції та віку³. Найбільш показовими з них виступають ініціації молоді. Дослідники одностайні в тому, що ініціації, в буквальному смислі, відтворювали собою "смерть" і "нове народження" того, хто посвячувався⁴. Причому очевидно і те, що це — не просто смерть, а саме покарання, оскільки надто вже витонченим знущанням піддавалася звичайно молодь. Згідно з Ю. І. Семеновим, цей жорстокий обряд виник вже у первісному стаді, пристосовувався до періоду початку функціонування у молоді статевого інстинкту й мав закріпити у неї страх перед порушенням статевих та-

* За кінчення. Початок див.: Укр. іст. жури. — 1999. — № 1.

бу \ 3 іншого боку, відомо, що ініціація відтворювала те. Ідо відбувалося з міфічним предком, фундатором роду, культурним героєм¹. Типовим перехідним обрядом була клятва з дерном, а її спрощеним варіантом виступав такий елемент ініціації, як пострижини⁷. Обидва інсценували міф про предка-Волоса. Отже, якщо ініційований юнак - виконавець ролі предка (=будь-яка людина з дерном на голові), перш ніж увійти у новий статус, мислився як злочинець, то чи не був у такому разі сам цей уявний предок (який, напевно, зливався з реальним предком) на якомусь етапі злочинцем?

Очевидно, уявлення про "предка-злочинця" було сталим навіть для пізнішого часу. Пригадаймо, наприклад, що "старую чадь" - дідів звинувачували у зловмисності й тільки їх смерть та ніби нове народження у врожаї мати перетворити їх на шанованих предків. Г. А. Левінтон бачить велетня-предка у Святогорі⁸ (ми зазначали, що він, напевно, відповідав міфічному предку-Волосу⁹). Справді, передача ним сили Іллі Муромцю нагадує те, як звичайно це розуміється у стосунках між предком і нащадком. Але відмова Іллі від надлишку пропонованої сили вказує на корекцію провокаційних, отже деструктивних, намірів Святогора. Додамо, що його поведінці, в цілому як поведінці предка, здавалося б, суперечить і його протистояння Землі — еквіваленту роду, і навіть територіальна відірваність від Русі, що викликає враження його чужої етнічної належності¹⁰ - найвірнішої ознаки злочинця. У зв'язку з цим важливе зауваження Є. М. Мелетинського, що "міфічні першопредки поводитися часто не за правилами, оскільки правила тільки створювались у результаті їх життєдіяльності"¹¹, Тому всупереч традиційному сприйняттю морального гріха як порушення норми, отже, відносно неї вторинного, слід розміркувати, що насправді порок був попередником правила. Першим же злочинцем був "непосвячений в істину" предок¹².

Чи не звідси впливає показане О. М. Фрейденберг досить гуманне ставлення первісного суспільства до злочинців, що передбачаю можливість їх "очищення". "Ідея страти, — пише вона, — більш осмислена і гуманна у первісного дикуна, ніж у цивілізованих суспільствах: при її створенні малось на думці оживлення страченого. За цим уявленням, злочинець, пройшовши фазу смерті, одержував можливість знову жити. Помста погашалась.

Для перевірки можна звернутись до слов'янського обряду примирення, до так званої "покорі". Убивцю приводили члени роду, які мстилися на кладовище, і там розігрувалася смерть убивці та його оживлення: злочинець лягав на могилу того, кою він убив, а месник мовби засікав його мечем. У відповідь на це убивця просив "оживити його", і родич, що мстився, відходив зі словами: "Оживляю тебе для господи бога". Гака ж функція і вівтаря, початкове могили, де злочинець знаходив "притулок", І...) ... Початкове, доправове покарання уявлялось як смерть, але з наступним неминучим оживленням. Ймовірно, що на цій основі виникла і правова думка, що сама по собі не може бути і доведена, про припинення вини злочинця після відбуття ним покарання". Хоча це була помста і смерть, та не в нашому традиційному розумінні. Вона не вела до припинення існування, а лише до його видозміни, очевидно, через очищення-прилучення злочинця до загальнородової субстанції. Сяїання злочинцем "родової" могили-"співумирання" обмін кров'ю між убивцею і жертвою очищає винного й, більше того, ніби воскрешає в ньому вбитого "родича"

У зв'язку з амбівалентністю смислу обрядовості з дерном, рівно як і амбівалентністю природи предка, цікаві й інші зауваження О. М. Фрейденберг: "У римлян *sacer* значить: святий, священний — раз, присвячений підземним богам - два, проклятий - три. Тут ми ще раз переконуємося в

тому, що образ "прокляття" виріс з образу "підземності", смерті¹⁴. (...) Я нагадаю, що грецьке *αἵματις*, заступник святості й каратель нечестя, що переслідує злодіїв, одночасно є нечестивець, проклятий, злодій"¹⁵. Грецький термін *αναθέματα* означав як "посвячення богу", так і "прокляття"¹⁶.

Із всього зазначеного можна припустити, що міфічний предок, який стоїть за образом Святогора (—Волос?) та його історичний прототип, з точки зору пізніше введених правил, спочатку сам був порушником, злочинцем. Символічне ж покриття землею, дерном у обряді було знаком покарання і, одночасно, очищенням від злочинного індивідуалізму, представленого в билині як надмірна сила.

Заперечення надмірної сили, що протистоїть "Матері-землі", як території роду і виразу самого роду, на наш погляд, знаходить відповідність у науковому уявленні про єдиний процес становлення роду і формування *Homo sapiens* — антропосоціогенез¹⁷. Появі родової організації людей сучасного фізичного типу, як згуртованого виробничого цілого, передували довгий шлях подолання у відносинах між членами долюдських спільнот зоологічного індивідуалізму. Останній, як характерна риса у поведінці тварин, при зіткненні життєвих інтересів двох особин, приводить до їхньої боротьби, в результаті якої між ними встановлюються відносини домінування або супідрядності, й надалі інстинкти фізично більш сильної особини завжди задовольняються за рахунок ущемлення інстинктів більш слабкої¹⁸.

Як зазначав Ю. І. Семенов, предлюди були тваринами і, як усі тварини, прагнули лише задоволення своїх інстинктів. Незважаючи на те, що стадо предлюдей виступало як одне ціле при захисті від ворогів і полюванні на інших тварин, у внутрішньому його житті панувала система домінування. Зокрема, вона проявлялась у постійному внутрішньостадному антагонізмі між так званими гаремними сім'ями, що очолювалися найсильнішими самцями, і позбавленими можливості задоволення статевих інстинктів самцями-холостяками. У стаді предлюдей боротьба самців за зміну свого становища в системі домінування набула більш жорстокого, ніж у стаді мавп, характеру, про що свідчать сліди тяжких пошкоджень на черепах викопних предлюдей — австралопітеків, очевидно, внаслідок ударів каменями, а також кістяними і дерев'яними дрючками¹⁹. У тієї частини предлюдей, в стадах яких такі конфлікти відбувалися частіше й були жорстокішими, природний відбір давав можливість залишити потомство лише найкрупнішим самцям. Розвиток у цих стадах пішов шляхом гігантизму і швидко привів до зростання розмірів тіла і фізичної сили, що надалі зробило можливим відокремлення гаремних сімей від стада. Гігантизм і розпад стада мав своїм наслідком зменшення ролі предлюдської пристосовної праці та її деградацію. Гігантські предлюди — "колишні" або "мнімі предлюди", що мали добре розвинений щелепний апарат, ікла тощо, могли оборонятися і навіть полювати на слабких або одряхлілих тварин без допомоги знарядь. В цілому еволюція цієї частини предлюдей відхилилася від шляху, що вів до появи людини²⁰.

У іншій гілці ранніх предлюдей, в стадах яких сутички через самиць були менш частими, пристосування до зовнішнього середовища йшло шляхом подальшого розвитку виробництва — переходу від користування природними до виготовлення штучних знарядь. У стаді пізніх предлюдей, у яких пристосування до зовнішнього середовища було опосередковане виробництвом, зоологічний індивідуалізм, що виливався, насамперед, у змагання самців у силі за право володіння гаремом, перешкоджав згуртуванню і кращому пристосуванню до зовнішнього середовища (опосередкованого виробництвом знарядь), ставлячи під загрозу саме існування

стада. З часом загальне усвідомлення цієї небезпеки, очевидно, привело до появи першої моральної норми — заборони обзаводитися гаремом ~ гаремного табу¹. "Вимозі колективу утримуватись від спроб обзавестись гаремом мали підкоритися всі самці, незалежно від їхньої фізичної сили, величини, вміння користуватися зброєю. Жодний з них не міг не рахуватися з цією вимогою, оскільки на сторожі даної першої моральної норми стояло все стадо в цілому"².

Проміскуїтетне первісне стадо²³, що постало в результаті впровадження гаремного табу, лише частково зняло напругу боротьби на ґрунті статевих відносин. Остання роз'єднувала стадо, розладнюючи виробничу діяльність, підриваючи таким чином базу діяльності по привласненню об'єктів потреби, насамперед — мисливську, чим ставила під загрозу успіх полювання і відповідно — членів колективу перед загрозою голоду. Тому на певному етапі розвитку первісного людського стада стало необхідним ввести заборону статевих відносин у період полювання і підготовки до нього — статеві мисливсько-виробничі табу, які обмежували проміскуїтет у часі. Періоди дії проміскуїтету почали поширюватися лише на час відпочинку від господарської діяльності та виливатися у регулярні оргіастичні свята, пережитки яких відомі етнографам у багатьох народів⁴.

На думку Ю. І. Семенова, саме тоді, як необхідний захід, що запобігав порушенню статевих табу, мали виникнути ініціації. Знущання, плесні ушкодження (пізніше у пом'якшених формах), зафіксовані етнографами під час цих церемоній, очевидно, початкове спрямовувалися на те, щоб юнацтву, яке досягло статевої зрілості, на все життя прищепити страх перед порушенням статевих заборон⁵.

Ефективне приборкання статевого інстинкту проклало шлях і для обмеження інших біологічних інстинктів, що були джерелом внутрішньостадних конфліктів, насамперед, — до обмеження і регулювання харчового інстинкту. Стан, при якому фізично більш сильні члени стада оволодівали майже усією їжею, мав призводити до загибелі більш слабких членів колективу, скорочення чисельності членів стада, що не могло негативно не вплинути на виробничу і тим самим — пристосовну діяльність людей, які формувалися. Найпершим харчовим табу, напевно, була заборона канібалізму всередині стада. Слідом за цим мали виникнути норми, що регулювали розподіл їжі між членами первісного стада. Одне з правил, прищеплюваних юнакам під час ініціацій, - ділитись їжею з іншими⁶.

Подальший розвиток первісного стада полягав у тому, що в результаті прогресу виробничої діяльності виробничі, соціальні відносини, які формувалися, все більше витіснили статеві із життя стада. Повсюдно виникли системи, що склалися із двох стад, між якими підтримувалися шлюбні стосунки — дуально-стадні організації. Поширена в їхніх рамках гібридизація сприяла перетворенню неандертальців у людей сучасного фізичного типу — *Homo sapiens*⁷. З іншого боку, поява дуально-стадних організацій створила можливість повного витіснення біологічних, статевих відносин із життя кожного колективу, його перетворення в екзогамний, суто виробничий колектив — рід \ Екзогамне табу впродовж всього існування і розвитку родового суспільства було однією з головних норм його моралі⁸. Із виникненням роду, дуально-родової організації був підкорений і поставлений під контроль найсильніший і найантисупільніший із всіх зоологічних інстинктів - статевий. Утворення дуально-родової організації стало вирішальним моментом у приборканні зоологічного індивідуалізму⁹.

Отже, можемо зробити висновок, що упокорювання Індивідуалізму, яке, на нашу думку, відбилосся в билинах про смерть Святогора, цілком збігається з тенденцією приборкання зоологічного індивідуалізму в про-

цесі становлення людського суспільства, а також у готовому, родовому суспільстві, де, згідно з Є. М. Мелетинським, "первісний колектив насильно подавляє природний егоїзм, біологічні інстинкти, які можуть виявитися руйнівними для роду" -".

Проте найпомітнішим, першим кроком у боротьбі з Індивідуалізмом мало бути придушення свавілля "гаремного самця", тобто виникнення найпершого табу, першого соціального інституту. Щоб зрозуміти справжнє значення цієї події в історії людства, звернемося до деяких цінних, хоча й подекуди неточних у деталях, висновків З. Фрейда. У центрі його теорії стоїть усе той же сильний самець. Вчений посилається на припущення Ч. Дарвіна, основане на вивченні звичок вищих мавп, що і людина початкове жила невеличкими групами, в межах яких ревність найстарішого та найсильнішого самця перешкоджала більш молодим — його синам — доступ до самиць. Надалі, коли молодь підросла, знову відбувалася боротьба за владу. Найсильніший знову ставав головою спільності, вбивши або прогнавши інших³². Згідно з Аткинсоном, ці умови Дарвінської первісної орди практично здійснювали екзогамію молодих чоловіків¹³. Тут слід уточнити, що термін "екзогамія" загальноприйнятий щодо характеристики набагато пізнішої, родової організації, описана ж стадія, певно, відповідала стадній організації предлюдей. "...Одного чудового дня, — пише далі З. Фрейд, — вигнані брати об'єдналися, убили і з'їли батька й поклали таким чином кінець батьківській орді. Вони насмілилися і разом зробили те, що було неможливо кожному окремо. Може бути, культурний прогрес, вміння володіти новою зброєю дав їм почуття переваги. Те, що вони, крім того, з'їли вбитого, цілком природно для канібалів-дикунів.

Жорстокий праотець був, безумовно, взірцем, якому заздрив і якого боявся кожен із братів. У акті поїдання вони здійснюють ототожнення з ним, кожен з них засвоїв собі частку його сили. Тотемістична трапеза, можливо, перше свято людства, була повторенням і спогадом цього видатного злочинного діяння, від якого багато що взяло свій початок: соціальні організації, моральні обмеження й релігія" ". Грунтуючись на даних психоаналізу, вчений припускає, що почуття братів до батька відзначалося амбівалентністю: ненавидячи його як перешкоду їх прагненню до влади і задоволення сексуального потягу, вони, у той же час, любили його і захоплювались ним. "Усунувши його, втамувавши свою ненависть і здійснивши своє бажання ототожнитися з ним, вони мали потрапити під владу ніжних душевних почуттів, що посилювалися. Це прийняло форму каяття, виникла свідомість своєї вини, що співпала з відчутим усіма розкаянням. Мертвий тепер став сильнішим, ніж він був за життя; усе це відбулося так, як ми тепер ще можемо простежити на долях людей. Те, чому він досі заважав своїм існуванням, вони самі собі тепер забороняли, потрапивши у психічний стан добре відомої нам із психоаналізу " п і з н ь о ї п о с л у ш н о с т і ". Вони відмінили вчинок, оголосивши неприпустимим вбивство замісника батька тотема, і відмовились від його плодів, відмовившись від жінок, що звільнилися. Таким чином, із свідомості вини с и н а вони утворили два головних табу тотемізму..." -¹³, тобто — табу вбивства та інцесту.

Як бачимо, З. Фрейд стиснув у часі довгий процес приборкання зоологічного індивідуалізму, по суті, перетворивши гаремне табу в безпосереднє джерело екзогамії. При цьому "первісну орду" на чолі з деспотом-батьком він визнає першою формою людського співжиття, тоді як вище говорилося, що, за сучасними поглядами, ця стадія відповідає тваринній спільності предлюдей — стаду, що складалося із гаремних сімей та самців-холостяків. Вихідною стадією в розвитку сімейно-шлюбних відносин

було проміскуїтетне людське стадо, що заперечувало форму статевих відносин, властиву тваринним предкам людини³⁶.

Так або інакше, введення гаремного табу передбачало придушення свавілля сильної особини. Важко собі уявити, щоби таким було щось, окрім колективної дії - вбивства і з'їдання найімовірніше. Адже у випадку єдинокорства, певно, сильніший і молодший перемагав ослаблого голову гарему, займаючи його місце. Саме колективність дії мала спричинити зміну такої системи.

Зазначимо, що у книзі Ю. І. Семенова немає певності щодо кількості гаремних сімей у стаді предлюдей (що цілком зрозуміло). Йдеться то про гаремні сім'ї, то про одну сім'ю, що протистояла холостякам³⁷. За спостереженнями С. Цукермана, у колоніях мавп існувало по кілька гаремів, у яких чисельність самиць при одному самці коливалася від дев'яти до однієї. Щоправда, вчений спостерігав ці колонії в неволі, за умов скученості на невеличкій території, через що сімейні групи контактували з холостяками частіше, ніж на волі³⁸. Й тому можна припустити, що в природних умовах, де можливе хоча б тимчасове віддалення гаремної сім'ї від решти стада, гаремних сімей менше і вони більші. Ще ймовірніше таке співвідношення для стад предлюдей, оскільки вважають, що серед самиць предлюдей, з фізіологічних причин, була висока смертність. І якщо у всіх видів мавп самиць звичайно більше, ніж самців, то в стаді предлюдей картина була протилежною³⁹. У будь-якому випадку, якщо припустити існування у стаді предлюдей більш ніж однієї гаремної сім'ї, то для згуртованого колективу холостяків не важко було перемогти самця, який мав невелику кількість самиць, до того ж це не вирішувало проблеми повного статевого задоволення цих самців. Тому їхній інтерес мав бути зосереджений на найсильнішому самці, з найбільшою кількістю самиць.

Згідно з З. Фрейдом, заміною батька орди, тобто, за нашою термінологією, "гаремного самця", стає тварина-тотем, звичайно заборонена до вбивства. Цей висновок цікавий, оскільки, як бачили, у пізніші часи убивство та поїдання старих предків поєднується з поїданням м'яса тварин, як відзначав це Геродот у масагетів (I, 216) та ісседонів (IV, 26). Предок тут асоціювався із твариною. За етнографічними матеріалами, образ тотемічного предка виступав напівлюдиною-напівтвариною⁴⁰. Цікаво, що у слов'ян-лютичів, велетів або вільців, назва яких може бути визнана тотемічною⁴¹, збереглось убивство і поїдання батьків. Отже, схоже, що поїдання предків дійсно походило із стадії розвитку суспільства, попередньої тотемічному стаду.

Із зазначеного уявляється, що в сучасній літературі роль лідера, ватажка первісного суспільства, або ж сильної особистості, оцінюється досить однобоко. Так, О. М. Фрейденберг, відзначаючи, що тотемізм характеризується тим, що в ньому множинність і одиничність зливаються, уточнює, що "одиничне служить виразом множинного". "В силу цієї головної особливості мислення первісна людина ототожнює свого вожака із всім колективом людей і кожного члена цієї безособової людської групи вважає рівним іншому, а також усім разом"⁴². Водночас, вождя як у тваринному світі, так і в людському суспільстві, бачиться більш незалежним від маси, і якщо "індивідуалізм" вважається загальною рисою тваринного світу, то вожаку він був властивий у більшій мірі, ніж іншим. "На зорі Історії людства, — писав З. Фрейд, — він був тією надлюдиною, яку Ніцше очікував лише від майбутнього. Ще й тепер масові індивіди потребують ілюзії, що всі вони рівним і справедливим чином любими вождем, сам же вождь нікого любити не зобов'язаний, він має право бути панської вдачі..."⁴³. Здавалося б, цьому суперечать наведені у праці "Тотем і табу" дані

про те, як вождь страждає від всіляких табу і заборон⁴⁴. Та саме це, очевидно, свідчить про первинну винятковість постаті вожака, яку суспільство згодом всіляко намагалось обмежити.

У стаді предлюдей сила надавала можливість вожаку (він же голова гарему) максимальною мірою задовольняти статевий і харчовий інстинкти, не рахуючись з більшістю слабкіших членів колективу. Але, як зазначаюся, на певному етапі ці слабкіші об'єднуються і перемагають індивідуалізм свого ватажка. Що саме об'єднує їх — найбільша загадка.

Відомо, що через різнобічне спілкування людина ідентифікується з іншими людьми. "...Ідентифікація прагне сформувати власне "Я" за подобою іншого, взятого за "взірець"⁴⁵. Згідно з К. Марксом, "людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину"⁴⁶. Для найдавнішої людини природно "дивитися" у все навколишнє, оскільки світ для неї єдиний. Та все ж у центрі її уваги лежало передусім те, що було пов'язане з вирішенням найнагальніших потреб⁴⁷, у першу чергу із задоволенням статевого і харчового інстинктів. Уведення гаремного табу передбачаю колективні, узгоджені дії предлюдей, котрі, відповідно, мати між собою ідентифікуватись, їх спільний інтерес до задоволення інстинктів стримувався однією й тією ж перешкодою — вожаком. Психологія З. Фрейда вводить таку категорію, як "Ідеал Я", інстанцію, яка відокремлюється від людського "Я" і несе в собі функції самостереження, моральної оцінки, як правило, привнесені в "Я" оточуючими умовами, цінностями суспільства, й, найчастіше, такі, що більшою або меншою мірою протистоять самому "Я"⁴⁸. Характеризуючи конституцію масової психології, що повторює психологію "первісної орди", вчений пише, що "первинна маса є якась кількість індивідів, що зробили своїм "Ідеалом Я" один і той же об'єкт і внаслідок цього таких, що в своєму "Я" між собою ідентифікуватись"⁴⁹. Напевно, вождь, "гаремний самець" і мав стати взірцем для "Ідеалу Я" молодих самців-чоловіків⁵⁰. По суті, своєю ідентифікацією вони завдячували вожаку, поставленому на місце "Ідеалу Я". При цьому ставлення до кумира відзначаюся амбівалентністю — захоплення ним, бажання бути схожим на нього сумішалося з прагненням вбити, фактично замінити об'єкт наслідування. В уявленнях же примітивних народів, очевидно, частково збережених у контагіозній магії, найвірнішим способом придбання якостей бажаного об'єкту було його поїдання⁵¹. Таким чином, безсвідомо ідентифікація спільності холостяків з гаремним самцем вилилась у "фактичну" - його з'їдання. З цих пір стадо повною мірою мало усвідомлювати себе через особу вожака. Особа вожака "наділяє" суспільство обличчям. Сила колективу, про яку вже йшла мова, на найпершому етапі - це сила вожака. Відпочаткова амбівалентна спрямованість почуттів до вожака, очевидно, призводить до того, що "поміщення" образу вчорашнього ворога в собі перетворює його на внутрішнього цензора: увійшовши в "Я" кожного масового індивіда, вождь - "гаремний самець" стає перешкодою для повторення цим індивідом дії, за яку сам був покараний, тобто - для створення гарему. "Гаремний самець", "предок" ніби сам, всупереч волі, стає фундатором першого морального правила, габу, "джерелом совісті"⁵². З цим можна зіставити феномен "старої чаді", що звинувачувався у "викраденні блага", ате шляхом вбивства перетворювалась у "джерело блага". Той же цілковито психологічний принцип лежить в основі правила: "Про небіжчиків нічого, крім хорошого"⁵³. Переживання стану пізньою каяття - риса загальнолюдська. Можливо, відомі у багатьох народів дії, що відносяться до звичаїв трауру — від самообмежень до крайніх проявів - співмирання (прямого або символічного), виривання на собі волосся, самокатування тощо⁵⁴, з точки зору глибинної психології, можуть

сприйматися як виявлення амбівалентності почуттів близьких до померлого людей ще за його життя, тобто поряд із любов'ю — також спалахів ворожості⁵⁵. Якщо таке підсвідоме намагання ідентифікацією з покійним спокутувати перед ним провини має місце завжди, то тим більше, коли йшлося про його вбивство.

Зазначене демонструє імовірний механізм розчинення сили індивіда, або власне індивідуалізму, в суспільній масі, тобто реалізації табу, одночасно, у певному сенсі, — надання цій масі обличчя, самосвідомості. Особливо ж хотілося б підкреслити той момент, що колективне придушення діючого індивідуалізму однієї, найсильнішої особини автоматично нейтралізувало будь-які індивідуалістичні заміри будь-кого із членів стада. Відповідно ніби відбувалося співумирання убивць з їхньою жертвою.

Можна припустити, що найперше моральне правило — гаремне табу, як і ті, що виникли згодом, від часу свого введення почало прищеплюватися й наступним поколінням. Згідно з Ю. І. Семеновим, ініціації мали вперше з'явитися у стаді з обмеженим проміскуїтетом, де і навчали молодь статевим мисливсько-виробничим табу. На його думку, малоімовірно, щоби вони з'явилися раніше, у зв'язку із введенням гаремного табу⁵⁶. Але, напевно, смисл будь-якого табу в тому і полягав, щоби заздалегідь закріпити думку про небезпечність його порушення. Крім того, в архаїчному суспільстві інститут моралі був тим дієвіший, чим давніші традиції він зберігав⁵⁷. Власне кажучи, табу, як заборона гріховного вчинку або заперечення гріховного стану взагалі, передбачало очищення, тобто перехідний обряд. Отже, у самому понятті т а б у відпочатково закладена ідеологія "перехідності", лімінальності. Тому ритуал, що лежав у основі впровадження найпершого табу — гаремного — убивство і поїдання сильного самця, саме і був найпершим перехідним обрядом. Причому, якщо для найстарішого, найсильнішого самця він був рівнозначний пізнішим поховальним обрядам, то для холостяків, що разом його вбили, — ініціації, оскільки знаменував початок реалізації статевого інстинкту. Як для того, так і для інших це було очищенням від індивідуалізму шляхом прилучення до колективної субстанції. Відповідно серед усіх перехідних обрядів саме ті, що пов'язані із справжньою смертю і похованням, мають бути визнані найпервиннішими. Напевно, вбивство і з'їдання, згодом поховання у землі, як придушення індивідуалізму, стало моделлю-прообразом всіх інших перехідних обрядів. Цей перший прецедент завжди читається як в ініціаціях, так і в решті перехідних обрядів.

Те, що під час ініціацій здійснюються ніби покарання неофіта, котрий розглядався деякий час як "нечиста" істота, знаходить відповідність у традиційному побоюванні та тимчасовій ізоляції всіх інших "порогових", лімінальних істот. Як зазначає В. І. Єреміна, "загальносвітовими є не лише самі уявлення про "нечистоту" істот, що знаходяться у стані "переходу", але і певна обмеженість строку (не однозначна і не постійна у різних народів світу), впродовж якого живі мали остерігатися небезпечного, шкідливого їх впливу"⁵⁸. Ця особливість характеризувала ставлення до новонародженого і породіллі, ініційованих юнаків і дівчат, наречених, небіжчиків, а також осіб, що підвищувати свій статус⁵⁹. Причина таких поглядів на лімінальну істоту тісно пов'язана з призначенням перехідних обрядів. Кожен новий стан людини, новий статус накладає на неї нові суспільні обов'язки, обмеження суспільної моралі, котрі, як правило, ущемляють особисту, біологічну природу людини. Очевидно, погляд на моральну норму саме як на "похідну" злочинного стану, історично вторинну по відношенню до нього, призводить до того, що передумовою прищеплення цієї норми новачку було неминуче сприйняття його як зло-

чинія — "нечистого". Його табуваність полягає в небезпечності його індивідуалістичного прикладу для наслідування іншими. Саме слово "табу" обіймає повійне значення — "святий" і "нечистий"⁶⁰, отже, обидва стани зливаються у одній точці. Це — та сама точка "зникнення і появи на горизонті неба-землі" (за О. М. Фрейденберг), на лінії дерну, точка лімінальності, де індивідуалізм "перетворюється" у суспільність, де здійснюється кара—смерть порушника табу. Домогтися від посвячуваного суворого виконання нових для нього табу і законів, підкорити його суспільному началу, можна лише очистивши його від попереднього гріховного стану шляхом прилучення до спільної субстанції, розділення, тобто смерті. Це пояснює нам, чому кожен перехідний обряд, за етнографічними даними, має на собі печать зв'язку з поховальним обрядом. Відповідно це дає нам право зводити кожну лімінальну істоту (на першій стадії — відділення її від попереднього соціального стану⁶¹) до першообразу вмираючого, при цьому, напевно, вмираючого від насильства. Тут зауважимо, що акт смерті-поховання, у всіх аспектах, завжди сприймався як насильство "-". По-перше, понині смерть уявляється як дещо зовнішнє, вороже людині. По-друге, елементи насильства над трупом, зокрема, зв'язування небіжчиків, відомі вже у перших, середньопалеолітичних похованнях *•'. Небіжчика боялися, від нього нібито йшла небезпека — можливо, помста за заповідяну йому смерть. Ймовірно, ця найдавніша ідея смерті, як карі злочинця, відбилась у значно пізнішому уявленні про замогильний світ, як чистилище. Уявлення про насильницьку природу смерті стає ще помітнішим, якщо врахувати такі два моменти. Це висновки, що появи поховань у землі стадійно був попередній канібалізм⁶², також, очевидно, колективний, а крім того, явно пов'язаний з останнім, звичай завдання смерті старим людям. Нагадаємо, що етимологічне "старий" тлумачиться як с и л ь н и й. Отже, найстаріший, що мав померти, початкове був саме "найсильнішим". Він і є предком. Його природа у передсмертний момент — амбівалентна. Він — порушник, індивідуаліст на шляху адаптації, найпізніше землею, як одним із важливих виявів колективної субстанції. Він один ніби перетягує на себе усю силу колективу. Територія-колектив виступає арбітром цієї сили-індивідуалізму, вона ж приховано зливається з силою індивіда-предка. Вся обстановка поховання, зокрема, калічення себе родичами і одноплемінниками, схоже на калічення ініційованих, іноді паралельно із куштуванням живими від тіла померлого⁶³, вказувала на те, що поховальний обряд переживався як співумирання, мовби йшлося про спокутування провини за вбивство одноплемінника.

Із вищезазначеного можемо зробити висновок, що зв'язок символіки перехідних обрядів з поховальними — зокрема, із похованням у землі, веде не лише до першообразу "предка", який вмирає і якого ховають у землі, а найстарішого, тобто найсильнішого, отже, — індивідуаліста, що має бути вбитим і з'їденим.

З точки зору ймовірності пізнішої заміни сильного самця, як об'єкта причастя, твариною-тотемом, цікаве таке спостереження. Коли стадо з необмеженим проміскуїтетом, з точки зору пристосування до навколишнього середовища, опосередкованого виробництвом, виявилось недостатньо ефективною формою співжиття, були введені статеві мисливсько-виробничі табу, які на період підготування до полювання і самого полювання фактично повертали всіх чоловіків стада у колишній стан молодих холостяків стада предлюдей. Можливо, це є побічним свідченням того, що саме та спільність холостяків була осередком прогресу виробництва, який в результаті і згуртував їх у боротьбі проти "гаремного самця". Відзначимо, що тимчасова ізоляція ініційованих юнаків за межами стадного посе-

лення нагадує спосіб життя як самців-холостяків. так і пізніших "холостяків" — мисливців. Якщо для самців-холостяків завершення безшлюбності одночасно означало смерть "гаремного самця", який примушував їх до целібату, то для пізніших мисливців закінчення цього періоду знаменувалось убивством тотема-звіра та його з'їданням під час тотеміко-оргіастичного свята. Відповідно тварина-тотем, як і раніше "гаремний самець", виступала "винуватцем" обмеження біологічних інстинктів людей і одночасно як результат спільної господарської діяльності, доказом ефективності цих обмежень.

Феномен пізнішої заміни образу "предка" твариною-тотемом досить складний. Але цілком очевидно, що тваринний тотемізм успадкував принцип придушення індивідуалізму та "усуспільнення" сили. Виникнення тотемізму в тваринній формі пов'язують із появою спеціалізації в полюванні на певний вид тварин. Думка про можливість обернення людини на тварину й навпаки була викликана мисливським маскуванням, а з'їдання м'яса тварини породило уявлення про кровну з нею спорідненість і спорідненість через її кров між членами колективу⁶⁶. Характерно, що, незважаючи на всі висновки про рівність та нерозрізненість людей і тварин (як і пізніше рослин), саме те, що зв'язок між людьми починає виявлятися за допомогою тварини-тотема (іншого зовнішнього об'єкта), ставить цю тварину (об'єкт) ніби ієрархічно вище за людей. Очевидно, як і у випадку з найсильнішим самцем, виявляється захопленість об'єктом, лише тепер місце "Ідеалу Я" посіла тварина⁶⁷. Власне, через цей ідеал й ідентифікуються між собою члени колективу. Отже, об'єкт, — чи то сильніший із стада предлюдей. чи то тварина (рослина)-тотем, — незважаючи на видовмінність, у своїй масоутворюючій функції залишається величиною постійною.

Прикріплення індивіда до колективу відбувалося в процесі ініціації. Це відзначалося нареченням нового імені і, свого роду, "першим причастям" у тотемі. Вище згадувався висновок Д. Д. Фрезера про те, що в ініціації, шляхом смерті й воскресіння юнака, відбувалося поміщення ним своєї душі в тотем⁶⁸. Це придбання людиною "двійника" — імені або тотема - робило його повноправним та ідентичним з іншими членами колективу. Вище ми зустрічали такого сакрального двійника у польському обряді пострижин, у вигляді горщика, що ховався у землі, наповненого сумішшю "сутностей" тварини і посвячуваної дитини⁶⁹. Це ніби зумовлювало подальшу долю, повноправність і являло деяку таємну сутність неофіта. При цьому, дана святиня може відповідати богу Велесу — спільному, але і персональному покровителю кожного у колективі⁷⁰.

Цьому відповідає неодноразово наведене Д. Д. Фрезером уявлення про те, що сила або душа реальних людей чи фольклорних персонажів зберігалась у віддаленому від самої істоти місці. Такими є, наприклад, яйце Із життям Кошея, знамениті чурінги (втілення душ) австралійців, зховані десь у таємній печері, священному для всієї общини місці, всілякі сумочки, вузлики, торбинки — сховища людських душ⁷¹. Причиною бажання помістити душу в який-небудь зовнішній предмет Д. Д. Фрезер вважає міркування безпеки. Причому особливо вчений підкреслює, що таке забезпечення -- передача душі тотему — традиційно пристосовувалось до ініціації, досягнення людиною статевої зрілості. А статеві відносини звичайно мислились як такі, що несуть небезпеку, хоча її природа залишалась Д. Д. Фрезеру незрозумілою⁷². Очевидно, поміщаючи душу в зовнішній предмет-тотем, що ховався у якомусь таємному місці, де-небудь у землі, той, хто посвячувався, надавав "родовій субстанції" свою індивідуалістичну силу, небезпечну для колективу, а отже, і для нього самого⁷³. Це відповідало вищезазначеному механізму: участь у вбивстві та поїданні

найсильнішого, що тут замінявся тотемом, означала для учасників співу-мирання з ним і приборкання власної сили. Отже, спочатку для людини та кожного із членів колективу двійником, що ставився на місце "Ідеалу Я", об'єктом причастя, певно, був "гаремний самець". Згодом це був найстаріший член групи — "найсильніший", пізніше злитий з тотемом, або ж — сам тотем.

Показаний нами погляд на силу людини, як на її зовнішнього двійника, знаходить відповідність у античному матеріалі. Таким було уявлення римлян про тілесну душу людини (будь-чого у природі) — г е н і я, який ставився на місце власного "Я" людини і одночасно зберігав риси спільного родоначальника племені й тотема, пов'язаного з підземним світом¹. У греків такий двійник уявлявся як "життєва сила" - ^evos, притаманна не лише людям, але і стихіям. Ця сила-душа "говорила", й до неї зверталися як до людини, вона служила її еквівалентом. О. М. Фрейденберг писала: "...На греческой почве, как и на римской, видна связь двойника, близнеца, души со смертью или жизнью. Менос — языковой дубликат к иúρος, что значит часть, доля, участь. <...> Тотемистическое сознание представляет себе долю в виде двойника, души. Это доля тотема-зверя, который разделяется и раздается каждому; части тотема-зверя являются долями, частями, участями жизни-смерти"². Характерно, що, як і в наведених нами прикладах, сила-душа виступає двійником людини, її часткою в тотемі, іншому об'єкті причастя (яка, втім, зберігає ознаки цілого) й, фактично, її долею — нібито мірою життя, "позиченою" в смерті (замогильного світу- колективної субстанції).

Остаточно можна зробити висновок, що першооснова двох відомих сюжетів про смерть Святогора глибоко уходить корінням у доісторичну епоху становлення найдавніших суспільних інститутів, перших табу, які обмежували індивідуалізм сильної особини. Відповідно, з точки зору зазначеного на початку роботи зв'язку Святогора з такими міфічними персонажами, як Волос та Осіріс, слід припустити, що в історії їх формування стадії тварини-тотема передувала стадія "гаремного самця". Щодо землеробського розуміння сили, як "достиглості" — одного з можливих аспектів образу Святогора (=Волоса, так само, як Осіріса й інших аграрних богів), то воно, напевно, є результатом найпізнішого переосмислення ідеї обмеження "сили-індивідуалізму" як запоруки благополуччя землеробського суспільства.

Повчальність сюжетів про неминучу смерть надсильного героя дає можливість виводити їх від первісного міфа — одного з тих, що розповідались молоді під час ініціацій. Головною метою цих обрядів було прищепити юнацтву думку про небезпечність індивідуалізму — "надмірної сили", що в билинах яскраво втілила в собі естафета "Святогор—Ілля". Отже, билини про Святогорову смерть зберігають великий урок всього шляху, пройденого первісною людиною.

¹ Як справедливо зазначив А. Я. Гуревич, "першою формою виявлення індивіда т його злочинне свавілля — злочинне з точки зору суспільства" (Г у р е в и ч А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 118).

² Там же. — С. 103; Павлов — Сильванский Н. П. Феодализм в России. - М.. 1988. -С. 489. - Прим. 19.

³ Т э р н е р В. Символ и ритуал. — М., 1983. — С. 168.

⁴ Л е в и н т о и Г. А. Инициация и мифы // Мифы народов мира (Энциклопедия). - М., 1987. - Т. 1. - С. 544; Ф р э з е р Д. Д. Золотая ветвь. - М.. 1983. - С. 646-654; М е л е т и н с к и й Е. М. Поэтика мифа. - М., 1995. - С. 226; З е л е н и н Д. К. Обрядовое празднество совершеннолетия девицы у русских // Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1901 — 1913. — М., 1994. — С. 180. Показовий, наприклад, епізод ініціацій у індіанців

Вірджинії: "Після того, як дітей піддали шмаганню та іншим мученням, мати із плачем готує могилу та дітей одного за одним кидає в яму, ніби мертвих" (Кулишер М. И Очерки сравнительной этнографии и культуры. — СПб., 1887. — С. 59).

⁵ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966. — С. 303—309.

⁶ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — С. 354—355; Мелетинский Е. М. Указ. соч. — С. 228—229.

⁷ Порівн: Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — С. 479

⁸ Левинтон Г. А. Великаны // Мифы народов мира. — Т 1. — С. 228.

⁹ Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. — К., 1997. — С. 87-89.

¹⁰ В одному з варіантів Святогор каже: "Мне не придано тут ездить на Святую Русь Мне позволено тут ездить по горам да по высоким. / Да по щелейкам по толстым") (Былины / Сост., автор предисл. и вводи, текста В. И Калугин. — М., 1986. — С. 42—43). В. Я. Пропп з цього робить висновок, що "Святогор — герой обмеженої місцевості, що носить по своєму пейзажу неруський характер" (Пропп В. Я. Русский героический эпос. — Л., 1955.-С. 74).

¹¹ Мелетинский Е. М. Указ. соч. — С. 222. Чи не для того, іншим разом, перебільшується гріховність предка напередодні "навернення", шоби продемонструвати посправжньому чудодійну силу "нового закону". Здається, це бачимо на прикладі літописного "женолюбця" князя Володимира (Повесть временных лет. — М.-Л., 1950. — Ч. 1. — С. 57).

¹² Класичний приклад такого предка-порушника — біблійний Адам (1 М.3) (Біблія. — М., 1988. -С. 9-Ю).

¹³ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. — М., 1978. — С. 159; див.: Еремينا В. И. Ритуал и фольклор. — Л., 1991. — С. 145.

¹⁴ Фрейденберг О. М. Указ. соч. — С. 104: "...Святой" і "мерзенний" передається одним і тим же словом, яке значить згодом "посвячений підземним богам", початкове "пекло", іє воно ж "небо" (sacet — святиня)" (Там же. — С. 54—55).

¹⁵ Там же. — С. 104; порівн.: С. 552. — Прим. 2.

¹⁶ Там же. — С. 104.

¹⁷ Див.: Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 500.

¹⁸ Там же. — С. 88-90; 114, ін.

¹⁹ Там же. — С. 129-133.

²⁰ Там же. — С. 136-139; 149.

²¹ Там же. — С. 161-167; 171-175; 304.

²² Там же. — С. 175.

²³ Проміскуптет (від лат. promiscuus — змішаний, спільний), термін для позначення нічим не обмежених статевих відносин.

²⁴ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 285-302.

²⁵ Там же. — С. 303-309.

²⁶ Там же. — С. 310-311.

²⁷ Там же. — С. 496-509.

²⁸ Там же. — С. 509-515; 518-520.

²⁹ Там же. — С. 511.

³⁰ Там же. — С. 519. У пізнішій своїй праці значний відхід від пропонованої схеми соціогенезу (головним чином, у першій її частині) Ю. І. Семенов залишив без коментарів (Семенов Ю. И. На заре человеческой истории. — М., 1989. — 320 с.).

³¹ Мелетинский Е. М. Указ. соч. — С. 225.

³² Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор // Иллюстрированное собрание сочинений Чарлза Дарвина / Перевод проф. И. Сеченова. — М., 1908. — Т. VI. — С. 462; Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого "Я" // Фрейд З. Я и Оно. Труды разных лет / Перевод с нем.: В 2-х кн. — Тбилиси, 1991. — Кн. 1. — С. 119—120; Фрейд З. Тотем и табу // Там же. — С. 315—316.

³³ Фрейд З. Тотем и табу. — С. 316.

³⁴ Там же. — С. 331.

³⁵ Там же. — С. 332-333.

³⁶ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — С. 174.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. — С. 112; 131-132.

³⁹ Там же. — С. 130-131.

⁴⁰ Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990. — С. 71.

⁴¹ Топоров В. Н. Вокруг "Лютого зверя" (голос в дискуссии) // Балтосдавянские исследования, 1986. — М., 1988. — С. 252-253.

⁴² Фрейд З. Массовая психология... — С. 24—25.

⁴³ Фрейд З. Массовая психология... — С. 119—120.

- ⁴⁴ Фрейд З. Тотем и табу. - С. 240-245.
- ⁴⁵ Фрейд З. Массовая психология... - С. 102.
- ⁴⁶ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - М., 1960. - Т. 23. - С. 68. - Прим. 18.
- ⁴⁷ Фрейд Енберг О. М. Указ. соч. - С. 25.
- ⁴⁸ Фрейд З. Массовая психология... - С. 107.
- ⁴⁹ Там же. - С. 113.
- ⁵⁰ Див.: Там же. - С. 123.
- ⁵¹ Там же. - С. 102; Фрейд З. Тотем и табу. - С. 274; Фрейд З. Я и Оно / Пер. с нем. В. Ф. Полянского. - М., 1990. - С. 26; порівн.: Кулишер М. И. Указ. соч. - С. 100-101; 122.
- ⁵² З. Фрейд, здається, цілком справедливо зазначав, що "розуміння табу проливає світло на природу і виникнення совісті" (Фрейд З. Тотем и табу. - С. 261).
- ⁵³ Там же. - С. 259.
- ⁵⁴ Фрззер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. - М., 1985. - С. 376-382; 412-431.
- ⁵⁵ Фрейд З. Тотем и табу. - С. 253-260.
- ⁵⁶ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. - С. 306.
- ⁵⁷ Гуревич А. Я. Указ. соч. - С. 87, 108.
- ⁵⁸ Еремина В. И. Указ. соч. - С. 44; див.: Тайлор Э. Б. Указ. соч. - С. 494-501.
- ⁵⁹ Еремина В. И. Указ. соч. - С. 40-48; 85-91; Зеленин Д. К. Указ. соч. - С. 183; Семенов Ю. И. Как возникло человечество. - С. 303-306; 387-403; Фрейд З. Тотем и табу. - С. 243-253; Тернер В. Указ. соч. - С. 232, 235; Кулишер М. И. Указ. соч. - С. 59; 179-183.
- ⁶⁰ Фрейд З. Тотем и табу. - С. 213, 220, 260.
- ⁶¹ А. ван Геннеп у кожному перехідному обряді виділяв три фази: 1) розділення (separation) — символічне відкріплення особи або групи від попереднього місця у соціальній структурі; 2) грань (margo або limen латинською — "пори́г"), під час цього, власне, лімінального періоду особливості того, хто "переходить", — подвійні, його стан позбавлений якостей минулого або майбутнього і часто уподібнюється внутрішньоутробності або смерті; 3) відновлення або воз'єднання (reaggregation), коли ритуальний суб'єкт — особа або група знову знаходить місце у соціальній структурі (Тернер В. Указ. соч. - С. 168-169).
- ⁶² Порівн.: Фрейд З. Тотем и табу. - С. 255.
- ⁶³ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. - С. 387-403.
- ⁶⁴ Там же. - С. 383-384.
- ⁶⁵ Фрззер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. - С. 412-431.
- ⁶⁶ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. - С. 323-332.
- ⁶⁷ Порівн.: Фрейд З. Массовая психология... - С. 110-111.
- ⁶⁸ Фрззер Д. Д. Золотая ветвь. - С. 646, 654.
- ⁶⁹ Воропай О. Звичаї нашого народу (Етнографічний нарис). - К., 1991. - Т. 2. - С. 353.
- ⁷⁰ У цьому смислі Велес виявляється аналогічним до таких богів, як, скажімо, грецький Дій, котрий одночасно позначав кожного чоловіка, римська Юнона, грецька Гера. іменами яких називали кожну жінку, та Осіріс — ім'я кожного померлого в Єгипті (Фрейд Енберг О. М. Указ. соч. - С. 35-36).
- ⁷¹ Фрззер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. - С. 303-320; Фрззер Д. Д. Золотая ветвь. - С. 652; порівн.: Токарев С. А. Указ. соч. - С. 26. Очевидно, таке саме уявлення відбулось і в билинній "переметной сумочке", в якій зберігається "тяга", тобто, штасне. сутність землі.
- ⁷² Фрззер Д. Д. Золотая ветвь. - С. 654.
- ⁷³ Те, що звичайно "віддалення" сили-душі від людини не було викликано міркуваннями власної безпеки, засвідчується відомостями, що воїн центральноавстралійського племені аранда, ідучи на війну, не залишав свою чурінгу (втління душі) у небезпечному місці, а навпаки, брав її з собою, вважаючи, що це збільшить його мужність і силу (Токарев С. А. Указ. соч. - С. 458-459).
- ⁷⁴ Фрейд Енберг О. М. Указ. соч. - С. 33-35.
- ⁷⁵ Там же. - С. 37. Цитату лишаємо без перекладу, щоби зберегти гру термінів (доля, часть, участь) оригіналу.

СПОГАДИ

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

Взаємозв'язки урядових структур і громадських організацій України з Товариством об'єднаних українців Канади

1918 р. українці, яких свого часу лиха доля відірвала від рідних осель і закинула на чужину, створили громадську організацію Товариство об'єднаних українців Канади (ТОУК). Першоемігранти і їхні нащадки, ставши повноправними громадянами Канади, своєю сумлінною і нелегкою працею багато зробили для розбудови країни, де їм судилося жити, працювати, рости дітей. Однак, сприйнявши Канаду як свою нову батьківщину, вони ніколи не забували свого коріння, свого народу, отчого краю, берегли і оберігали його культуру, рідну материнську мову й пісню, які передавали з покоління в покоління.

Вони свято вірили, що прийде день довгожданої волі, і український народ визволиться від соціального та національного гноблення, що всі українські землі возз'єднаються в українську могутню державу. Ця заповітна мрія здійснилася. Сьогодні всі українські землі об'єднані, а Україна є незалежною, суверенною державою.

80 років, що минули, були позначені героїчними і трагічними сторінками в історії нашої країни. Ми пережили громадянську війну, голод, страшну Другу світову війну, дорогою ціною заплативши за перемогу над фашизмом. Величезний внесок зробив український народ у розгром гітлерівських загарбників. Українська земля була густо полита кров'ю мільйонів синів і дочок нашого народу, а також інших народів колишнього Радянського Союзу. Для багатьох з них вона стала останнім притулком, в ній вічним сном сплять наші брати і сестри — герої-воїни, партизани і підпільники. Понад 28 тис. братніх і одиноких могил, 45 тис. пам'ятників і обелісків по всій Україні — хвилююче свідчення того, якою ціною була завойована довгождана перемога над ворогом. У полум'ї війни загинув кожний п'ятий мешканець України, що становить близько десяти млн. чоловік

Війна порушила етнофонд України, було зруйновано або зовсім знищено сотні міст і сіл, залишилися без годувальників сотні тисяч вдів, дітей-сиріт та інвалідів. Та відомо, що друзі пізнаються в біді, і народ України, віддаючи належне народу Канади, який у роки Другої світової війни зробив чималий внесок у справу перемоги над німецько-фашистським агресором, завжди пам'ятатиме і передаватиме з покоління в покоління, що першими, хто подав руку братньої допомоги із-за океану понівеченій ворогом Україні, були українці з далекої Канади. Організовані керівництвом Товариства об'єднаних українців Канади разом з Лігою Американських українців (ЛАУ) люди доброї волі з особистих заощаджень внесли 303 796 доларів для закупівлі подарунків дітям-сиротам, батьки яких загинули від рук нацистських окупантів. Ці такі дорогі для нас подарунки українських трударів з Канади 1946 р. пароплавом "Росія" привезли до Одеси і вручили за призначенням делегації ТОУК і ЛАУ Василь

Тересьо — голова КВК ТОУК, Михайло Ракочий — секретар Крайової Ради ЛАУ і Петро Кравчук — активіст ТОУК².

Після завершення Другої світової війни на порядок денний життя народів планети стало питання закріплення результатів довгожданої Перемоги, зміцнення миру і міжнародного співробітництва. У жовтні — листопаді 1945 р. в Лондоні відбувся Всесвітній Конгрес демократичної молоді, основним девізом якого було: "Молодь світу, за краще майбутнє — єднайся!" В роботі конгресу взяли участь делегації 63 країн світу³, в тому числі й молодіжні делегації України та Канади. Саме в Лондоні більш як півсторіччя тому відбулося наше перше знайомство, а точніше сказати — братання української і канадської молоді. В складі української делегації було 10 осіб, серед них поег-партизан Платон Воронько, канадську молодь представляв у числі інших членів делегації українець Богдан Гарматюк. На одній із зустрічей присутні були до сліз зворушені, коли ці молоді українці — один з Канади, а другий з України — на знак братерства зняли з себе сорочки і обмінялися ними.

У тому ж році на сесію Генеральної асамблеї ООН прибула урядова делегація України, очолювана міністром закордонних справ Дмитром Мануїльським. Україна, як відомо, стала одним із засновників Організації Об'єднаних Націй, її постійним членом і зробила вагомий внесок у повоєнну розбудову світу. Повертаючись із Сан-Франциско літаком, українська делегація зупинилася в Едмонтоні, де відбулася її зустріч з керівниками ТОУК Матвієм Шаткульським, Іваном Навізівським і Петром Кравчуком. Провінціальним комітетом Товариства українських канадців на честь делегації було влаштовано прийом, на якому виступив з промовою Дмитро Мануїльський. Як свідчать документи, ця зустріч поклала початок плідного співробітництва між урядовими структурами і іромадськими організаціями України та ТОУК і його місцевими осередками.

Саме тоді до керівника української урядової делегації в Сан-Франциско звернулися з листом Крайовий виконавчий комітет ТОУК, редактори газет "Українське життя" та "Українське слово". Вони писали: "Звертаємось до Вас з проханням допомогти нам налагодити постійний зв'язок з науковими, освітніми і мистецькими установами Радянської України. Такий зв'язок дуже потрібний в інтересах українського народу Радянської України і в інтересах українського населення Канади"⁴. Дати в листі висловлювалося прохання надсилати постійно з України до Канади газети, журнали, наукову літературу, музично-нотні видання творів українських композиторів, твори відомих українських письменників, особливо ті, в яких висвітлюються події Другої світової війни; акредитувати в Україні, головним чином у центрах західних областей, кореспондентів канадських газет "Українське життя" і "Українське слово", які б висвітлювали економічний, освітній, культурно-мистецький розвиток регіонів.

Це прохання було задоволене. На адресу ТОУК, газет "Українське слово" і "Українське життя" почала надходити з України велика кількість різної літератури, яка допомогла багатьом канадським українцям зрозуміти процеси, що відбуватися в той складний період в її економічному, культурному і суспільно-політичному житті.

Відповідаючи Українському товариству культурних зв'язків із закордоном, Матвій Шаткульський у січні 1947 р. писав: "Дозвольте мені, як редакторові "Українського слова", що виходить у Вінніпегу, Канада, і як секретареві Головної Управи Канадського Товариства культурного зв'язку з Україною, скласти УТКЗ щиросердну подяку за надсилання нам до Канади різноманітного матеріалу про культурне, освітнє, наукове й загальногромадське життя на Україні. Надісланий Вами матеріал ми широко викорис-

товували в Каналі для ознайомлення в першу чергу українського населення, а також людей інших національностей, в тому числі і англійської, із станом науки, освіти та культури на Україні.

Засвідчую, що надісланий Вашим товариством матеріал завжди був дуже нам допоміжний в різних галузях нашої праці серед українського населення в Канаді. Він допомагає нам правильно висвітлювати те, що німці зробили на Україні, відбудову України, відродження наукового, освітнього і культурно-мистецького життя. Цей матеріал допомагає нам зміцнювати любов і пошану до України серед українців у Канаді, плекати серед них українську культуру, традиції українського народу. Ця праця завершилась приїздом в 1946 році української делегації з Києва—Львова, що було справжнім урочистим святом для українців Канади" ⁵.

У складі першої делегації з України, про яку згадує Матвій Шатульський, були народні артисти СРСР Зоя Гайдай та Іван Паторжинський, викладач Львівського державного університету ім. Івана Франка Василь Стефаник, поет Андрій Малишко, редактор газети "Радянська Україна" Лука Паламарчук. Вони прибули на фестиваль до Канади 27 липня 1946 р. Виступи делегатів з України з великим ентузіазмом і любов'ю вітала багатотисячна аудиторія. Після фестивалю гості відвідали багато міст Канади — від Тихого до Атлантичного океану. Численні зустрічі членів делегації на канадській землі перетворилися в яскраву демонстрацію єднання українців двох держав. Архівні документи більш як півстолітньої давнини зберегли свідчення тієї, справді неповторної атмосфери, що панувала під час цих зустрічей. У телеграмі на ім'я Українського товариства культурних зв'язків із закордоном 2 вересня 1946 р. редактор газети "Українське життя" Степан Мацієвич повідомляв: "Яку Західній Канаді — на фестивалях у Едмонтоні і Саскатуні та на великих народних зборах у Ванкувері, Реджайні і Вінніпегу, так і в східній Канаді українські канадці всюди урочисто вітають братню делегацію з Радянської України. Тисячі народу виходять на станції, приходять на концерти, влаштовують великі мітинги і банкети, щоб побачити, привітати і послухати дорогих гостей з України та передати через них низький поклін рідній землі" ⁶.

Перебування делегації України в Канаді і ті по-справжньому братерські зустрічі на канадській землі мали широкий розголос і позитивну оцінку громадськості в Україні. Все це сприяло розширенню в повоєнні роки культурних зв'язків між нашими країнами, започаткувало регулярні обміни делегаціями митців між Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном і Товариством об'єднаних українців Канади та РЗТ. У повоєнні роки на запрошення ТОУК і РЗТ в різний час побували на канадській землі уславлені художні колективи: хор ім. Григорія Верьовки, танцювальний ансамбль ім. Павла Вірського, тріо бандуристок, видатні співаки, народні артисти СРСР Євгенія Мірошніченко, Дмитро Гнатюк, Юрій Гуляєв та багато інших.

У свою чергу до України приїздили і виступили з концертами відомий ансамбль "Гагілка", таниювально-хоровий ансамбль ім. Т. Г. Шевченка, у складі якого було 100 чоловік⁷. За час своїх гастролей - з 4 по 25 серпня 1970 р. — ансамбль дав 12 концертів у Києві, Полтаві, в селі Кошманівка Машівського району Полтавської області, Харкові, місті Змієві Харківської області, Львові, Ужгороді, Тернополі, Чернівцях⁸ і залишив помітний слід у культурно-мистецькому житті України.

У повоєнні роки Товариство об'єднаних українців Канади і Робітниче заповомове товариство, незважаючи на те, що Україна в умовах тоталітарного режиму переживала нелегкі часи, систематично підтримувати культурні зв'язки з м. Києвом, багатьма обласними центрами, і це надава-

ло їм наснагу в збереженні народних традицій у багатонаціональному канадському суспільстві.

У свою чергу Урядом і громадськими організаціями України, незважаючи на відсутність дипломатичних відносин з Канадою, робилося все необхідне, щоб зв'язки з її прогресивними організаціями мали стабільний характер. Від громадських організацій України за сприянням і допомогою урядових структур, на прохання ТОУК і РЗТ до Канади систематично надси­лалася література, кінофільми, витвори народно-прикладного мистецтва, фотовиставки, фонозаписи українських пісень, грамплатівки, що допомагали в першу чергу молоді краще пізнати життя України, розуміти витоки її багатовікових традицій і історії. В довідці про зв'язки України з Канадою за 3 серпня 1966 р., що збереглася в Центральному державному архіві громадських організацій України, зазначалося:

"Громадські організації, окремі учбові заклади УРСР підтримують активні і широкі зв'язки з прогресивними організаціями, редакціями газет, діячами науки і культури Канади.

Тільки в 1965 р. та в 1 півріччі цього (1966. — П. Т.) року українське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами надіслало до Канади:

близько 20 тис. примірників соціально-економічної, художньої літератури та ілюстрованих видань, у тому числі тематичні бібліотеки (по 30-100 назв у кожній) "XXIII з'їзд КПРС і XXIII з'їзд КП України", "Сучасна українська поезія", "Українське народне мистецтво", "Київ—місто-герой", "І. Я. Франко", "20 років з дня розгрому фашистської Німеччини"; 56 комплектів планшетних фотовиставок "Радянська Україна", "Народна освіта в УРСР"; 6 комплектів виставки прикладного мистецтва, виставки дитячого малюнку, естампів, живописних творів радянських художників; 214 фотодобірок 25 назв; 47 копій науково-популярних і хро­нікально-документальних кінофільмів англійською, французькою, іспанською, німецькою, російською та українською мовами; 295 статей і виступів державних і громадських діячів республіки, письменників, журналістів; 106 копій магнітозаписів, в тому числі концерти української радянської симфонічної, оперної музики, народної, естрадної пісні, художньої самодіяльності колективів України; понад 2000 грамплатівок із записами української класичної, сучасної і народної музики.

До Канади надсилається тижнева газета "Вісті з України" з додатком англійською мовою, а також брошури, які видаються Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном.

Широкі зв'язки існують між Київським та Альтбертським університетами (м. Едмонтон). Щороку ці університети обмінюються науковцями для читання лекцій. В цьому році в КДУ були проведені місячні курси ви­кладачів української мови з Канади.

Щороку в Україну запрошується для ознайомлення з життям нашого народу 4—5 делегацій ТОУК, Робітничого запомогового товариства (РЗТ) та інших прогресивних канадських організацій, 4 активісти цих організацій — на відпочинок та 4 — на навчання у вузах України.

За останні роки для ТОУК в Україні було підготовлено 29 спеціалістів. Зараз у Києві навчається 13 членів ТОУК, в КДУ - 6 чоловік, консерваторії — 4 чоловіки, в педінституті ~ 2 чоловіки, в хореографічному училищі — 1 чоловік"⁹.

Окрім того, на прохання керівництва ТОУК і РЗТ за рішенням урядових інстанцій України було передано ряд визначних творів образотворчого і монументального мистецтва. Зокрема, скульпторами Олексієм Олійником і Макаром Вронським було виготовлено в бронзі постать Тараса

Шевченка і передано її до Канади, і липня 1961 р. в Палермо в українській літній оселі відбулося відкриття першого пам'ятника великому Кобзареві на американському континенті. В присутності більш як 45 тис. осіб відкрив монумент Василь Пилипів — син першого поселенця в Канаді Івана Пилипів¹⁰.

До сторіччя з дня народження великого Каменяра у Вінніпегу було відкрито музей і встановлено погруддя Івана Франка, виготовленого скульптором з України¹¹.

А ось як згадує Петро Кравчук у своїй книзі про відкриття пам'ятника Лесі Українки в Києві і Саскатуні: "Після відкриття пам'ятника (Лесі Українки в Києві у вересні 1973 р. — П. Т.) до мене підійшов перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. Привітавшись, запитав, як мені подобається пам'ятник? Звичайно, позитивно висловився про цю історичну подію. При цьому він сказав: "Ось вам би в Канаді знадобився такий пам'ятник. Могли б його встановити в західній Канаді, бо у східній, у місті Торонто вже є пам'ятник поетесі". Щербицький звернувся до Галини Кальченко, скульпторки, яка створила щойно відкритий пам'ятник, зі словами: "Галино Никифорівно, ось Петро Ількович говорить, що їм потрібен пам'ятник Лесі Українки в Канаді. Що ви думаєте, можете взятись за цю справу?" Вона відповіла: "У мене є двометрова статуя Лесі". Щербицький підкликав П. Тронька, який стояв неподалік (я тоді працював заступником голови Уряду. — Я Т.) і сказав "Петре Тимофійовичу, ми домовилися з Галиною Никифорівною, щоб подарувати канадським друзям пам'ятник Лесі Українки. Займіться цим, це по вашій лінії". Ось так Володимир Щербицький подарував канадським українцям пам'ятник Лесі Українки, який нині височить на території студентського містечка \ Саскатуні"¹².

За рішенням Уряду, деяким музеям Канади було передано чимало картин українських живописців, а художній галереї Миколи та Ольги Колчанківських з Ніагара-Фолс подаровано з Дніпропетровського музею оригінальну скульптуру "Половецька баба"¹³.

І все ж я хотів би підкреслити, що основною формою зв'язків урядових структур України з представниками і активістами громадських організацій Канади було наше спілкування — обмін делегаціями, туристськими групами, що, починаючи з 1946 р., проводився систематично. Люди різних професій! - урядовці, вчені, працівники культури і мистецтва, керівники громадських організацій, домогосподарки і пенсіонери, незважаючи на перепони і немалі труднощі, що тоді існували, відвідували Канаду і Україну. У важкі і складні часи, я маю на увазі 40—80 роки, багато передових людей, справжніх національних патріотів України, і таких як письменники Олесь Гончар, Юрій Смолич, Борис Олійник, Іван Драч, Володимир Бровченко, Платон Воронько, Олександр Підсуха, композитори Платон Майборода і Сергій Козак, художники Василь Касіян і Михайло Дерегус, артисти Дмитро Гнатюк і Анатолій Авдієвський, громадські діячі Катерина Колосова, Станіслав Лазебник, Семен Стефаник, академік Леонід Новиченко і багато інших, в їх числі й окремі члени Уряду, робили все можливе для єднання українців світу. І все ж в умовах тоталітарного режиму спілкування з громадськими організаціями Канади, що не належали до прогресистів, або лише намагання встановити з ними зв'язки чи, тим більше, поділяти їх погляди щодо суверенітету і самостійності української держави, часто-густо для багатьох закінчувалося накладенням "табу" або й переслідуванням.

Урядові структури України встановлювали спілкування з широкими колами канадців українського походження через ТОУК і РЗТ. Ці організа-

ції не на словах, а на ділі вели повсякденну роботу по зміцненню зв'язків Канади з Україною, послідовно боролися за мир. Вони проводили плідну культурно-просвітницьку роботу в справі ознайомлення канадської громадськості з життям в Україні, широко популяризували українську культуру, доносили інформацію про розвиток нашої економіки і науки¹⁴.

Підкреслюю, що активною об'єднуючою і організуючою силою Товариства об'єднаних українців Канади завжди виступали їх друковані органи — газети "Українське життя", "Українське слово", журнал "Юкрейнієн канадієн". Слід віддати належне громадській мужності журналістів цих видань, які, переборюючи негаразди, самовіддано працювали в ім'я дружби наших народів.

На запрошення Уряду (або з його згоди) та громадських організацій в Україну приїздили делегації працівників і активістів ТОУК і РЗТ, працівники газет, видавці, діячі літератури і мистецтва, мери ряду міст, туристи, вчителі, мистецькі колективи, їм надавалася можливість побувати в містах і селах України, зустрітися з людьми, познайомитися з визначними історичними місцями, пов'язаними з життям і діяльністю Т. Шевченка. І. Франка, Л. Українки, музеями, навчальними і науковими закладами. Вони розповідали про життя українців у Канаді, зокрема про її культуру, мистецтво, науку. Багато з них були учасниками урочистого відзначення річниць знаменних дат в житті українського народу — проголошення радянської влади в Україні та возз'єднання українських земель, ювілейних дат видатних письменників, наприклад, 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, а також наукових форумів, зокрема 9-го міжнародного Конгресу славістів у Києві. Треба підкреслити, що офіційні делегації завжди приймалися Урядом України і політичним керівництвом.

Не можна було не помітити (а про це я розповідаю на підставі власних спостережень), що багато членів делегацій ТОУК і РЗТ не були байдужими до породжених тоталітарним режимом грубого порушення національної політики та конституційних прав громадян, незаконних репресій *тощо*. На зустрічах і прийомах в Уряді і ЦК Компартії України (а такі прийоми делегацій були систематичними), у виступах на офіційних урочистостях члени делегацій ТОУК і РЗТ, як правило, займали принципову позицію в питаннях, пов'язаних з життям українського народу, зокрема стосовно мовної політики, що проводилася в Україні в руслі т. з. теорії злиття націй, незаконних політичних репресій серед інтелігенції, заборони відвідування канадськими українцями рідних сіл. Зокрема, дуже гостро вони висловлювали незадоволення мовною політикою в республіці, відсутністю справжнього її суверенітету.

Наведу два приклади. Маючи достовірну інформацію, керівництво ТОУК почало у 1965 р. виношувати думку про необхідність з'ясувати питання, що стосуються здійснення національної політики в Україні. За рішенням ЦК КП Канади, було сформовано делегацію для поїздки в Україну в складі Тим Бака — голови Комуністичної партії Канади (керівник делегації), Василя Гарасима — члена керівництва ТОУК, Вільяма Росса — секретаря провінційного комітету компартії Канади (Манітоба), Петра Кравчука — оргсекретаря ТОУК, Антона Білецького — президента Головного виконавчого комітету РЗТ, Юрія Соломона — голови провінційного комітету ТОУК (Альберта)¹⁵.

Делегація перебувала в Україні з 31 березня по 22 квітня 1967 р. Вона побувала в Києві, Полтаві і Полтавській області, у Львові та деяких районах Львівської області, містах і селах Івано-Франківщини, відвідала могилу Т. Г. Шевченка у Каневі та інші дороги українському народу місця, а також Держплан України. Міністерства культури, освіти, вищої і середньої

спеціальної освіти, Академію наук України, комітети по пресі, радіо і телебаченню при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Спілку письменників України, кіностудію ім. Олександра Довженка, де й велася розмова про національну культуру, історію, мову, економіку й право. 21 квітня 1967 р. делегація мала зустріч з першим секретарем ЦК КПУ П. Ю. Шелестом, на якій обговорювалися питання, пов'язані із здійсненням національної політики в Україні. Зустрілися канадці і з секретарем ЦК КППС М. А. Сусловим у Москві¹⁶.

Член делегації Петро Кравчук зазначав: "Поїздка делегації не була чиясь особистою примхою, а конечною потребою з'ясувати той стан, в якому опинилась українська мова, порушувалося судочинство на Україні, заборонялося канадським українцям відвідувати рідні села. Звертання до ЦК КП Канади послати таку делегацію в Україну виходило від усіх членів крайового виконавчого комітету ТОУК. Ми хотіли знати, як здійснюється в Україні національна політика, чому скорочується число українських шкіл, найбільш у великих містах і в районних центрах, чому судять людей за закритими дверима за їх політичні переконання"¹⁷.

Всі ці питання мали принциповий характер, і постановка їх перед керівниками України в той час вимагала від членів делегації сміливості й мужності. Я не пам'ятаю випадку, щоб за повоєнні роки громадські організації чи партії іншої держави, крім ТОУК та РЗТ, так рішуче, не замислюючись над тим, чим все це може скінчитися, ставили перед керівництвом Союзу РСР і України питання про спотворення національної політики, незаконність репресій проти інакомислення тощо.

Повернувшись до Канади, делегація підготувала звіт про поїздку і опублікувала його в газеті "Українське слово" та бюлетені "Вьюпойнт" (англійською мовою), в якому об'єктивно висвітлила всі ці питання. "Я вірю, — згадував член делегації Петро Кравчук, — що колись історія належно оцінить цей звіт, нашу роль в його підготовці. Я персонально задоволений, що делегація поїхала, що звіт був опублікований двома мовами - українською і англійською. З опублікування звіту справа набрала міжнародного розголосу"¹⁸.

А ось другий приклад, який характеризує ставлення ТОУК і РЗТ до процесів, що протікали в УРСР. 21 грудня 1967 р. відзначалося 50-річчя встановлення Радянської влади в Україні. Виступаючи з привітанням на урочистостях, що проходили в палаці "Україна", керівник делегації ТОУК—РЗТ Петро Прокопчук сказав: "Українська прогресивна громадськість у Канаді сприйняла утворення Української Радянської держави не як подію формального значіння. Вона добачала в цьому велику подію в історії українського народу. Вона вбачала в цьому звершення заповітних мрій українського народу, з якого вийшла, з джерела якого вона черпала і черпає натхнення для своїх зусиль зберегти і зміцнювати свою національну ідентичність у країні свого поселення або дату свого народження, для плекання української національної культури, для збереження і передання своїм дітям і внукам мови Шевченка. Франка, Коцюбинського, Лесі Українки.

Ми розглядаємо суверенність Української Радянської держави не лише як юридичне визнання, але як діючу силу українського народу в усіх формах його багатогранного життя. Бо тільки це підносить роль українців у Канаді — людей, що кровно зв'язані з народом, вага якого в міжнародних відносинах, у боротьбі за мир є відчутною і важливою"¹⁹.

У цих словах була сформульована концепція суверенності української держави, якої вона в реальності на той час не мала.

Численні архівні документи свідчать, що ТОУК і РЗТ, як справжніх друзів, глибоко хвилювала доля України. Разом з нами вони раділи успіхам українського народу в розвитку економіки, освіти, добробуту, які так широко були представлені на ЕКСПО-67 у Монреалі. Водночас керівництво ТОУК і РЗТ систематично ставило питання про факти викривлення національної політики перед керівництвом ЦК Компартії України, урядом республіки. Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном, в міністерствах, відомствах і перед окремими урядовцями та діячами культури. ТОУК і РЗТ у той нелегкий час виступали в Україні активними виразниками і захисниками національної ідеї. Постановка цих нагальних проблем була продиктована єдиним безкорисливим бажанням – допомогти Україні наблизитися до заповітної мети: стати суверенною незалежною демократичною державою.

Багато хто з нас з розумінням і увагою ставився до питань, що порушувалися керівництвом ТОУК і РЗТ, але вирішити їх позитивно з відомих усім причин ми не могли²⁰. Слід зазначити, що не тільки урядове й партійне керівництво України тепло зустрічало делегації з Канади. Керівництво ТОУК, у свою чергу, приймало посланців з України, як рідних і близьких, на канадській землі. Після першої делегації діячів культури, що відвідала Канаду в 1946 р. (про це я розповідав вище), на запрошення керівництва ТОУК і РЗТ до різних міст Канади систематично приїздили художні колективи, провідні артисти, діячі науки і культури, урядовці, туристичні групи. За останнє п'ятдесятиліття на канадській землі побували сотні посланців українського народу. Через океан прибували твори українських літераторів, книги вчених, линула музика, рідна пісня. Всі, хто приїздив до Канади, мали повну можливість відвідати пам'ятні і історичні місця, пов'язані з еміграцією українців до Канади, зустрічатися з людьми, вивчати побут і культуру країни, відвідувати ферми і навчальні заклади, розповідати про життя в Україні, вирішувати нагальні питання наших взаємозв'язків, організації й прийому туристичних груп тощо з керівництвом ТОУК і РЗТ.

За минулі роки ми придбали в Канаді багато ширих друзів, в яких знаходили взаєморозуміння, непідробну ширість їх сердець, повагу і любов до нас – посланців України. Повернувшись на рідну землю, ми намагалися через засоби масової інформації донести до сердець і розуму наших співвітчизників все те, що бачили і чули в Канаді. Природньо, що всі наші виїзди до Канади здійснювалися з дозволу урядових інстанцій і за їх підтримкою.

Численні зустрічі на канадській землі сприяли зміцненню зв'язків між урядовими структурами, громадськими організаціями України і прогресивними організаціями Канади. Хотів би докладніше зупинитися на здійсненій українським урядом великій державній акції – проведенні днів України на Всесвітній виставці у Монреалі (ЕКСПО-67) у 1967 р.

Як відомо, в Радянському павільйоні на Всесвітній виставці проводилися дні союзних республік, їхньою метою було продемонструвати досягнення в політичному, економічному і культурному житті за 50 років радянської влади. Оскільки окремо українського павільйону на виставці не було, понад 2 тис. унікальних експонатів, що характеризували стан економіки і культури України, були розміщені у загальному павільйоні Радянського Союзу. Для участі у проведенні днів України на ЕКСПО-67 в Канаді урядом України була затверджена делегація у складі: Г. І. Ващенко, І. А. Пересаденка, Б. Є. Патона, В. П. Козаченка, В. М. Кавуна, Н. О. Пучковської, М. Г. Вахули, В. А. Масола, Л. І. Жаботинського. Керівником делегації було призначено мене – тодішнього заступника Голови Ради Міністрів²¹.

Урядова делегація такого рівня була першою в історії українсько-канадських зв'язків. Вона перебувала в Канаді з 18 по 26 серпня 1967 р. і за цей час взяла участь у проведенні днів Української РСР на Всесвітній виставці, а також мала зустрічі з офіційними канадськими особами, представниками української діаспори, керівництвом ТОУК і РЗТ, представниками преси, радіо, телебачення. 21 серпня делегацію приймав мер м. Монреалю п. Драпо, а 22 серпня на Всесвітній виставці відзначався День України. Вперше в історії України, яка не мала дипломатичних зв'язків з Канадою, керівництво канадської сторони на ЕКСПО-67, виявляючи до нас високі офіційні почесті, влаштувало для делегації урочистий церемоніал на Площі Націй. День України викликав великий інтерес не лише в Канаді, а й далеко за її межами. Ряд газет надрукував спеціальні сторінки з матеріалами, що розповідали про різні сфери життя України. Місцева преса, радіо, телебачення задалегідь повідомили про День України. В газетах "Монреаль стар" та інших було надруковане сердечне привітання крайового виконавчого комітету ТОУК, в якому, зокрема, говорилося: "Україна — одна з десяти найбільш розвинених промислових країн у світі — може гордитися своїм внеском у довгу історію шукання людиною волі і освіченості... Ми разом з іншими вітаємо представників України з їх Національним Днем. Ми вітаємо їх як рідних. Ми щиро бажаємо, щоб ця обставина служила підкресленням взаємної потреби, міцних зв'язків дружби і порозуміння між нашою країною і Україною... Сприяймо ж розвиткові співробітництва всіма можливими для нас засобами" —.

Пригадую, як задовго до початку урочистої церемонії трибуни і місця на Площі Націй заповнили більш як 5 тис. чоловік, в основному українці з різних кінців Канади і США. З появою української урядової делегації на трибуні ротою канадських моряків їй були віддані почесті, а на щоглу вперше в історії на канадській землі було піднято державний прапор України, і водночас хор Григорія Верьовки заспівав: "Чуєш, брате мій...". Я був свідком того, як багато присутніх на Площі у ці хвилини витирали сльози...

На прийомі, влаштованому на нашу честь керівництвом Радянського павільйону, було присутніх близько 600 чоловік, головним чином українців. Я мав нагоду зустрітися не лише з представниками офіційної влади, а й керівництвом ТОУК - Гарасимом, Гринчишиним, Прокопчаком, Кравчуком та іншими, а також з дочкою Івана Франка Ганною Франко, сином першого українського поселенця в Канаді Василем Пилипівим та ін.

На прийомі і в резиденціях я, як керівник делегації, мав зустрічі з Генеральним комісаром Всесвітньої виставки П. Дюпої, прем'єр-міністром Канади Лестором Пірсоном, іншими офіційними особами.

Хочу підкреслити, що 23 серпня Крайовий виконавчий комітет ТОУК влаштував прийом на честь Дня України на ЕКСПО-67. На прийомі були присутні, окрім урядової делегації, українські артисти і туристи, які в той час перебували в Монреалі, а також керівники багатьох провінційних відділень ТОУК і РЗТ. Ліги американських українців, редактори газети "Життя і Слово", "Українські вісті", "Канадієн юкрейн" і "Американ юкрейн". Організатори прийому по-братньому, хлібом і сіллю вітали делегацію УРСР. Теплоту почуттів канадських українців до України передав у своєму виступі на прийомі Секретар виконавчого комітету ТОУК \

Ось деякі фрагменти цього виступу: "За останні десятиріччя ми вітати в Канаді вже багато посланців українського народу. Всі вони були для нас дорогими гостями. Однак у ваших особах ми бачимо особливих гостей - посланців української радянської держави. Це вперше ми вітаємо таку достойну офіційну делегацію українського народу. **Це знаменна історична**

подія, яка має велике значення як для Канади, так і для нас — канадських українців. (Підкреслено мною. — /7. Т".)

Вчора, перед багатотисячною громадою на Площі Націй з авторитетної трибуни ЕКСПО-67 прозвучало наше рідне слово, прозвучав могутній голос нашого багатомільйонного народу. Ми горді, що наша рідна мова так виразно прозвучала в багатоголосому хорі різних народів, що беруть участь у цій виставці. Значення цього факту важко переоцінити.

Останніми роками розширилися зв'язки між Канадою і СРСР, в тому числі між Канадою і Україною. Відбувається поживлений культурний і науковий обмін, збільшується розмір торгівлі, розширюється туризм в оба боки. Будемо сподіватися, що в результаті ЕКСПО-67 між Канадою і СРСР ще більше розширяться зв'язки, від чого буде користь обом державам...

Багато канадських українців останніми роками побували на рідних землях. Колись вони виїхали світ за очі з пошматованої української землі, тепер вони їдуть в гості до рідних, до єдиного національного організму — до української радянської держави. Багато українців, однак, ще не мали можливості побувати у своїх рідних місцевостях, де вони за молодих років бігали босими ногами по стежках і доріжках, їм дуже хочеться побачити ці місця, ті великі зміни, які відбулися за радянської влади. Будемо сподіватися, що скоро створяться такі сприятливі умови, які дозволять їм мати приємність відвідати рідні свої місця...

Дорогі наші гості Ви привезли з собою аромат запашних українських полів, садів і городів. Ви привезли шум карпатських смерічок і шелест київських каштанів, свіже повітря степів і оздоровчий озон Чорного моря. Ваш приїзд ще більше зміцнить нашу національну гордість і додасть нам більшої сили для дальшого зберігання нашої національної ідентичності. Ми плекали і плекаємо у своїх можливостях українське національне мистецтво, пісню, музику, танці, які ми черпали постійно з багатих джерел нашого народу.

Ми любили і шанували мову нашого народу, передавали її своїм дітям і онукам. І слова першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, сказані на трибуні з'їзду письменників про потребу шанувати і розвивати українську мову, мають не тільки важливе значення для людей України, але також і для тих українців, які живуть у різних країнах на різних континентах.

Ми були і будемо з своїм народом. Ми, висловлюючись словами великого Кобзаря — Тараса Шевченка, чесно йшли, за нами нема зерна неправди. Ми і далі будемо йти цим шляхом.

Якщо з нашого боку може виглядати дещо надто претензійним, то треба зрозуміти обставини, що спонукають нас бути такими. Зрештою, до кого ж нам звертатися, коли нас хвилюють деякі речі, коли нам потрібна рада-порада, як не до рідного народу? Ми сподіваємося, що Мати-Україна нас зрозуміє, бо ж не може вона бути байдужою до своїх синів і дочок, яких злая доля багато років тому розкинула по цілому світу.

Рідні наші! Спасибі Вам ще раз за приїзд, так конче потрібний і такий своєчасний! Візьміть із собою на Україну наш доземний поклін і любов до українського народу!"²⁴

У цих проникливих словах викладено думи й устремління сотень тисяч канадських українців, яких доля відірвала від рідної домівки.

Дні України, за оцінкою преси Канади, пройшли з великим успіхом. З 18 по 24 серпня українські експонати переглянули 600 тис. чоловік. Урочисте проведення цих днів піднесло міжнародний авторитет України, сприяло подальшому зміцненню зв'язків між громадськістю нашої країни та Канади²⁵

Все вищесказане засвідчує, що повоєнні роки були позначені самовідданою працею тисяч синів і дочок канадських українців за зміцнення зв'язків і дружби з Україною та її народом. Шлях той був не менше складний і для багатьох працівників Товариства об'єднаних українців Канади і Робітничого запомогового товариства, їх старшого і молодшого покоління. Боротьба за створення атмосфери братерства між українцями Канади і Україною була метою їх життя. Ми завжди будемо пам'ятати ширість друзів українського народу, які стояли біля першовитоків наших зв'язків, і тих, хто продовжував і продовжує їх благородну справу: Матвія Шатувльського, Івана Бойчука, Петра Прокопчака, Івана Навізівського, Петра Кравчука, Василя Тересью, Михайла Короля, Миколу Гринчишина, Михайла Мокрія, Михайла Сейга, Юрія Соломона, Стенді Зенюка, Богдана Гарматюка, Степана Мацієвича, Юрія Кренца, Миколу Кардаша, Юрія Москаля, Василя Герасима, Зіновія Николишина, Марію Скрипник, Антона Білецького, Василя Хомина, Марію Прокопчак, Лері Прокопчака, Волтера Маковецького, Любов Москаль, Наталку Мохорук і багатьох, багатьох інших, чії імена назавжди будуть закарбовані на сторінках історії, як символ вірного служіння українському і канадському народам. Чимало з них були удостоєні пам'ятної медалі Т. Г. Шевченка та інших відзнак громадських організацій України²⁶.

Керівництво ТОУК і РЗТ з великою радістю зустріли прийняття українським народом Декларації про незалежність України. "Коли в серпні 1991 року Україна була проголошена незалежною, суверенною державою, — згадує голова Крайового виконавчого комітету ТОУК Петро Кравчук, — Крайовий комітет ТОУК від імені всіх членів і прихильників привітав народ України із здійсненням його заповітної мрії. Дуже хочеться дожити до тих часів, коли Україна стане на власні ноги, не буде сателітом ні Півночі, ні Заходу, а стане справжньою незалежною суверенною державою"²⁷.

Маємо всі підстави заявити, що у звершенні цього історичного акту - проголошення незалежності України — є немала заслуга ТОУК і РЗТ, інших українських громадських організацій Канади, які своєю діяльністю, моральною, а часто і матеріальною підтримкою наближали час здійснення цієї мрії.

Гадаю, що історики і України, і Канади ще не розповіли про це в усій повноті. Отже, слід подумати про підготовку й видання українською і англійською мовами кількох збірників документів і матеріалів, що зберігаються в архівах, і оприлюднити мовою документів історію становлення й розвитку взаємозв'язків ТОУК, РЗТ, інших прогресивних організацій Канади з державними структурами і громадськими організаціями України. Це було б, окрім усього іншого, доброю даниною пам'яті патріотам і подвижникам обох держав, які не на словах, а на ділі боролися за щастя українського народу.

З проголошенням України незалежною державою створено нові умови, відкрито нові можливості для єднання українців усього світу. Національна ідея, ідея побудови суверенної, незалежної, демократичної української держави, за яку віками боролися й гинули десятки тисяч українців, має стати об'єднавчою силою для здійснення цієї історичної мети в нашій спільній прабатьківщині.

¹ П е т р о Т р о н ь к о . "Навічно в пам'яті народній". — К.. 1995. — С. 146—147.

² П е т р о К р а в ч у к . Без недомовок. — К.. 1995. — С. 47.

³ Всесвітня конференція молоді. — М.. 1946. — С. 6.

- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 5110, оп. 1, спр. 100, арк. 20—21.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 596, арк. 1, 6.
- ⁶ Там же, оп. 70, спр. 579, арк. 44—45.
- ⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 13, спр. 4647, арк. 12.
- ⁸ Там же, арк. 14.
- ⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6187, арк. 70—72.
- ¹⁰ П е т р о К р а в ч у к . Назв, праця. — С. 63.
- ¹¹ Там же. — С. 65.
- ¹² Там же. - С. 182.
- ¹³ Там же. - С. 237.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 5110, оп. 1, спр. 1041, арк. 1.
- ¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 106, арк. 78.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ П е т р о К р а в ч у к . Назв, праця. - С. 108. 111.
- ¹⁸ Там же. - С. 120.
- ¹⁹ Там же. -С. 115.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 13, спр. 27—33, арк. 58—61; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 94, спр. 6384, арк. 115-116; ЦДАВО України, ф. 5110, оп. 1, спр. 2373, арк. 29.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6384, арк. 97.
- ²² Там же, спр. 6386, арк. 128.
- ²³ Там же. оп. 94, спр. 6384, арк. 107—108.
- ²⁴ Там же, арк. 142—144.
- ²⁵ Там же, арк. 105.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 5110, оп. 1, спр. 1586, арк. 14-15.
- ²⁷ П е т р о К р а в ч у к . Назв, праця. — С. 284. 285.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

РЕНАТО РІЗАЛІТІ (Італія, Флоренція)

Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукки

Серед суспільно-політичних зрушень, яких зазнаєш Європа в XVII ст., особливу роль відіграли Визвольна війна в Україні під проводом Богдана Хмельницького і створена в її ході козацька держава. Події, що розгорталися на українських теренах, відлунювали в різних кінцях континенту, істотно впливаючи на характер міжнародних взаємин. Цілком закономірно, що вивчення доби Хмельницького в загальноєвропейському контексті є темою актуальною, яка дедалі виходить на передній план історичних досліджень. У цьому зв'язку велике значення має введення у науковий обіг свідчень не тільки протагоністів тогочасної драми — України і Польщі, а й інших країн. Завдяки зусиллям не одного покоління дослідників історіографія збагатилася значним масивом "українознавчих" документів і матеріалів з венеціанських, ватиканських, австрійських, турецьких та інших архівів. Пошуки їх тривають й досі, доповнюючи своїми знахідками панораму тих бурливих часів. Саме до таких джерел, які розширюють наші уявлення про міжнародні аспекти Визвольної війни українського народу, слід віднести історичну хроніку міста Лукки (Італія), яка тривалий час зберігалася в рукописному фонді місцевої публічної бібліотеки і була невідомою дослідникам. Автором її був Мартіно Манфреді, який занотовував не тільки фактичні дані про події в Україні, а й намагався дати їм тлумачення з позицій певних прошарків луккського суспільства.

Одним з перших, хто зайнявся вивченням цього староіталійського джерела, є відомий славіст, професор Флорентійського університету Ренато Різаліті, автор багатьох монографій та інших наукових публікацій, в котрих чимало уваги приділяється українській проблематиці. Результати своїх студій, присвячених польсько-українським сюжетам хроніки Манфреді, він виклав у праці, яка була опублікована в "Actum luce" - журналі Луккського історичного інституту (1990, № 1—2). Нижче друкується її переклад. Стаття подається з деякими скороченнями загальноісторичного матеріалу.

М. М. ВАРВАРЦЕВ

Записи Мартіно Манфреді належать до документів неординарних не тільки тому, що були зроблені уродженцем Лукки — міста, де впродовж століть зберігається багато свідчень про Східну Європу, починаючи з кириличного напису, викарбованого на порталі місцевого собору одним стародавнім руським паломником по святих місцях¹. Літопис, зайшаний Мартіно Манфреді, — одна з небагатьох пам'яток доби козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Одразу слід зазначити, що його автор не належав до безпосередніх очевидців подій в Україні і не називає джерела своїх відомостей про них. Отже, виникає питання, пов'язане з визначенням ступеня вірогідності його записів: чи не могли прислужитися йому хроніки інших сучасників? Відомо, що літописи, де йшлося про Україну, створювалися в цей час в різних країнах, але це були рукописи, недоступні, зрозуміло, луккському автору. У друзі ж вони

з'явилися лише в наступні століття і, таким чином, про їх зв'язок з італійським твором не може бути й мови. Щоправда, слід вказати на один виняток — "Аннали" Натана Ната Гановера, які були опубліковані староєврейською мовою у Венеції в 1653 р.

Гановер Натан Ната бен Мозе був жителем Заслава. Дата його народження невідома, але ми знаємо, що помер він у 1683 р. Як і Мартіно Манфреді, він був не тільки сучасником подій Хмельниччини, але, на відміну від луккезця, ще й їх очевидцем. Своєму творові він дав таку назву: "Бездонне пекло, що докладно розповідає про лиха і війни, які сталися в хвальних країнах — Росії, Литві і Польщі". Хронологічно книга охоплювала 1648—52 рр. В ній автор розповідав про те, що бачив на власні очі: селянсько-козацькі збройні виступи на теренах України, Польщі і Литви, лихо, яке зазнавало населення Немирова, Тульчина, Острога, Заслава. Львова, Замостя тощо. При порівнянні відомостей єврейського хроніста з тими, що містять записи Манфреді, стає очевидним, що останній ймовірно був зовсім не знайомий з працею Гановера. Якщо ж ми звернемося до інших можливих друківаних джерел, якими міг користуватися Мартіно Манфреді, — періодичної преси (вона саме переживала період свого народження і з'являлася епізодично у вигляді окремих листівок, написаних від руки, а згодом видрукованих), то також переконуємося, що зміст цих публікацій не містить свідчень, схожих на манфредівські.

Ме часи Манфреді були ще й часами поширення міжнародної інформації усно. Відомості в такій формі, справді, могли надходити до Лукки передусім з Польщі, з якою негоціанти італійського міста підтримували дуже тісні зв'язки. На підтвердження цього маємо послатися на працю Ріти Маццеї "Торгівля і підприємці в Польщі в XVII ст.", яка вийшла в Мілані в 1983 р.² Як встановила авторка, з 42 італійців, котрі були зареєстровані в книгах громадян міста Кракова за період між 1632 і 1646 рр., принаймні 15, тобто понад третина, походили з Республіки Лукка. Серед луккських прізвищ згадуються, зокрема, Гульєльмо і Руджеро Орсетті, Джіроламо Піноччі, Лудовіко Фантоні, двоє Моріконі (Енріко ді Маркантоніо і Фредіано ді Лоренцо), а також інші луккезці, які прийняли краківське громадянство за правління короля Владислава IV: Джованні Боттіні і його компаньйон Джачінто Бамбакарі, Массімо Контаріні, Доменіко і Паоліно Контроні, Ніколао Манфреді³.

У цьому списку привертає увагу згадка про представника роду Манфреді. Як свідчать документи, Ніколао ді Бенедетто Манфреді прийняв краківське підданство 2 грудня 1647 р., коли вже мав 44 роки та тривалий досвід у виробництві і торгівлі шовком. Більше десяти років він утримував крамницю по продажу шовку — спільно з батьками своєї дружини Камілли ді Федеріго Андреоцці. Взимку того ж 1647 р. негоціант перебував у Кракові разом із сином Бенедетто, який залишався у Польщі до кінця свого життя. Сам же Ніколао повернувся на батьківщину навесні чи влітку 1648 р. Слід припустити, що відтоді він більше не повторив своїх подорожей до Польщі, зате послав туди з комерційними цілями іншого свого сина — Дж. Лоренцо. Перебування дітей Ніколао Манфреді у Польщі збіглося з подіями, які збурили країну після смерті Владислава IV і внаслідок яких луккські купці зазнали значних збитків. Незважаючи на це, купці Манфреді продовжували діяти на польському ринку, а в останні місяці 1653 р. вперше після майже двох століть підприємницької діяльності представників роду здобули найбільш високе становище в республіці⁴.

Нам не вдалося встановити ступінь спорідненості луккського хроніста з членами сім'ї негоціанта Ніколао Манфреді. Але фактом є те, що останній особисто знав багатьох луккських купців, котрі регулярно відвіду-

вали Польщу⁵. Щодо самого тексту його хроніки, то з нього видно, що її автор старанно збирав і занотовував усі згадки про поляків, які є додатковим свідченням польського походження наведених ним відомостей про тодішнє становище в Речі Посполитій. З довірою маємо, наприклад, поставитися до розповіді, де він пише про королівство, охоплене "суцільною пожежею громадянських воєн" - "повстанням козаків та інших народів", котре, за його словами, "триває досі з 1648 р."⁶. Манфреді зазначає, що "козаки (вони називаються ще запорожцями) є новою нацією, яка походить і складається із землеробів, скотарів та кріпаків". Козаки, "обрані польськими дворянами як найбільш сильні, рухливі і боєздатні з числа інших підданих, та кріпаки упродовж майже століття посилювалися для заселення тієї частини королівства, яка межує з кримськими татарами і де дворяни володіють численними скарбами та просторою й дуже родючою рівниною; звичні до військового життя і користуючись зброєю, козаки захищають своїх господарів та їхнє майно від згубних навал згаданих татар" . Такі уявлення про українців і, зокрема, про роль козаків, поширювані співвітчизниками Мартіно Манфреді, можна вважати типовими для громадської думки лугкського суспільства.

У своєму літописі Манфреді намагається також схарактеризувати стосунки між реєстровими козаками і польським урядом. Він зазначає, що "завдяки свободі і зручності проживання кількість козаків, яких було спочатку лише 600, зросла впродовж кількох років до багатьох тисяч... Вони мали сміливість неодноразово протистояти своїм Господарям і благодійникам й цілком позбутися покори перед ними. Але приборкані і поневолені поляками силою зброї, вони були змушені поступитися своїми привілеями і свободами, якими користувалися раніше, і задовольнитися тим, що в подальшому їхнім ватажком був зазвичай польський шляхтич, так само як полковники і урядовці..."⁸. Разом з тим Манфреді називає причину, яка викликала вибух у козацькому середовищі, "несподіваною і цілком незначною". При цьому він наголошує на "настроях зятятого бунтарства на початку нинішнього року" (1648), які "підняли козаків на таке жахливе повстання. Спалахнувши, мов пожежа, воно стало вкрай небезпечним для всього Польського королівства, до цього часу процвітаючого і спокійного"⁹. Безперечно, змальована тут Мартіно Манфреді ідилічна картина життя в королівстві напередодні повстання не відбивала важливі реалії цієї держави і віддзеркалювала лише точку зору польських панівних кіл.

Та найбільш виразно такий підхід проявився у повідомленнях про визначного козацького ватажка, національного героя українського народу Богдана Хмельницького. Згідно з твердженнями Манфреді, гетьман, уособлюючи "дух темний і бунтівний", прагнув "узурпувати владу"¹⁰. Негативне уявлення про Хмельницького посилюється тим, що в хроніці відсутні елементарні біографічні відомості про нього. Обминається, наприклад, те, що він був людиною освіченою — навчався в єзуїтському колегіумі Львова. Немає відомостей про його перебування у турецькому полоні, участь в антипольському повстанні 1637 р., в переговорах 1645 р. з Францією про вступ козаків у війну проти іспанських Габсбургів.

Нарешті, Манфреді нічого не говорить про те, що вибуху козацького обурення сприяв мимоволі сам польський король Владислав IV, який вів з Хмельницьким таємні, без відома сейму, переговори про посилку козаків проти татар. Український ватажок, як відомо, використав цю обставину, щоб створити військо для боротьби з самими поляками. Отже, козацьке повстання виявилось досить несподіваним для польської шляхти, якщо врахувати події, які склалися на міжнародній арені Європи. 1645 р., як підкреслює М. Костомаров, у Польщу прибув венеціанський

посол Тьєполо з метою приєднати її до антитурецької ліги. З собою він привіз велику суму грошей — близько 20000 талерів, щоб польський уряд зміг використати їх для залучення козаків до цієї боротьби ". Тоді ж ініціативу венеціанців підтримав також папський нунцій у Польщі.

У самий розпал підготовки повстання, як пише Манфреді, Б. Хмельницького "звинуватили у злих задумах не тільки проти короля, а й шляхти". Але йому "вдалося сховатися у сільській місцевості і тим самим врятуватися. Ставши на чолі багатьох тисяч рибалок і повернувшись на свій бік також значну кількість тих козаків, котрі отримувати платню від короля, він сформував великий загін. Генералісимус королівства вважав за необхідне послати проти нього численне військо, яке складалося з поляків і частково з козаків, котрі, проте, зрадили королівську владу. ...Вирішивши помститися, генералісимус тоді особисто пішов з рештою війська проти повстанців", але, констатує хроніст, "втратив і його"¹².

Не уточнюючи імен польських командувачів (Потоцьких), дати битв (6 і 16 травня 1648 р.) та місця, де вони відбуватися (Жовті Води і Корсунь), Мартіно Манфреді зосереджує увагу на наслідках тих подій, завдяки яким утвердився політичний і воєнний татант Богдана Хмельницького. Він підкреслює, що перемоги, здобуті українцями, дали змогу розширити масштаби повстання: до нього "приєдналася величезна кількість селян, які в ході виступу козаків піднялися на боротьбу в різних провінціях, а також більша частина рутенців і послідовників грецького віросповідання"¹³. Подаючи ці дуже важливі спостереження, Манфреді спирався на численні звістки, які надходили до Лукки, і, отже, знав про різні національні, релігійні та соціальні сили, які об'єднуються у боротьбі проти польського панування.

Цікаво, що луккезець намагається конкретизувати кількість повсталіх козаків. У хроніці називається цифра — 30000 ". Тобто тут повторюються ті перебільшені дані, які наводили тоді як українці, так і поляки, ате з різних причин. Польська сторона прагнула в такий спосіб пояснити причину власних поразок; що ж до козаків, то вони хотіли цим викликати жах у своїх ворогів \

Вірний власним провіденським поглядам на історію, Мартіно Манфреді пояснює події в Україні волею Бога, який хотів "покарати Польщу за все, ате не зруйнувати її". Водночас він називає козаків "жорстокими людьми". Дати Манфреді пише, що новий король Казимир "кілька місяців" стримував Хмельницького договорами про мир. Але зрештою "його величність переконався, що скверну повстання не можна вилікувати іншим способом, аніж зброєю, і вирішує відправитись особисто проти ворога як командувач військом"¹⁶.

У творі луккезця підсумовується мінливий перебіг воєнних дій 1649—1650 рр. Окремо він зупиняється на битві під Берестечком 1651 р., коли успіх, нарешті, посміхнувся полякам. Наведений в хроніці докладний опис цієї битви дає підстави вважати, що Мартіно Манфреді розмовляв з її очевидцями. Можна лише припускати, хто це був — італійські купці, котрі повернулися з Польщі, чи поляки, які час від часу навідувалися до Лукки. За свідченням хроніста, звістка про перемогу Яна II Казимира під Берестечком дістала безпосередній відгук в італійському місті Лукка, викликавши "вияви громадської радості". У зв'язку з цим у церкві св. Романа відбулася урочиста меса¹⁷.

У сьомій книзі свого літопису Манфреді розповідає, що Білоцерківський договір був порушений через кілька місяців після укладення і обернувся "новим повстанням й обуренням козаків, ...які віддавали перевагу мечу перед сапою і свободі й розгнужданості війни перед кріпацтвом при

обробітку ланів і догляді отар, що належали польській шляхті"¹⁸. У подальшому, як відомо, війна розгорталася на користь козаків завдяки допомозі молдаван і трансильванців. Хроніст звертає увагу на небезпеку для польської держави таких спільних дій з огляду воєнних "готувань московитів"¹⁹. Спостерігаючи події в Україні крізь призму польських звісток, Мартіно Манфреді не цікавиться та, мабуть, і не знає про рішення козаків на Переяславській раді прийняти владу московського царя. Тим часом він робить нотатки про війну між Росією і Польшею, яка розпочалася в 1654 р. і спричинилася до нової розстановки політичних сил у Східній Європі. Манфреді описує російське втручання в польсько-українську війну, приєднання Хмельницького "з великим військом козаків" до великого князя Московського, коли українці розташувалися табором біля "дуже важливої невеликої Смоленської фортеці на кордоні з Литвою". В хроніці говориться про її облогу і захоплення, їдо означало "велику небезпеку", яка нависла "не тільки над Литвою, але й над усім Польським королівством"²⁰.

Записи хроніста дають змогу з'ясувати не тільки коло питань та характер викладених ним політичних оцінок стосовно повсталі України, але й простежити залежність їх від тих міжнародних зв'язків, які становили важливу основу економіки Лукки. "Я зупиняюсь, звичайно більше, — пише хроніст, — на успіхах Польського королівства, бо вважав за потрібне тлумачити їх як успіхи моєї батьківщини. Я маю на увазі велику частину нашого громадянства — багатих торговців драпом і шовком. В Європі немає жодної країни, крім Польщі, де ми маємо таку велику торгівлю". Він вказує, що обсяги торговельних оборотів луккських негодціантів у Польському королівстві досягали суми понад два мільйони злотих. Звідси Манфреді робить висновок, що інтереси Лукки дорівнюють інтересам Польщі, а отже, можливе падіння останньої є загрозою "інтересам і майну великої частини громадян" Лукки²¹.

Це свідчення можна вважати ключовим для з'ясування пропольських інтерпретацій хроніста. Ї хоч твір не може претендувати на повну об'єктивність, він є важливим історичним джерелом для розуміння розмаїтих процесів, які відбуватися в політичному й економічному житті Західної Європи під впливом Визвольної війни в Україні.

¹ D e l L' A g a t a Ī. Antiche iscrizioni cirilliche nel Duomo di Lucca // Ricerche slavistiche. — Firenze, 1973-1974. - Vol. XX-XXI. - P. 5-14.

² M a z z e i R. Traffic! e uomim d'affari in Polonia nel Seicento. — Milano, 1983.

³ Ibid. - P. 81.

⁴ Ibid. - P. 85-86.

⁵ L u c c h e s i n i C. Delia storia letteraria del ducato lucchese. — Lucca, 1831. - Vol. II. — P. 34, 80-81.

⁶ M a n f r e d i M. Compendio storico. — P. 21.

⁷ Ibid. - P. 22.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. - P. 22-23.

¹⁰ Ibid. - P. 76.

¹¹ К о с т о м а р о в Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - Т. П. - СПб., 1886. - С. 230'

¹² M a n f r e d i M. Op. cit. - P. 23.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid. - P. 75.

¹⁵ К о с т о м а р о в Н. И. Указ. соч. — С. 242.

¹⁶ M a n f r e d i M. Op. cit. - P. 75.

¹⁷ Ibid. - P. 80.

¹⁸ Ibid.-P. 133.

¹⁹ Ibid.- P. 132.

²⁰ Ibid. - P. 135.

²¹ Ibid. - P. 70-80.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Владислав Верстюк

*УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК.*

К., "Заповіт". 1997. —344с.

Ще кілька років тому однією з наймодніших тем наукових дискусій в історичній науці була тема кризи вітчизняної історіографії. Поступово на зміну їй прийшло глобальне переосмислення української історії. Насамперед історикам довелося взятися за звільнення української історичної науки від принизливого комплексу меншовартості, тотальної підпорядкованості імперській історії Росії та СРСР, перетворити її з ілюстративного матеріалу до загальноросійської історичної схеми на власне історію України. В цьому сенсі посилену увагу привертає доба визвольних змагань (1917-1921 рр.).

Повсюдно історики відмовилися від схеми Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка зжила себе не лише ідеологічно, а й інтелектуально. В ході тривалих пошуків, концептуального осмислення подій революційного минулого українські дослідники прийшли до висновку про необхідність розглядати події в Україні через вивчення внутрішньої логіки та специфіки їх розвитку, іншими словами — говорити про українську революцію.

Помітна роль у розробці цієї проблеми належить автору рецензованої книги. В статтях, опублікованих ним за останні п'ять років, було обгрунтовано і розроблено окремі елементи цієї схеми. В загальному вигляді вона представлена В. Верстюком на сторінках двотомної "Історії України: нове бачення" (К., 1996) та "Історії України" (К., 1997). (Обидві книги написані провідними фахівцями Інституту історії України НАН України, а розділи з історії української революції - В. Верстюком).

Початок революції, її перший етап пов'язані з виникненням і діяльністю Центральної Ради. В українській пострадянській історіографії УЦР стала предметом посиленої уваги дослідників. В численних статтях, кандидатських дисертаціях, брошурах були з'ясовані окремі фрагменти її історії. Помітне просування забезпечило видання корпусу документів "Українська Центральна Рада: документи і матеріали в двох томах" (К., 1996—1997). Керівником колективу упорядників і автором вступної етапі цього видання був В. Верстюк. І ось нова його праця, її було визнано однією з найкращих на конкурсі, проведеному Міністерством освіти України та Міжнародним фондом "Відродження" й опубліковано в рамках програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". Незважаючи на те, що жанр книги - навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів, її варто розглядати як першу спробу ґрунтовного, комплексного дослідження історії виникнення та діяльності УЦР. Особливістю книги є те, що автор не адаптує уже засвоєні академічною наукою знання до рівня вузівського спецкурсу, а здійснює дослідницьку, аналітичну роботу й одночасно викладає її результати живою, зрозумілою широкому загалу мовою.

Українську революцію загалом і Центральну Раду зокрема В. Верстюк бачить вершиною, логічним завершенням українського націотворчого руху, який розвивався протягом ХІХ — початку ХХ ст. Цьому рухові присвячено перший розділ книги. Його розвиток розглядається за добре відомою у світовій історіографії схемою, запропонованою чеським істориком М. Грохом. Такий підхід дає можливість краще зрозуміти внутрішній стан українського суспільства у 1917 р., його політичну неоднорідність, внутрішні суперечності, а також специфіку взаємин з офіційною російською владою, загальноросійською революційною демократією.

Створення Української Центральної Ради автор цілком слушно пов'язує з падінням самодержавства в Росії. Він визнає, що в початковий період українська революція була тісно пов'язана з російською, а Центральна Рада була лише київською міською громадською організацією, яка не виділялася своєю активністю і не мала чіткої політичної програми. Та цей початковий етап був нетривалим. Уже після проведення 6—8 квітня 1917 р. у Києві Всеукраїнського Національного конгресу Центральна Рада стає провідною політичною силою України.

У радянській історіографії УЦР розглядалась як однорідна буржуазно-націоналістична інституція, в соціально-політичному плані близька до Тимчасового уряду. В рецензованій книзі за допомогою конкретного історичного матеріалу переконливо доводиться, що це було не так. За своєю політичною побудовою Центральна Рада являла собою багатопартійну структуру. До її складу входило 19 політичних партій, насамперед українських, а також російських, єврейських, польських. За соціальною ознакою структурне ядро УЦР становила інтелігенція, а кількісно переважало незаможне селянство. Отже, Центральна Рада була типовою революційно-демократичною інституцією. Вона ніколи відкрито не виступала з гаслом повалення Тимчасового уряду, як це робили більшовики. Але, висунувши програму здобуття Україною автономії у складі федеративної Росії, Центральна Рада наштовхнулася на несприйняття своєї програми Тимчасовим урядом. З цієї причини стосунки Києва і Петрограда не змогли стати партнерськими, їх розвиток В. Верстюк детально висвітлює у розділі "Шляхом автономії України". В цьому розділі, як і в інших, автор багато уваги приділяє осмисленню автономістської тактики Центральної Ради. Він вважає, що в конкретних умовах 1917 р. вона була цілком раціоналістичною і поділялася не лише переважною більшістю членів Центральної Ради, але й більшістю українського суспільства. Водночас автономія не була запереченням державності України, а шляхом до неї. Небажання Тимчасового уряду впровадити автономію України і федерат ізувати Росію посилювало конфронтацію з Центральною Радою, лишило уряд підтримки цієї впливової політичної сили в критичні жовтневі дні 1917 р.

Автор зробив цілий ряд висновків та узагальнень, які стосуються Жовтневого перевороту в Петрограді, політики більшовиків, тактики останніх щодо України. Без перебільшення ці здобутки можна оцінити як нове слово в українській політичній історії.

В. Верстюк відкидає поширену в радянській історіографії версію про жовтневе більшовицьке повстання у Києві та підступне захоплення влади у місті Центральною Радою. В книзі за допомогою раніше замовчуваних фактів дається зовсім інша оцінка жовтневих подій. У Києві 29—31 жовтня 1917 р. мали місце збройні конфлікти, спровоковані штабом КВО. Вони мали локальний, не пов'язаний з боротьбою за владу характер. Влада в місті в руки Центральної Ради була передана за рішенням спеціальної узгоджувальної комісії, до складу якої входили представники переважної більшості політичних і громадських організацій Києва.

Значна частина книги присвячена дослідженню діяльності Центральної Ради після проголошення Української Народної Республіки. Автор відслідковує розвиток українсько-більшовицького конфлікту, спочатку його політичну, а згодом воєнну стадії. Можна погодитися з висловленою в книзі думкою, що цей конфлікт був неминучим, оскільки більшовики і Центральна Рада являли собою центри різного політичного спрямування. Більшовики уособлювали крайні деструктивні сили суспільства, тоді як УЦР намагалася проводити конструктивну політику: будувати національну державу, підтримувати соціальний мир. Деструктивні сили виявилися сильнішими. Не маючи змоги їм протистояти, українські політики вдалися до військової допомоги країн Четверного союзу. Прихід в Україну німецької та австрійської армій, хоч і звільнив її від більшовицької влади, але не додав популярності Центральній Раді. Вона не змогла знайти вихід із ситуації загострення соціального напруження і зійшла з історичної арени. Висловлені вище авторські міркування не викликають заперечення, проте, на наш погляд, останній розділ виглядає дещо схематичним. Автору слід було б більше уваги приділити законодавчим ініціативам УЦР та діяльності уряду. Заслуговують на детальніше висвітлення суспільно-політичне життя Української Народної Республіки, наростання опозиційних настроїв, підготовка гетьманського перевороту. Поліпшили б книгу і узагальнюючі висновки, від яких автор з незрозумілих причин відмовився.

Однак констатуємо, що з появою цієї праці були зроблені два важливі кроки вперед. По-перше, історики створили першу узагальнюючу сучасну версію історії Центральної Ради, в основу якої закладено принципово відмінну від радянської схеми вивчення політичних подій 1917 р. в Україні. По-друге, завдяки програмі "Трансформації гуманітарної освіти в Україні" вузи отримали високоякісний посібник, який стане в пригоді не лише для науковців, а й для студентів.

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. Куценко, Ю. Смирное

ОРДЕНА СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК

Донецк, 1996- - 399 с.

Дивно, якою нестійкою є людська пам'ять. Минуло лише кілька десятків років, а вже зникли навіть спогади про республіканські ордени. Можливо, до цього спричинилися масові нагородження періоду Великої Вітчизняної війни, серед яких загубилися ордени, що вручались з 1918 по 1933рр. і носіння яких не було відмінено з введенням загальносоюзних орденів.

Мало хто знає, що деякі республіканські ордени вручались навіть за заслуги у Великій Вітчизняній війні. Так, Тувинська Аратська Республіка стала автономною областю РРФСР лише у вересні 1944 р., а до того зберігався її республіканський орден. Негативно позначилося на республіканських нагородах також введення нових правил носіння орденів і зміни способу їх кріплення.

Тисячі людей були нагороджені республіканськими орденами, але, можливо, лише про орден Бойового Червоного Прапора РРФСР хтось згадає сьогодні. А тимчасом саме для пам'яті про визначні заслуги нагороджених вручались їм ці ордени. Варто згадати, що дехто мав по 2, 3 і навіть чотири республіканських ордени. Книга А. М. Куценко і Ю. Д. Смирнова повертає нам цю пам'ять.

Монографія на загальному фоні фалеристичних видань вигідно виділяється послідовністю реалізації заявленого підходу до теми. У коротких начерках, що передують зображенню орденів, орденських документів і списків нагороджених, немає нічого зайвого. Як правило, тут містяться відомості про усталення ордену, створення його проекту, виготовлення, існуючі варіанти, порядок нумерації, вилучення і повернення орденів, кількості екземплярів. Там же окремою табличкою подано порядкові номери відомих на час написання книги орденів, що зберігаються у музейних та приватних колекціях. Небагатослівність при досить великому обсягу праці — якість, безумовно, необхідна для збереження можливості використовувати її як довідник по орденам, по нагороджених ними та як альбом власне орденських знаків.

Кожний розділ починається інформацією про утворення республіки, її перейменування, зміну статусу. Не зайвим є й зображення герба республіки, що дає можливість порівняти його із зображенням ордену і переконатися, чи не були використані його елементи в дизайні останнього.

Список нагороджених складається з кількох стовпчиків: порядкового номера, прізвища, ініціалів (якщо виявлені) та посади (професії) або назви нагородженої організації, ступеня ордену (якщо є), номера ордену (якщо виявлений), дати нагородження. Безумовно, ідеальним було б, якби наводилися джерела, за якими складалися списки. Всупереч оманливому уявленню про легкість підготовки списків в них закладено величезну авторську роботу, адже було використано не тільки дійсно існуючі списки нагородних відділів, що з ряду причин були далеко не повними, а й газетні повідомлення, фотографії, інформація приватних осіб, матеріали державних музеїв, згадки в публікаціях. Можна тільки шкодувати, що авторам інколи доводилося скорочувати відомі імена й по батькові до ініціалів, адже списки нагороджених є також джерелом для антропоніміки — науки про імена й прізвища. Важливо, що із значним ступенем вірогідності можна здогадуватися про національність нагородженого, а значить — про його місцеве чи неміське походження, що досить суттєво для історика, який вивчає той період радянського суспільства. Із зрозумілих причин автори не наводять список осіб, нагороджених орденом Червоного Прапора РРФСР тільки один раз, — він зайняв би близько 600 сторінок тексту книги. Нічим не пояснено відсутність списку кавалерів ордену Трудового Червоного Прапора Хорезмської РСР.

Не завжди присутність у назві ордену слова "Трудового" відповідає принципам нагородження. Такі ордени вручалися й за бойові заслуги, як це практикувалося в Білорусі, де було засновано тільки один трудовий орден, який одержувати і військові, і чекісти, і міліціонери.

Кількість документально підтверджених нагороджень республіканськими орденами і екземплярів, що збереглися, така:

Ордени	Нагородження	Збереглося
РРФСР		
Орден Червоного Прапора	16762	понад 200
Орден Трудового Червоного Прапора	161	14
Азербайджанська РСР		
Орден Червоного Прапора	53	18
Орден Труда / Трудового Червоного Прапора	54/155	кілька/?
Українська РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	384	99
Вірменська РСР		
Орден Червоного Прапора	205	15
Орден Трудового Червоного Прапора	118	8

Закінчення табл.

Ордени	Нагородження	Збереглося
Бухарська НСР		
Орден Червоної Зірки / Червоного Півмісяця (трьох ступенів)	343	38
Хорезмська НРР/РСР		
Військовий Червоний Орден / Орден Червоного Прапора	59/86	10/12
Орден Труда / Трудового Червоного Прапора	95/?	11/10
Грузинська РСР		
Орден Червоного Прапора	46	7
Орден Трудового Червоного Прапора	ПО	14
Білоруська РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	143	15
Узбецька РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	487	40
Туркменська РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	97	21
Таджицька РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	231	30
Закавказька СФРР		
Орден Трудового Червоного Прапора	132	15
Тувинська Аратська Республіка		
Орден Республіки (зразка 1936—1941 рр.)	84/104	кілька/30
Орден Труда	200	10
Абхазька РСР		
Орден Трудового Червоного Прапора	2	

Завершується кожний розділ коротким резюме англійською мовою, для якого авторами вибрано зручне місце — воно не відволікає російськомовного читача й водночас може бути легко знайдене тими, хто знає англійську мову.

Приємно здивувала ще одна відміна від інших фалеристичних видань - кожний орден без винятку має розміщене внизу під фотографією лицьової сторони зображення зворотної сторони, при чому обидва зображення зроблено в кольорі. Перші ордени виготовлялися в різних умовах, різними майстрами, з використанням різного оснащення, різними технологіями. Технологічне обличчя знака представляє його зворотна сторона. Прекрасно видні цілісно штамповані ордени, в тому числі й з використанням "чеканочного" штампування, що залишилося на зворотному боці, заглиблені дзеркальні відбитки написів і зображень лицьової сторони, двоскладні, які кріпилися загнутими штирками, пропущеними в отвори нижньої (зворотної) частини знака, системи кріплень на шпильках або штифтах, припаяні для носіння на орденських колодках саморобні вушка. На деяких орденях на зворотній стороні робили гравійовані написи, що розповідали про власника ордену чи заслуги, за які його нагороджено. Шкода, що немає ще однієї частини ордену-прокладки (великої металевої пластини, трохи меншої за сам орден). На прокладках часто розміщувалися графічні елементи, про які йшлося вище. В деяких випадках — навіть номер ордену ставився лише на прокладці, іноді він проставлявся і на ордені, і на прокладці.

Автори рецензованої праці сприйняли нагороди як комплекс. Вони з однаковою увагою розшукували знаки та їх варіанти, грамоти і їх різновиди, орденські книжки різних зразків. Це сучасний підхід до нагороджувальної системи, коли не обмежуються традиційним вивченням тільки самого металевого знаку-нагороди.

До небагатьох недоліків книги слід віднести відсутність явних вказівок на відтворення не оригіналу, а фотокопії, ксерокопії або реконструк-

ції. У книжці вміщено кольорові ілюстрації, на яких зображено ордени та орденські документи, читач легко може сприйняти підфарбовану (жовтий фон) чорно-білу ксерокопію грамоти про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Вірменської РСР за оригінал (с. 160). Недосвідчений читач може прийняти за документ переклад російською мовою грамот про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Вірменської РСР (с. 145), про нагородження орденом Червоного Прапора Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки (с. 241), про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Грузинської РСР (с. 255), настільки точно відтворено розміщення тексту, використано шість шрифтів, увесь текст розміщено на сірому фоні в рамці. Наведена виписка з наказу по 4-му Окремому Розвідувальному Авіаційному Загону ім. Я. М. Свердлова про нагородження кількох військових льотчиків орденами "Червоного Прапора" Хорезму також може збентежити невідповідного читача – бо розміщення тексту репродуковано точно, використано два шрифти, текст розміщено на сірому фоні, в рамці (с. 213).

Грамота про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Абхазької РСР примушує серйозно замислитися, чи не оригінал перед нами. У книзі використано характерне для документів розміщення тексту з центруванням рядків, використано п'ять шрифтів, текст розміщено на фоні герба республіки, в рамці (с. 396). І тільки порівняння шрифтів з уже названими вище документами усуває сумніви.

До речі, автори використали на початку книги вдалий прийом, що дає змогу безпомилково відрізнити такі "псевдо" документи: довідка про кількість нагороджених у 1933 р. та дві виписки з протоколів засідання Президії УВК СРСР 1933 р. мають умисно загнутий правий нижній кут рамки (с. 7, 10, 12). Якби цей прийом застосовувався й далі, то не виникало б необхідності звертати увагу на стилізовані документи-цитати.

Прекрасно, з використанням сучасних комп'ютерних технологій, зразком чорно-білої фотографії, що збереглася, зроблено реконструкцію кольору (сканування, монтаж, кольоровий принтер) Грамоти про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Туркменської РСР (с. 320). Мабуть, жодний спеціаліст, крім автора реконструкції, не побачить, що це складення з чотирьох елементів різного походження. Ретельність здійсненої реконструкції документа вражає. Таку роботу, гідну легендарного Лівши, треба вітати, але слід у даному випадку обов'язково вказувати відверто, що це реконструкція, оскільки не існує способу відрізнити її від оригіналу. Більш детальний підпис дав би можливість пояснити, що на грамоті вміщено не зображення ордену, а до неї прикріплено сам орден. Не зайвим також була б тут вказівка, що грамота з прикріпленим орденом призначалася як колективна нагорода для вивішування на вертикальній площині (стіні) і мала, як можна вирахувати, зважаючи на величини ордену, розміри 30–35 x 40~45 см. Уданому випадку функціональним оригіналом "працював" чорно-білий фотодублікат, що вже стосується "життя" орденських документів. Тут же кольорове зображення може бути сприйняте як оригінал. І навпаки, чорно-біла ксерокопія тимчасового посвідчення про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора Узбецької РСР може бути прийнята за природний колір тексту оригіналу (с. 303).

Автори книги не зазначають, що грамота про нагородження Військовим Орденом Хорезмської Народної Радянської Республіки репродукована з кольорової ілюстрації, що вже публікувалася, і це призвело (з технічних причин) до розмитості й нерізкості зображення на відміну від оригіналу (с. 212).

Публікація книги викликала значний інтерес колекціонерів та дослідників, і до її авторів надходить багато нової інформації. Отже, легко передбачити, що незабаром у них з'явиться бажання видати додаток до своєї праці. До речі, книгу можна придбати у Москві, в Державному Історичному музеї. Вона досить дорога - приблизно дві середніх місячних білоруських зарплати, проте вона того коштує — зроблена на крейдованому папері, тираж невеликий (2000 прим.), прекрасна якість кольорових фотографій, словацька поліграфія.

/ . / . СІНЧУК (Білорусь. Мінськ)

**ВРЕМЕНА И ГОДЫ (ВОСПОМИНАНИЯ ВЕТЕРАНОВ
ВОЙНЫ И ТРУДА ОДЕССКОГО УНИВЕРСИТЕТА)**

Одесса. 1998. - Вып. 1. - 144 с.

Мемуари — важливе історичне джерело, що містить часто-густо цікаві факти, які з тих чи інших причин не знайшли відображення в офіційних документах державних органів. Вони дають змогу краще зрозуміти "дух епохи", розкривають психологічний стан людей — учасників певних подій. Особливе місце у мемуарній літературі належить спогадам учасників Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Більшість їх авторів становлять відомі воєначальники, відповідальні партійні та радянські працівники, партизанські командири тощо. Разом з тим дедалі частіше з'являються публікації мемуарів рядових учасників подій воєнних років — офіцерів, солдатів і матросів, партизанів і підпільників, трудівників тилу, їх свідчення є не менш цінними для сучасників.

Саме до таких книг відноситься рецензоване видання. Автори мемуарів, вміщених у збірнику, навіки поєднані не лише героїчною діяльністю та трагізмом років війни, але й спільною долею, пов'язаною з стінами Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, в якому пройшло їх післявоєнне мирне життя. Ветерани описують свій життєвий шлях у незабутні воєнні та повоєнні роки, фронтові будні, навчання та працю в рідному університеті, улюблених викладачів, друзів і колег.

Звичайно, питання, які порушуються у коротких спогадах, не претендують на всеосяжне висвітлення. Хоч переважно це фрагменти власної долі, однак саме з таких поодиноких, часто розрізнених сторінок складається велика книга славних подвигів народу.

Збірник відкривають спогади кандидата географічних наук, доцента Ю. Амброз - у роки війни студентки геолого-географічного факультету Одеського університету. Авторка розповідає про роки навчання у вузі, що припали на період його роботи у м. Байрам-Алі (Туркменська РСР), про викладачів, товаришів — студентів, а також повернення до рідної Одеси.

Кілька мемуарів присвячені фронтовим будням сучасних ветеранів. Серед них назвемо розповіді Л. Ануфрієва, Г. Гребенної, Д. Поліщука, М. Сардарової, І. Сироти. Автори прагнуть донести сучасникам власне бачення тих трагічних і водночас героїчних подій. Кандидат філологічних наук, доцент В. Фабіанська згадує чорні дні окупації Одеси німецько-фашистськими та румунськими військами, розповідає про особливості окупаційного режиму, терор "нових господарів", боротьбу підпільників з ворогом, у якій брала безпосередню участь.

Спогадами про свого вчителя, доцента Одеського університету Я. М. Штернштейна ділиться з сучасниками професор С. Дмитрієва. Перед читачем постає шира, широко ерудована людина — відважний боєць, талановитий вчений. Доктор геолого-мінералогічних наук, професор І. Зелінський згадує свого наставника, декана геолого-географічного факультету, доцента О. М. Смирнова. Вдячний учень, який давно сам став вчителем учителів, захоплено описує неординарну постать Олександра Михайловича - простої, надзвичайно скромної людини, талановитого науковця. Спогадами про своїх вчителів, старших товаришів, доля яких нерозривно пов'язана з історією університету, діляться Л. Калуст'ян, В. Зубков, Л. Назаренко, М. Орзих, З. Першина, Е. Позігун, Ф. Самойлов, Е. Стрельцов, М. Тихоненко, Р. Чуприна, О. Шабашов, Г. Ясинський, О. Шупта-В'язовська.

Про власний життєвий шлях у воєнні та повоєнні роки розповідають професори М. Якупов, В. Фашенко, Р. Файтельберг, М. Раковський. Їх спогади містять не лише автобіографічні дані, але й враження про тих, хто їх оточував, — друзів, колег, однодумців у науці і життєвих принципах.

Трагічні сторінки голодомору початку 30-х років та жадливий сталінський терор 1937—1939 рр., пройдені крізь призму шіаснихдоль, постають у автобіографічних розповідях доцента Ф. Смагленка та професора М. Коваленка. Автори не лише наводять факти, але й аналізують той трагічний час.

Вказуючи на позитивні риси рецензованого видання, зазначимо, що автори мемуарів не завжди дотримуються послідовності та неупередженості при викладі матеріалу. Це й зрозуміло, адже їх юність і зрілість припали на складні і трагічні 30—50-ті роки. Дійсність залишила глибокий слід не лише в їх долях, але й думках, переконаннях, сподіваннях на краще майбутнє, їх спогади — відображення епохи крізь призму особистості, власного бачення та психологічного сприйняття.

Унікальність мемуарів ветеранів Одеського державного університету, на наш погляд, полягає перш за все у тому, що пережите описали люди, не відділені від народу "коридорами влади". Автори рецензованого збірника — люди різних спеціальностей, яких об'єднує професіоналізм, розуміння громадянського обов'язку, їх ратні подвиги у воєнні часи чи самовіддана праця у мирний час — жива історія Одеського державного університету, одного з найстаріших та найвідоміших вузів країни.

Немає сумніву, що поява рецензованого збірника не лише сприятиме збереженню традицій героїчного минулого, наступності поколінь, але й збагатить джерельну базу вітчизняної історичної науки. Використання мемуарних матеріалів збірника разом з іншими джерелами допоможе дослідникам неупереджено осмислити ряд недостатньо вивчених та суперечливих сторінок історії українського народу.

Сподіваємось, що справа, розпочата в Одесі, знайде продовження в наступних публікаціях спогадів ветеранів інших відомих вузів України.

І.Г. ВЕТРОВ. О.В. ЛЮТИЛЬЧАК (Київ)

Георгій Касьянов

**НЕЗГОДНІ: УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
В РУСІ ОПОРУ 1960-80-х років**

К., 1996. - 224 с.

Нове монографічне дослідження Г. Касьянова присвячене дисидентському руху — проблемі, яка належить до маловивчених питань новітньої історії України. Вони лише протягом останнього часу опинилися у центрі уваги дослідників. Використавши попередній доробок таких науковців, як Я. Білоцеркович, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, та різноманітні джерела, автор плідно скористався з своєрідного виду джерел — інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій.

Г. Касьянов аналізує феномен дисидентства у контексті загальної історії радянського суспільства, особливостей "відлиги". Важливо, що вчений розглядає події 1960-80-х рр. не відокремлено, а у взаємозв'язку з попередніми етапами історії, тим більше, що у науковому доробку автора вже є праця "Українська інтелігенція 1920-30-х рр.: соціальний портрет та історична доля" (1992).

Автор пов'язує появу дисидентства зі збігом історичних обставин, які привели до послаблення тотального контролю держави за інтелігенцією, що тим самим покликала до життя рух опору. Останній став, вважає вчений, логічним продовженням попередніх етапів національної боротьби. Треба пам'ятати, що для комуністичної системи дуже важливою була ідеологічна відповідність, коли усі прояви суспільної думки підганялися під визначені стандарти. Тож не дивно, що система суворо боролася з будь-яким проявом тенденцій до порушення ідеологічної монолітності, й дисидентство не могло вільно існувати в тоталітарній державі. Г. Касьянов приділяє увагу соціальному, національному та територіальному складу дисидентства, детально аналізує самвидавчу літературу. Зокрема, вчений розвиває погляд, що І. Дзюба у праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" "виступив цілком у рамках радянської системи, ні на йоту не відходячи від позицій ідеології, яка вважалася державною". Аналізуючи неоднозначну й суперечливу постать В. Мороза, дослідник указує, що той "зосереджував увагу на негативній критиці одних елементів цілого явища на догоду абсолютизуванню інших". Приділено увагу й таким проблемам, як відносини українського й російського дисидентського руху, відмінність київського та львівського центрів інакомислення.

Дослідник аналізує причини відносної замкненості дисидентського руху, які полягають у самоізоляції його представників, зосередженості їх над проблемами, які не знаходили широкого суспільного відгуку, своєрідній "паралельності" існування дисидентства та розвитку суспільного життя. Автор справедливо вказує на недоречність іконізації дисидентів, відсутність у них конструктивної програми руху, але підкреслює, що це не применшує поваги до людей, які пішли на конфронтацію з тоталітарною системою заради відстоювання прав людини та нації.

Звичайно, не всі аспекти історії дисидентства дістали повне відображення на сторінках праці, зокрема особливості релігійного дисидентства, деталі біографій лідерів руху, окремі аспекти розвитку руху в регіонах. Є проблема, яка, власне, виходить за межі названої теми, але вона досить цікава — це доля колишніх учасників опору після розпаду СРСР, зміна їх поглядів та концепцій. Однак, по-перше, просто неможливо висвітлити усі аспекти цієї складної теми у одній монографії, тим більше, що дослідження Г. Касьянова є першим кроком у цьому напрямі. По-друге,

важливо пам'ятати думку М. Брайчевського, що сучасні історичні праці можна розділити на дві групи: 1) концептуальні, які виробляють історіософську схему проблеми; 2) фактологічні, які поглиблено вивчають проблему, покладаючись на загальну схему, вироблену раніше. На нашу думку, рецензована монографія належить до першої категорії праць, вартість яких, насамперед, полягає у концептуальному факторі. Тому у подальшому вивченні історії дисидентства необхідно обов'язково враховувати роботи Георгія Касьянова.

А. В. ПОРТНОВ (Дніпропетровськ)

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВА
А", 1996. ~ 942с.

В умовах розбудови суверенної Української держави значно зріс інтерес до проблем етнодержавознавства. Не будемо заперечувати, що в ці роки в різних наукових осередках з'явилися праці, які тією чи іншою мірою торкаються даного питання, але узагальнюючої праці, в якій було б висвітлено всі аспекти етнодержавознавства, не було. Нарешті цю лауну заповнив колектив авторів під керівництвом академіка Української академії політичних наук, професора Ю. І. Римаренка. Днями вийшла в світ підготовлена ними "Мала енциклопедія етнодержавознавства".

Це перше видання в світовій практиці, в якому розглянуто етнонаціональну сферу під кутом зору нового напрямку наукових досліджень — етнодержавознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, використаний у праці, відображає потребу осмислення державотворчого поступу українства в контексті історичного етнонаціонального розвитку як складової й невід'ємної частини світової та вітчизняної історії.

В рамках українського етнодержавознавства у книзі аналізуються, по-перше, сутність та значення етнонаціонального феномена в суспільному житті, проблеми української ідеї та національного інтересу; по-друге, етнополітичний потенціал українського державотворення, зокрема державницька ідея та державницький інтерес, проблеми "української політичної нації" та "етнополітологічного організму"; по-третє, власне етнодержавознавчі аспекти проблем суверенітету, суверенізації особистості, політико-правового забезпечення життєдіяльності української нації, корінних народів, етнічних меншин в українському соціумі тощо.

Загалом в енциклопедії аналізується 1440 термінів і визначень, авторами яких є майже 250 вчених, серед яких 50 докторів і понад 150 кандидатів наук. Прикметне, що авторський колектив вважав за необхідне викласти концепцію етнонаціонального фактора в Україні, що стала підґрунтям нової "Концепції етнонаціональної державної політики" (Основ етнонаціональної політики). В праці запропоновано методологію, основний зміст концепції, вихідні принципи, шлях її об'єктивізації.

На думку авторів, саме в цю концепцію входить не лише "інвентаризація" всього розмаїття національностей в Україні, а й визначаються політико-правові, демографічні, екологічні, соціально-культурні, картографічні аспекти всебічного розвитку всеукраїнського "національного господарства" з допущенням багатоваріантності шляху розвитку народів (етносів) на основі їх власного етнонаціонального поступу. Держава ж

розглядається як його гарант. Українська державницька ідея не є антинаціональною, антипатріотичною. Вільний національний розвиток і справжнє національне відродження на державницькій основі, на думку авторів, — об'єктивна тенденція нової епохи, необхідна складова розвитку етнонаціональних відносин, тобто історичного зв'язку явищ національного життя і етнонаціонального спілкування в перехідний період.

Тому в енциклопедії закономірно звернуто увагу на те, що виникнення таких спільностей, як нація, — не випадкове, а цілком виправдане явище, пов'язане з життєвою потребою саме цієї форми суспільного розвитку для прогресу того чи іншого народу і народів у цілому.

Через понятійний апарат у книзі реалізується гостра потреба осмислити державотворчий поступ українства в контексті загальноісторичного етнонаціонального процесу як складової і неодмінної частини світової і вселюдської історії.

У рецензованій праці ставиться і така проблема: чи існує національне питання в Україні, чи є "больові точки", що постійно пульсують, "викидаючи" наверх невдоволення, образи, а то й обурення. Чи враховуються життєві потреби особи, української нації, корінних народів, етнічних меншин, чи збігаються вони зі спільними загальнонаціональними потребами всієї країни?

В рецензованій праці зазначається, що етнодержавознавство в умовах політичного суспільства вивчає й узагальнює співвідношення етносів та держави, розробляє дійовий механізм їх взаємодії, котрий реалізує природне право на гідне існування етносів у державних межах, захищає "свої" етнікоси в діаспорі.

Тому й виправданим, на нашу думку, є те, що провідним лейтмотивом авторського бачення став насамперед взаємозв'язок напіогенезу (етногенезу) та державогенезу. Такий підхід впливає з того, що для авторів етнічність — це комплекс суспільно-побутових явищ, які у сукупності створюють систему етнічної культури. Це й є ознакою етносу як суспільно-історичного феномена, що рухається в часі і просторі, тобто розвивається. На певному етапі етногенезу, якщо етнос не розчиняється серед інших, і з'являється державність — політичний орган життєдіяльності етносу, що трансформується в націю.

З цієї точки зору, скажімо, українську історію автори усвідомлюють як історію державотворення і зазначають, що саме державність нерідко є свідченням трансформації й самої етнічності в її вищу якість — націю.

І тут авторський колектив виходить на плесо етнічної спадковості, що вбирає в себе духовну, психологічну й антропологічну спорідненість людей на всіх етапах етногенезу. Ця спадковість є різноманітною, але вона існує в складному поєднанні традицій і новацій, і це віддзеркалюють окремі терміни та поняття.

Цікаво, що автори енциклопедії не уникають розгляду всіх проблем, що нагромадилися в етнополітології. Зокрема, чимало уваги приділено розгляду такого явища, як "націоналізм". В авторському підході чітко виявлено прагнення позбутися поглядів на націоналізм як на щось незрозуміле і таємниче, як на якесь одно- чи двомірне явище — джерело уособлення добра ("чарівна паличка") чи зла ("скринька Пандори"), чи обох одночасно ("дволикий Янус"), як на явище випадкове і хаотичне, як на прояв якихось сторонніх сил ("божественне осяяння" чи "масовий психоз"). По-друге, автори будували свою концепцію таким чином, щоб усвідомити націоналізм як багатомірний, надзвичайно складний і суперечливий феномен, що відображає вкрай динамічний, об'єктивний історичний процес із закономірностями, величезною, нейтральною за своєю

природою енергією, як одну з головних рушійних сил XIX—XX ст. Іншими словами, критичний підхід до націоналізму вимагає не описування його, моралізаторства, вихваляння чи очорнення, а наукового, об'єктивного аналізу, розробки відповідних моделей і прогностичних сценаріїв, підготовки альтернативних, науково обґрунтованих ефективних рекомендацій по збереженню й зміцненню етнополітичної стабільності, спрямуванню могутньої вибухової сили націоналізму в конструктивне русло.

Окремий розділ в енциклопедії присвячено персоналіям — відомим ученим та громадським діячам, котрі мають безпосереднє відношення до етнодержавознавчих аспектів життєдіяльності особи, етносу, суспільства, держави.

Характерно, що даним виданням започатковано продукування власних ідей, з одного боку, а з іншого, — виклад та трансформування світових надбань з цієї проблематики. Енциклопедія, з цієї точки зору, відображає потяг науковців до підготовки глибоких теоретичних аналітичних розробок замість акценту на первинну, неопрацьовану етнологічну та державницьку "сировину".

Новизна даної праці, її новаторське бачення полягають ще й у тому, що автори, вводячи в енциклопедію відповідні терміни, переглянули своє ставлення до статичної, етнічної, культурологічної, лінгвістичної, психологічної "шкіл" в націології. зокрема до етніцистської позиції західної етнополітології та історико-економічної теорії нації й національних відносин, що панувала донедавна як марксистська парадигма.

Без сумніву, рецензована праця — це явище в науковому житті України, її суспільно-політичне значення вагоме. Проте слід зазначити, що деякі терміни та визначення, з якими зустрічаємося в ній, дещо фрагментарні чи написані в публіцистичному стилі, інші — відображають ступінь входження того чи іншого автора в етнодержавознавчу проблематику.

Та це не знижує значення енциклопедії, навпаки, те, що зробив авторський колектив під орудою академіка УАПН Ю. І. Римаренка, заслуговує на відзначення Державною премією в галузі науки і техніки.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Н. Г. Подоляк

ГАНЗА: МИР ТОРГОВЛИ И ПОЛИТИКИ

В XII-XVII столетиях

К.. 1998. - 202с.

Монографія Н. Подоляк — доволі оригінальне дослідження, в якому автор на підставі науково-теоретичних і методологічних положень у доступній формі розкриває торгово-політичну та зовнішньополітичну, зокрема дипломатичну, діяльність Німецької Ганзи. Німецька Ганза — це один з найцікавіших і найяскравіших феноменів європейського Середньовіччя, і не дивно, що вивчення її історії почалося ще з середини минулого століття, коли в Німеччині було створено Історичне ганзейське товариство. В сучасному світі дедалі частіше лунають голоси тих, хто вбачає в Ганзі датський прообраз об'єднаної Європи, і тому інтерес до її діяльності з плином часу не згасає. Автор монографії, висвітлюючи ряд важливих подій в історії Німеччини, не міг обійти стороною Німецьку Ганзу. В центрі його уваги —

передумови і обставини виникнення об'єднання, механізм функціонування на різних етапах його існування, мінливий характер торгівлі, специфіка політичних методів, особливості дипломатичної тактики і своєрідність соціальної історії Ганзи.

В українській історіографії, як і в історіографії інших країн СНД, ці питання не порушувалися, і монографія Н. Подоляк є першою спробою висвітлити панораму торговельної діяльності і політичного жигтя Ганзи протягом усього періоду її існування — з XII по XVII ст. Чітке визначення концепції дослідження, проблемно-тематичний підхід та історико-порівняльний аналіз дали можливість з нових позицій вирішити важливу наукову і практичну проблему, що відповідним чином не досліджувалась у вітчизняній та зарубіжній германістиці.

Н. Подоляк у своїй праці спирається на широке коло різноманітних джерел. Оригінальне прочитання вже відомих і залучення нових матеріалів вимагали від автора постійного критично-аналітичного підходу, зумовили вивіренисть і переконливість висновків з ряду дискусійних проблем. Серед них — насамперед проблема виникнення Ганзи. Відтворюючи цей надзвичайно складний процес, автор доводить, що він був спричинений прагненням міст гарантувати купецтву безпеку, отримати широкі торгові привілеї за кордоном, протистояти утискам територіальних князів. Він цілком справедливо вважає, що оформлення такого могутнього організму, як Ганза, стало не тільки можливим, а й необхідним за умов, коли в Німеччині не існувало міцної королівської влади, а її купецтво було змушене налагоджувати ділові і політичні контакти з контрагентами в тих країнах, де розгортався процес централізації. Особливу увагу в монографії приділено вендському угрупованню та його перетворенню на ядро об'єднання, яке доклало чимало зусиль, щоб забезпечити гензейцям пріоритетні позиції в балтійській торгівлі.

В дослідженні проведено чітку межу між поняттями "Ганза купецька" і "Ганза міст" як якісно різними стадіями існування об'єднання. Автор доводить, що на першому етапі виникали невеликі локальні спілки купців, які мали на меті забезпечення і захист своїх торгових привілеїв за кордоном. На другому - керівництво об'єднанням перейшло до міських патриціансько-олігархічних магістратів, а сама Ганза перетворилася на найвпливовішу економічну і політичну силу балтійсько-північноморського регіону. Цю трансформацію Н. Подоляк сприймає як цілком закономірне явище, розглядаючи в тісному зв'язку з ним такі важливі урбаністичні проблеми, як структурна еволюція міської влади, характер і основні тенденції стратифікації міського населення.

Дослідниця не обмежується повідомленнями податкових реєстрів, які дозволяють скласти уявлення про реальні прибутки окремих груп городян, а по зернятку збирає скупі дані різнохарактерних джерел, щоб за їх допомогою з'ясувати професійний склад, форми і характер власності, політико-правовий статус різних соціальних страт.

Принципово новою є постановка питання щодо ролі і місця Ганзи в історії Німеччини XII—XVII ст. Автор рішуче відходить від досить традиційної оцінки Ганзи як виключно торгового об'єднання і вважає за необхідне сприймати її як складний торгово-політичний організм. Ганзейські політики віддавали перевагу дипломатичним переговорам і вважали, що це найкращий спосіб вирішення проблем, набагато вигідніший, ніж війна. Ї були вони не стільки миролюбні, скільки навчені досвідом, знанням того, з яким ризиком пов'язана війна. Навіть для економічно могутньої Ганзи мобілізація необхідних для війни коштів і ресурсів супроводжувалась ускладненими проблемами. Саме цим пояснюється те, що Ганза вда-

валася до війни як засобу досягнення економічних і політичних цілей лише в крайніх випадках, коли не можна було досягти успіху шляхом переговорів, політичного і економічного тиску або коли сам супротивник переходив до воєнних дій. Але навіть тоді, коли справа доходила до війни, ганзейці продовжували дипломатичну боротьбу. При цьому вони турбувалися про те, щоб мати вигляд захисника законних справ, а супротивника показати (часто досить обгрунтовано) порушником миру і законів. З огляду на це, в книзі чимале місце відведено різним зовнішньополітичним аспектам ганзейської історії і численним війнам, діяльності ганзейської дипломатії, впливу політичних подій на стан торгівлі тощо. При цьому увага дослідниці зосереджена головним чином на дискусійних і не вирішених у сучасній історіографії проблемах.

Н. Подаляк правомірно підкреслює особливу роль у ганзейському зовнішньоекономічному курсі торгової блокади як ефективного і надійного засобу не лише економічного, а й політичного тиску на держави — контрагенти. Не погоджується дослідниця і з існуючою точкою зору, що справжнім моментом заснування Ганзи слід вважати створення Кьольнської конфедерації. Вона зазначає, що то був дійсно "єдиний в історії Ганзи випадок, коли спільна мета тісно з'єднала таку велику кількість міст, причому не лише ганзейських", але сприймає конфедерацію як звичайний воєнний союз, оформлення якого не внесло жодних кардинальних змін "ні в структуру, ні в організацію, ні в принципи діяльності Ганзи" (с. 68—69).

З цим висновком тісно пов'язане висвітлення таких важливих аспектів теми, як внутрішньоганзейська роз'єднаність, розбіжність інтересів, а іноді навіть відкрита ворожнеча між членами співдружності. На думку автора, з якою погоджується рецензент, саме внутрішня конфронтація значною мірою зумовила ослаблення Ганзи та її неспроможність належним чином протистояти тиску торгових суперників.

Цілком вірно зазначаючи, що за характером ганзейська торгівля завжди залишалася переважно транзитною і оптовою, Н. Подаляк разом з тим докладно простежує еволюцію її форм і методів, а також переміщення торгових шляхів і напрямків і доводить, що відбувалося це під тиском конкурентів та змін у торговій кон'юнктурі.

Принциповою новизною відрізняється й дана в книзі оцінка результатів знаменитого Штральзундського миру. Визнаючи той беззаперечний факт, що Штральзундська угода була важливим успіхом ганзейської дипломатії, автор вступає в полеміку з тими істориками, які стверджують, що згаданий мир відкрив добу надзвичайного процвітання і півторавікового панування Ганзи на Балтійському морі. Дійсно, "укладення Штральзундського миру створило виключно сприятливі умови для розвитку ганзейської торгівлі в останні десятиріччя XIV ст." (с. 72). Проте в цілому, як переконливо доводить Н. Подаляк, мир ознаменував поворотний момент в історії Ганзи, апогей її могутності, після чого, вже на початку XV ст., з повною очевидністю виявились перші ознаки ганзейської кризи.

Велику увагу автор надає проблемам внутрішньоміського розвитку Ганзи. До кола її зору потрапили такі важливі питання, як стан, тенденції розвитку і позиції ремесла в загальній структурі міської економіки; динаміка соціального життя; формування системи самоврядування; характер і еволюція міських органів влади; причини, хід і наслідки міських повстань; вимоги бюргерської опозиції і методи діяльності бюргерських комітетів тощо.

Торкаючись надзвичайно важливого сюжету про стосунки міст з князями, автор переважно зосереджується на тому їх етапі, коли розгортався процес територіальної централізації. Ця проблема зовсім недавно привер-

нула до себе увагу медієвістів та істориків раннього нового часу, і цікаві спостереження Н. Подоляк, безумовно, стануть певним внеском у з'ясування складного питання про характер німецької державності.

Не менш актуальним є і такий маловивчений аспект ганзейської історії, як Реформація. В монографії не тільки простежуються її головні події, а й, що надзвичайно важливо, з'ясовуються її принципові особливості. Не викликає сумніву висновок автора, що на відміну від центральних та південних районів Німеччини, де Реформація злилась із Селянською війною, на Півночі вона поєдналась із соціально-політичними виступами міського населення. Незаперечними здобутками дослідження є цікаві і оригінальні думки автора, а наукова ґрунтовність і полемічний характер праці вдало поєднуються з доступністю викладу.

На завершення хотілося б висловити деякі зауваження і побажання.

Н. Подоляк не приділила належної уваги такому важливому напрямку ганзейської торгівлі XIV—XVI ст., як "гірський шлях", що вів до Львова і набув особливого значення у зв'язку з Великими географічними відкриттями. Висвітлення цього сюжету становить неабиякий інтерес і для української історії, що могло б сприяти поглибленому з'ясуванню її певних проблем.

Поза межами книги залишилися, на жаль, і такі важливі питання, як стан освіти і культури, особливості ганзейського менталітету, хоча їх вивчення, безумовно, розширило б наші уявлення про ганзейський світ. Та слід зазначити, що автор запропонувала нові підходи і своє трактування ряду дискусійних проблем. Читач, який вдумливо ставиться до складних і суперечливих подій минулого і сьогодення, знайде в книзі інформацію для роздумів.

Монографія Н. Подоляк є вагомим внеском у розвиток вітчизняної медієвістики, переконливим свідченням того, як, не пориваючи з традицією, можна висвітлювати проблеми середньовічної історії та історії раннього нового часу на рівні новітніх досягнень у цій галузі історичного знання.

Відродно відзначити і той факт, що своєю працею автор продовжує славні традиції української школи медієвістики та історії раннього нового часу.

В цілому монографія Н. Подоляк є своєчасним і корисним дослідженням і, безперечно, з цікавістю буде зустрінена вченими як нашої країни, так і за рубежем.

В. Г. ЦВАТИ Й (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. С. ПАДАЛКА (Київ)

Створення Української Академії історичних наук

В Інституті історії України Національної академії наук, який є базовою установою республіки з питань наукових досліджень у галузі як вітчизняної, так і всесвітньої історії, відбулися установчі збори по створенню нового професійного громадського формування - Української академії історичних наук.

Установчі збори відкрив і виступив з промовою віце-прем'єр Кабінету Міністрів з гуманітарних питань, директор Інституту історії України НАН України, академік В. А. С м о л і й.

Про організаційні основи Української академії історичних наук розповів член ініціативної групи по утворенню вказаної Академії, завідуючий відділом сучасної історії Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки П. П. П а н ч е н к о.

Учасники зборів зазначали, що останнім часом відчувається послаблення уваги до вивчення в навчальних закладах вітчизняної історії з боку компетентних державних структур, керуючих відомств. Необгрунтовано зменшилася кількість годин на вивчення цієї державницької дисципліни, зокрема, в загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах. У виступах підкреслювалася недопустимість такого стану, тим більше, що вітчизняна історія як самостійний предмет почала викладатися, наприклад, у загальноосвітніх середніх школах тільки з 1992 р., тобто лише в умовах функціонування Української незалежної держави.

Збори обрали Президію Української академії історичних наук, її президентом став В. А. С м о л і й, віце-президентами — П. Т. Тронько, П. П. П а н ч е н к о, В. М. Литвин, О. П. Реєнт, І. К. Рибалко. До складу Президії ввійшли авторитетні вчені-історики — декан історичного факультету Донецького держуніверситету, доктор іст. наук, професор П. В. Д о б р о в, декан такого ж факультету Запорізького держуніверситету, доктор іст. наук, професор Ф. Г. Т у р ч е н к о, завідуючий кафедрою Львівського держуніверситету, доктор іст. наук, професор С. А. М а к а р ч у к та інші. Нова Академія почала діяти.